

कालिदासकाव्ये शब्दपरिपाकः

डॉ० नित्यानन्दः

संस्कृतविभागः,

पी० जी० डी० ए० बी० गान्धिमहाविद्यालयः

(दिल्लीविश्वविद्यालयः)

नवदेहली

हेमन्त प्रकाशन

दिल्ली

हेमन्त प्रकाशन

डी-१६, सी० सी० कॉलोनी, दिल्ली-११०००७

©डॉ० तिरपानन्द

प्रथम संस्करण

गान्धी जयन्ती, १९७७ (वि० सवत् २०३४)

मूल्य : ₹० ५० ००

वितरक : १ भारतीय विद्या प्रकाशन

१ यू० बी० जवाहरनगर, बंगलो रोड, दिल्ली-११०००७

२ भारतीय बुक कार्पोरेशन

पो० बॉक्स नं० २१४४

१ यू० बी० जवाहरनगर, बंगलो रोड, दिल्ली-११०००७

घमर प्रिंटिंग प्रेस (घाम प्रिंटिंग एजेंसी),

८/२५, विजयनगर (दबल स्टोरी) दिल्ली-११०००६

ŚABDAPARIPĀKA
IN
KĀLIDĀSA'S POETRY

Dr. Nityanand

*Sanskrit Department, P.G.D.A.V. (Evening) College,
University of Delhi, New Delhi,*

HEMANT PRAKASHAN
DELHI

HEMANT PRAKASHAN
D-19, C.C. Colony, Delhi-110007.

© **Dr. Nityanand**

First Edition -

Gāndhī Jayantī, 1977 (Vik. Sam. 2034)

Price : Rs. 50.00

- Distributors :*
1. **BHARATIYA VIDYA PRAKASHAN**
1, U.B. Jawahar Nagar, Bunglow Road,
DELHI-110007.
 2. **BHARATIYA BOOK CORPORATION**
Post Box No. 2144.
1, U.B. Jawahar Nagar, Bunglow Road,
DELHI-110007.

*Amar Printing Press (Sham Printing Agency),
8/25 Vijay Nagar, (Double Storey), Delhi-110009*

दिवङ्गतानां
परमपूज्यानां पितृचरणानां
पण्डितगुरुदत्तशर्मणां
पुण्यस्मृती
सप्रणति समर्पणम्

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा ब्रह्मा विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥
—मल्लिनाथः

महाकविं कालिदासं वन्दे वाग्देवतागुरुम् ।
यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दपंखे प्रतिबिम्बवत् ॥
—हलायुधः

प्रतिपदमखिलार्थव्याकृतौ कः कृती स्यात्
सुमतिभिरनुभाव्यं कालिदासस्य काव्ये ।
प्रभवति परिमातुं को विशेषानशेषान्
वपुषि सुकृतिदृश्ये विश्वरूपस्य विष्णोः ॥
—पूर्णसरस्वती

पुरोवाक

कालिदासकाव्यरसिकस्य मम सहकर्मिणः पण्डितस्य डाक्टरनित्यानन्दशर्म-
महोदयस्य कालिदामकाव्ये शब्दपरिपाकनामक ग्रन्थं सानन्द सावहितेन मनसा
पाठ पाठ प्रसीदतितमा मे चेतः । ग्रन्थोऽयं स्फुटं प्रमाणायति सस्कृतकवीनां
मुकुटमणित्वं कालिदासस्य । शब्दप्रयोगविषये न खलु कोऽप्यन्यः कविः सस्कृत-
साहित्ये स्वाभिप्रायप्रख्यानचातुरीचतुर कालिदासमतिशेते, इति यत्सत्यं नैकोऽपि
कालिदासप्रयुक्तः शब्दः परिवर्तयितुं शक्यते, परिवर्त्यते चेन्न खलु तादृशी
कालिदासाभिमतोऽर्थाभिव्यक्तिः । कालिदासस्य शब्दपरिपाकः कस्य वा सहृदयस्य
न इवाध्यः यत्र प्रत्येकं पदमुचितशब्दार्थसन्निवेशजन्यं लालित्यं गुणाभि-
मम्बन्धकृतं सौन्दर्यं तत्तद्विशिष्टशब्दार्थाभिव्यञ्जनसामर्थ्यस्वरूपमोचित्यञ्च
प्रमाणयति । अलोकमामान्येन प्रतिभाविशेषेणैव महाकवित्वलाभः सम्पद्यते ।
तदभावे तु न खलु दशसहस्रेणापि छन्दोबन्धेन । अत एवोक्तं श्रीमदानन्दवर्धना-
चार्येण स्वकीये ध्वन्यालोके “येनास्मिन्नतिविचित्रपरम्परावाहिनि ससारे
कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चपा वा महाकवयो गण्यन्ते ।” कविकुलगुरोः
कालिदासस्य काव्येषु प्रयुक्तानां देवतावर्गीयाणां प्रकृतिवर्गीयाणां मनुष्य-
वर्गीयाणाञ्च शब्दानामभरमेदिनीहृतायुधप्रभृतिकोपबलेन व्याकरणप्रमाणेन च
शब्दपरिपाकधिया श्रीमता नित्यानन्दशर्मणा ग्रन्थेऽस्मिन् यथा पाण्डित्यपूर्णं
विश्लेषणं कृतं, न खलु तया कुत्राप्यन्यत्र नयनपथमावहतीति दिष्ट्या हृदयेन
वर्धयते सुहृदरो डाक्टरनित्यानन्दशर्ममहोदयः । नैतावदेवापि तु निपातप्रयोगो-
चित्य, लिङ्ग्यचनदीर्घसमासप्रयोगोचित्य, शब्दनियोजनोचित्य, वाक्यारम्भे
क्रियापदोचित्य क्रियाविशेषणीचित्य सर्वनामोचित्यश्चाथ च रुढार्थप्रचलित-
शब्दानां योगिकार्ये प्रयोगाः इत्येतदखिलं सोदाहरणं सज्जान्त्रीप्रमाणञ्चोपन्य-
स्तम् । ग्रन्थोऽयं कालिदासस्य हृदयं यथार्थमवबोद्धुं कालिदासरसिकानां साहाय्य-
माचरिष्यन् साहित्यमर्मज्ञानां महोदयानाञ्च हृदयान्वावर्जयिष्यतीति श्रीनित्यानन्द-
शर्ममहोदयस्य सर्वतः कामये मञ्जलम् ।

दिल्ली

२.१०.१९७७

रसिकविहारी जोशी

आचार्यः संस्कृतविभागाध्यक्षश्च

दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली

विनयवाक्

बाल्यकालादेव कालिदासकाव्येषु ममाभिनिवेशो वर्तते । राजस्थानस्यै-
कस्मिन् ब्रह्मचर्याश्रमे दशवर्षदेशीयोऽहं यदैकस्मिन्नुत्सवे रघुवंशस्याजविताप-
मभिनीतवान् ततः प्रभृत्येव कालिदासस्य शब्दनिबन्धो ममाङ्गानीवाभूत् ।
कालान्तरेण चाभिज्ञानशाकुन्तलस्याभिनयावसरं प्राप्य कालिदासभारतीमह-
भारमनि मूर्तंरूपेणान्वभवम् । एम० ए० परीक्षामुत्तीर्य यदाऽहं कालिदासकाव्य-
मधिकृत्यानुसन्धानाभिलाषं पुरुषवैभ्यस्तदानीन्तनसंस्कृतविभागाध्यक्षेभ्यो
डा० नरेन्द्रनाथधोषरोमहायामेभ्यः प्राकटयं तदा तैरनुमोदितेऽपि ममाभिलाषे
कालिदासमधिकृत्य तु प्रायेण विवेचनीयं पूर्वंमेव विवेचितमिति विचार्य
विषयान्तरं निर्दिष्टम् । किन्तु मम मनसि तदाप्ययं सशयोऽभूत् यत् किं वस्तुतः
कालिदासविषयकं न किञ्चिदनुसन्धानापेक्षमवशिष्यते । कालो यातः । अभिज्ञान-
शाकुन्तलं मेघदूतञ्च पठतः पाठयतो ममाक्षणोः पुरतो विद्यमानः कालिदास-
शब्दैरहं प्रतिक्षणमाकृष्टः । 'जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिमि'त्यत्र
दयिताजीवितासम्बन्धनायिनो यथस्य स्वकुशलमय्याः प्रवृत्तेर्जीवितं जलं जीवनं वा
मूतं यद्धमनेनंतांशेन जीमूतेनैव स्वप्रिया प्रति प्रेषसो कालिदासपर्यायेषु मेघस्य
जीमूतपदोपन्यास एव कीदृक् सोन्दर्यमोचित्यश्चावहति । तथैव 'मन्तःसारं घनं
तुल्यमितुं नानिलः शस्यति त्वामि'त्यत्र मेघपर्यायेषु घन एव सान्द्रत्वान्निबिडत्वा-
दन्तःसारो भवतीत्यत्र घनपदमेव युक्तियुक्तमित्येतादृशानन्यानपि बहून्
प्रयोगान् शृष्ट्वैकस्मिन् दिवसे मान्यानां डा० सत्यव्रतशास्त्रिमहाभागानां
समश्रमेतद्विषयिकी चर्चामकुर्वम् । अयमेव कालिदासस्य शब्दपरिपाक
इत्युक्त्वा ते महाभागाः 'यत्पदानि श्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् । स
शब्दव्यापनिष्ठाताः शब्दपाकं प्रवक्षते' इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ वामनो-
द्भूत पद्यमुच्चार्य मन्ये मह्य बीजमग्नमेव प्रायच्छन् । नार्थं विषयोऽ-
द्यावधि केनापि शोषरूपेण गृहीतस्त्वमेव तर्हि 'कालिदासकाव्ये शब्दपरिपाक'
इति विषयमवलम्ब्य कार्यमारम्भस्वेति तैरुद्दिष्टस्तेषामेव सुचारुनिर्देशने कार्य-
मिदमारब्धवान् । सम्भरति कालिशमीपशब्दानां परिपाकनिकषे कपणस्यातीव
महत्त्वपूर्णं कार्यं ममापेक्षितम् । ये वस्त्रप्रधानक्रोशेषु सवानार्थका इति परि-
पठितादशब्दास्ते नारयन्त गमानार्थका भवितुमर्हन्ति, प्रिये हि तेषामर्थः कदापि

कलयेति । यथेशुशीरगुडादीनां माधुर्यं सान्तर सदपि न तथा विभाव्यते न वा वाचा प्रणिगद्यते भेदस्यातिसौक्ष्म्यात् तथा ममानार्थकानामप्यवान्तरौ विशेषो भवति, न च लक्ष्यते सौक्ष्म्याद् इति पण्डितवर्यैश्चारुदेवशास्त्रिभिर्यथालिखितम् 'पर्यायवचनविवेक' इत्यस्मिन् शोधनिबन्धे तदनुसारं कालिदास शब्दानामिम-
मवान्तरविशेषं सविशेषमजानादिति तेन प्रयुक्तानां शब्दानां तथैव दृष्ट्या विश्लेषणं मया करणीयमिति सङ्कल्प प्रादुरासीद् मे मनसि । गुह्यतरकार्य-
मिदम् पर डा० सत्यव्रतशास्त्रिमहाभागानां यथावसर यथेष्टमार्गमन्दशनेन पूर्तिमायादित्यत्र विषये तेषां मयि महानाभारः । शब्दानां विश्लेषणं विभिन्नकोशप्रतिपादितानर्थान् टीकाकृतामर्थान् व्यापलथयैव मया कृतम् । शब्दानां व्याकरणश्रुत्युत्पत्तिसाध्या अर्था यदि प्रायेण मया गृहीतास्तत्र न ममैवाग्रहः । कविना स्वयं शब्दानां धातुपरकं निर्वचनं बहुशः कृतं यथा—
'मयेश्वर धातोर्गमनार्थमयंविच्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्'; 'यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा । तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृति-
रञ्जनात्'; 'उमेति मात्रा तपसो निपिद्धा पश्चादुमाख्या गुमुखी जगाम'; 'धत्तात्किल त्रायत इत्युदग्रः धप्रस्य शब्दो भुवनेषु रढ'; 'इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्यास्यत्याख्या भरत इति लोकास्य भरणाद्' इत्यादिषु । कालिदासस्य निपानप्रयोगे, लिङ्गवचनसमासप्रयोगे, इष्टप्रभावोत्पादनार्थं व्याकरणप्रतिबद्धतायाः परित्यागे, वाक्ये शब्दानामानुपूर्वीविधाने गद्यव्रीचित्य विद्यत इति मम विषयान्तर्गतमिदं सर्वमिति विचार्य पट्सु परिच्छेदेषु विभज्य विषयोऽयं मयोपस्थापितः । सौगम्यहेतोः कालिदासीयपद्यानां क्रमसंख्या सीता-
रामचतुर्वेदिसम्पादितकालिदासशब्दावलीतः दत्ता । पाठभेदप्रश्ने तु प्रचलिताः प्रायेण विद्वद्भिः स्वीकृताः पाठा एव नः शरणम् ।

अग्रे चाहं समेषां विद्वद्वर्गाणां सुहृद्वर्गाणाञ्च कृते स्वकृतज्ञता प्रकटयामि यैः समये ममये सम्मतिदानेनाहमुरकृतो विशेषतश्च पण्डितप्रवराणां व्याकरण-
महोदधीना मान्यानां चारुदेवशास्त्रिणा यैर्जटिलेषु तेषु तेषु स्थलेषु मम बह्वीः शङ्का निराकृताः । मम निर्देशकानामाचार्यवराणां डा० सत्यव्रतशास्त्रिमहा-
भागानां कृते ममामारप्रदर्शनं त्वोपचारिकमेव स्यात् यतस्तेषां सततप्रोत्साहनेन मार्गसन्दर्शनेन च किमपि कर्तुमलमहमतस्ते मम श्रद्धाभाजः । दिल्लीविश्व-
विद्यालये मंसूतविभागाध्यक्षायामविलशास्त्रपारङ्गतानां विद्वद्वरेण्यानां डा० रमिकविहारीजीशिमहाभागानामाघमर्ण्यं त्वहं विनयावगतेन शिरसा सनतं वहामि यैरनुजनिर्विशेषमहं प्रबन्धस्यास्य प्रकाशनाय प्रोत्साहितस्तथा चान्न पुरोवाग्लेखेनेनात्यधिकमनुगृहीतः । तान् प्रति बहुधन्यवादपुरस्सरं कृतज्ञ-

तामुद्गावयामि । शिवाजीमहाविद्यालये प्राचार्यपदमलङ्कृतस्य ममाभिन्न-
मित्रस्य डा० सूर्वेसिहराणामहोदयस्य मयि महान् आतृस्नेहस्तेन हि सर्वास्वे-
वावस्थासु सत्परामर्शदानेनाहमनुकम्पितः । कैः शब्दैस्तं महानुभावं प्रति स्वकीयां
कृतज्ञतां व्यापयेयमिति न ज्ञायते । ममानुजमग्निमस्थाले वयस्यकालकालकव-
लितस्य दिवङ्गतस्य डा० प्रह्लादकुमारस्य स्मरणं यदायाति तदैवाधुविलम्बाननो
भवामि । प्रबन्धलेखनावसरे बहुविधं साहाय्यं मे कृतवानयं पुण्यात्मा ।
तम्प्रति परमात्मलोकं तं प्रति श्रद्धामुमनोऽञ्जलिसमर्पणमन्तरा किं वक्तुं
पायंते ।

महदायाससाध्ये मुद्रणकार्ये मुद्रणालयाध्यक्षः श्रीशामलालमहोदयो मम
वटुभग्नगादहो पस्यानवरतप्रयासेन मनःकामनया चास्य ग्रन्थस्य शोभनं मुद्रणं
सम्पन्नम् । तथापि स्वलनं नाम मानवप्रकृतिरित्यवधार्यास्मिन् ग्रन्थे या कापि
श्रुतिः स्थाप्ता संमूच्यानुगृह्योयुर्वर्ग्विधां वरा इति सप्रश्रयं विनिवेदयति—

श्री० जी० डी० ए० वी० सान्ध्यमहाविद्यालयः

(दिल्लीविश्वविद्यालयः)

नयदेहली ।

गान्धीजयन्ती, १९७७

विदुषां वरायदः

नित्यानन्दः

संक्षेपसूची

रा०	रामायणम्
महा०	महाभारतम्
रघु०	रघुवंशम्
कुमार०	कुमारसम्भवम्
मेघ०	मेघदूतम्
ऋतु०	ऋतुसंहारम्
शकु०	अभिज्ञानशाकुन्तलम्
विक्रमो०	विक्रमोर्वशीयम्
माल०	मालविकाग्निमित्रम्
शिथु०	शिथुपालवधम्
नैषध०	नैषधीयचरितम्
श०क०द्रु०	शब्दकल्पद्रुमः
पा०	पाणिनिः (अष्टाध्यायी)
धमर०	अमरकोशः
मेदिनी०	मेदिनीकोशः
विश्व०	विश्वकोशः
त्रिकाण्ड०	त्रिकाण्डशेषः
हलामुष०	हलामुषकोशः
अनेकार्थ०	अनेकार्थसंग्रहः
मो० वि० की०	मोनियरविलियमकोशः
दे० भा० पु०	देवीभागवतपुराणम्
भ० मीता	श्रीमद्भगवद्गीता
भागवत०	भागवतपुराणम्

विषयानुक्रमिका

पुरोवाक्	ix.
दिनयवाक्	xi
संक्षेपसूची	xiv
प्रथमः परिच्छेदः	१-१८
(क) शब्दपरिपाकस्य परिभाषा	१
(ख) कालिदासस्य व्यक्तित्वं कृतिरत्वं च	५
(ग) कालिदासशब्दपरिपाकविषये विदुषां मतानि	१६
द्वितीयः परिच्छेदः	१९-६१
कालिदासीयशब्दानां परिपाकदृष्ट्या विश्लेषणम्	
(क) देवतावर्गः	२०
(ख) प्रकृतिवर्गः	४४
(ग) मनुष्यवर्गः	७३
तृतीयः परिच्छेदः	६२-१४५
कालिदासस्य निपातप्रयोगौचित्यम्	
चतुर्थः परिच्छेदः	१४६-१६७
कालिदासस्य निङ्गवचनममामप्रयोगौचित्यम्	
(क) निङ्गप्रयोगौचित्यम्	१४६
(ख) वचनप्रयोगौचित्यम्	१५२
बहुवचनप्रयोगः	१५३
द्विवचनप्रयोगः	१५७
एकवचनप्रयोगः	१५७
(ग) दीर्घममामप्रयोगौचित्यम्	१६०

पञ्चमः परिच्छेदः

१६८-१६०

कालिदासस्य वाक्ये शब्दनियोजनीचित्यम्

(क) वाक्यारम्भे क्रियापदौचित्यम् १६९

(ख) वाक्यारम्भे क्रियाविशेषणपदौचित्यम् १७९

(ग) वाक्यारम्भे सर्वनामपदौचित्यम् १८२

षष्ठः परिच्छेदः

१९१-२०८

कालिदासस्य शब्दप्रयोगेऽसामान्यत्वम्

(क) गूढार्थप्रचलितशब्दानां यौगिकार्थे प्रयोगः १९१

(ख) शब्दानामसामान्यार्थे प्रयोगः १९३

(ग) इष्टप्रभावोत्पादनार्थं व्याकरणप्रतिबद्धतायाः परित्यागः २०७

उपसंहारः

२०९

ग्रन्थसूची

२१४

शब्दानुक्रमणिका

२२०

शुद्धिपत्रम्

२२३

प्रथमः परिच्छेदः

(क) शब्दपरिपाकस्य परिभाषा

‘परिपाकः शब्दोऽयं नितान्तं बहुत्वपूर्णो व्याख्यामापेक्षोऽपि न कविसम्प्र-
दायप्रसिद्धेऽयं व्याख्यात इति विचित्रमिव प्रतिभाति । अमरहृत्यायुधमेदिनी-
प्रभृतिकोशा यस्य शब्दस्य विषये मौनमेवास्त्वताः । यद्यपि श्रीवामनशिवराम
भाष्टेमहाभागः श्रीतारानाथभट्टाचार्यश्च स्वसम्पादितयोः कोशयोः शब्द-
मिमं व्युत्पत्तो नूनं परं तेन न बहु स्पष्टं भवति । श्रीमता भाष्टेमहामागेन
“परिपाकविशङ्कसतारजसा रोधश्चकारि कविस्तं गतिता”^१ “प्रपन्नानां
भूतः मुक्तपरिपाको जनिमताम्”^२ “वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं पाकशासनपदं
स्पृष्टतोऽपि”^३ इत्येभिस्त्रिभिरदाहरणैरस्य शब्दस्य क्रमशः पूर्णविक्रामः, परि-
णामः नैपुण्यञ्चेरपर्याः प्रकाशिताः । श्रीतारानाथभट्टाचार्यमहोदयश्च शब्द-
स्त्रोममहानिधिरिति कोशे नैपुण्यमुत्तमपाकश्चेत्यर्थो प्रादात् ।

पाकशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु प्रायशः सर्वैरेव कोशकारैः कृता पच्चातोमवि-
पश्चि पाक इति । अस्मिन् सन्दर्भे पाकराजेद्वारेण सप्तप्रकारकाः पाका निर्दिष्टाः
यथा—

भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं ववचनं तथा ।

ताम्बूरं घुटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥^४

परमेष्ठान् पाकानतिरिच्य सर्वेषां निर्वचनीयोऽप्येकः पाको भवति शब्दपाक
इत्यस्मिन् पक्षे काव्यालोचकान् विहाय कोऽप्यो विचारयितुं प्रभवेत् । यद्यपि
श्रीमद्भास्वपुण्ड्रपदार्थद्विषयः शब्दः, परम्—“एकः शब्दः सम्यगधीतः सम्प्र-
युक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती”ति ध्रुतिवचने शब्दपदस्य यो महिमा निहितः
त एव शब्दपाकपदे विद्यते । कः शब्दः कस्मिन् प्रसङ्गे कस्मिन् स्थले स्वराशतेः
पूर्णपरिचायकोऽस्ति, अपि च बभ्यचिद् शब्दविशेषस्य प्रयोगेण सौन्दर्याधिक्यं

१. निरु० ४४८

२. मान० ४३१

३. नैप० १२०

४. श० क० ६० तृतीयः पाण्डः, पृ० ८८

भवति सदभावे चाभीष्टार्थसिद्धिव्याघात इति सम्यग्ज्ञानमेव शब्दपाकः शब्द-
परिपाको वा कथ्यते । शब्दस्य परि सर्वतोभावेन पाक एव शब्दपरिपाकः । नास्त्यत्र
सन्देहावसरो यच्छब्दाद्यौ काव्यस्यात्मा । प्रायः सर्व एवाचार्यवराः काव्य-
लक्षणं प्रतिपादयन्तः शब्दार्थयोः प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति । यथा—

शब्दाद्यौ काव्यम्— काव्यालङ्कारः
इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिः काव्यम्—वाक्यादर्शः
तददोषो शब्दाद्यौ— काव्यप्रकाशः
रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्—रसगङ्गाधरः
शब्दस्तु साक्षाद् ब्रह्म एव । काव्यादर्शकृताऽयुक्तम्—

इदमन्वन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वय ज्योतिराससारं न दीप्यते ॥^१

अतः कवेः शब्दस्योपरि पूर्णाधिकारेण भवितव्यम् । तदर्थं शब्दशास्त्रस्य
पूर्णपाण्डित्यं निर्विवादमपेक्षते । इदं पाण्डित्यमपि शब्दस्य सम्यक् प्रयोगाभावे
व्यर्थमेव । कश्चिच्छब्दः प्रयोज्योऽप्रयोज्यो वा इति संशयो यावदस्ति तावन्न
शब्दपरिपाकः । सम्यक् प्रयुक्तः शब्दो यदा परिवर्तनसहस्रं त्यजति, यदि
तत् स्थाने नान्यः शब्दः प्रयोक्तुं शक्यते, स एव कवेः शब्दपाकः शब्द-
परिपाको वा ।

शब्दपाकस्यायमेवार्थः काव्यालङ्कारमूत्रकारेण आचार्यवरेण वामनेन
'पदाधानोद्धरणमवेक्षणम्' इति मूत्रवृत्ती कृतः—'पदस्याधानं न्यासः, उद्धरण-
मपसारणम् । तथोः सत्ववेक्षणम् । अत्रेमी श्लोकी भवतः—

प्राधानोद्धरणं तावद् यावद्वोलापते मनः ।

पदस्य स्यापिते स्थये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥^२

अयं शब्दपाकश्च काव्यमीमांसाकृता राजशेखरेण काव्यपाकविवेचने
सविस्तरं व्याख्यातः । सततमभ्यासवशतः सुकवेर्वान्यं पाकमायाति । 'कः पुनरयं
पाकः' इत्याचार्याः । 'परिणामः' इति मङ्गलः । 'कः पुनरयं परिणामः' इत्या-

चार्याः । 'सुपां तिङ्ङां च यः श्रवो या व्युत्पत्तिः' इति मङ्गलः । सौशब्धमेतत् ।
'पदनिवेशनिष्कम्पता पाकः' इत्याचार्याः । तदाहुः—

आवापोद्धरणं तावदपावदोसायते मनः ।

पदानां स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥

आग्रहपरिग्रहादपि पदस्यैवैवसायस्तस्मात्पदानां परिवृत्तिर्वैमुख्यं पाक
इति वामनीयाः । तदाहुः—

यस्त्वानि रयजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यायनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥^१

अस्तु, उपर्युक्तस्य सर्वस्य निष्कर्षोऽयं यत्कविना यत्र यत्पदं निहितं
तत्स्थाने नान्यः शब्दः प्रयोज्यविषयो यदा भवति कवेस्तामवस्थां शब्दपाकं
शब्दविशेषो विदु रिति । आचार्यवामनो न येन केनैव प्रतिपादितं सिद्धान्तं व्याकरोत्
यावत्तस्य दृढनिश्चयो नाभूद् यदियमुक्तिस्तेषामस्ति ये वस्तुतः शब्दविन्यासे
निष्णादाः सन्ति ।

अथमेव शब्दपरिपाकः प्रकारान्तरेण अन्यैरपि काव्यालोचकैः प्रसङ्गानुसारं
वर्णितः । यथा हि आचार्यशेनेन्द्रः श्रीचिन्मयविचारचर्चायां पदीचित्यसाधने
इममेव भावं प्रकाशयत्यनेन पद्येन—

तिलकं बिभ्रती सूक्तिमर्त्येकमुचितं पदम् ।

चन्द्राननेय कस्तूरीकृतं श्यामेव चानन्दम् ॥^२

आचार्यैवयं घानन्दवर्धनोऽपि अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यप्रभेदे
पदप्रकाशतां^३ सम्पादयन् शब्दपाकमेव पुष्पाति, उदाहरति य—'कः सन्नद्धे
विरहविधुरां त्वमुपेयेत जायाम्' इति । अत्र सम्पूर्वाद् नह् घातोः कर्तरि
क्ते निष्पन्नोऽयं शब्दः कवचादिना सन्नद्धत्वं यथा संनिवम्येति मुस्यार्थं
परिमृश्य उदात्तमापादयन् विरहिणीं कृते मेघस्याधिककष्टदायकत्वं व्यनक्ति ।
आचार्येण तु दृढमप्युक्तं यद्—'यत्नतः प्रथमभिज्ञेयौ तौ शब्दाभौ महाकवे'-
रिति ।

काव्यकलागन्दर्भे पादवाच्यसमीधर्करपीदमौचित्यतत्त्वं मग्यगालोचितम् ।
सर्वप्रथमं तावद् अरन्तुमहाभागः भाषणसारत्रप्रसङ्गे श्रीचित्यतत्त्वं विनादं
व्याख्याति । स इदं श्रोत्रेण इति नाम्ना व्यवहरति । अरन्तुनिष्पत्त्यः यिमोफ्रेग्टरतु

१. काव्यमीमांसा, पञ्चमोऽध्यायः ।

२. भारिका ११

३. ध्वन्यालोकाः ३।१ (वृत्तिः)

प्रौचित्यं शैत्याः गुणं मन्यते । शायोनीसिधसश्च एतावदाह—लेखस्य यस्मिन्नङ्गे प्रौचित्यं नास्ति तद्यदि पूर्णतया न व्यर्थं तस्य महत्त्वपूर्णोऽशस्तु व्यर्थः स्यादेव । सिसरोमहोदयश्चेदं डंकोरमित्यभिधत्ते । हौरेसखिवन्तीलियो चेममौचित्यसिद्धान्तं प्राबल्येन साधितवन्तौ । आङ्गलीयो पुटेनहं सिडनी जीन्सन-महोदयो चेमं सिद्धान्तं प्रसारयामासतु । डाइरन्महाभागश्च विचाराणां शब्दानाञ्चौचित्यमेव लेखनकलेति मनुते । तृतीयशताब्दीय आलोचकः लीजिनस-महोदयः स्वकीये 'ग्रान दि सव्लाइम' इति ग्रन्थे असङ्कारौचित्यं शब्दौचित्यञ्चेत्यौचित्यद्वयमुल्लिखेत् । तन्मते काव्यकलायां शब्दस्य विद्यते महाम् महिमा । उचितानां शोभनानाञ्च पदानां ऽयोगेण श्रोतॄणां हृदि आकर्षणमाश्वासनञ्चोत्पद्यते ।^१ अस्ति तेषु जीवनी शक्तिः । तद्विना च काव्यं मृतफवत्लक्ष्यते । किन्नाम शब्दौचित्यमिति प्रश्ने विषयानुकूलशब्दप्रयोग एव शब्दौचित्यमिति तेन व्याख्यातम् । अष्टाविंशतिशताब्दीयः पोपमहांश्च औचित्यतत्त्व भूष पुपोप । स च ऐसे ग्रान क्रिटिसिज्म' इत्याख्ये ग्रन्थे भावानुकूलवर्णनां प्रयोगस्य महत्त्वमदर्शयत् ।^२ तन्मते वर्णनार्थस्य प्रतिध्वनिना भवितव्यम् । शीतलमन्दसमीरस्य सरणे शब्दा अपि सरसा मन्दगत्या बहन्तः स्युः । यथा—मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्^३ इति । दावा-निवर्णने च—

तं चेद्वायो सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा

वाधेतोल्कासपित्तमरीचासभारो दवाग्निः ।^४

1. 'It is probably superfluous to explain to those who already know it how wonderfully the choice of appropriate and high-sounding words moves and enchants an audience,...for words finally used are in truth the very light of thought.'

—'On the Sublime'—Ch. 30.

2. 'The sound must seem an echo to the sense.
Soft is the strain when zephyr gently blows,
And the smooth stream in smoother numbers flows;
But when loud surges lash the sounding shore,
The hoarse, rough verse should like the torrent roar;
When Ajax strives some rock's vast weight to throw,
The line to labours, and the words more slow.'

—Essay on Criticism, Lines 365-371.

३. मेघ० १।१०

४. तर्जव १।५७

इतिवत् शब्दा भोजस्विनः कठोराः सुस्लिष्टाश्च स्फुः ।

एवमस्मद्देशीयः पाश्चात्यैश्च काव्यशास्त्रसमीक्षकैः शब्दपरिपाकस्य गौरवं समुद्धोषितम् ।

यस्मिन् काव्ये चायं शब्दपरिपाको विद्यते तत्र सिद्धा सरस्वतीति निश्चितम् । भवन्त्यस्या एव ते वाग्देवीप्रसादप्रसादिताः कविवरा येषां काव्ये शब्दपरिपाकः प्राप्यते । एषु विलक्षणप्रतिभाशालिषु कविषु मूर्धन्यः कविरस्ति कालिदासो यस्य काव्येषु पदे पदे परिपाकः परिलभ्यते । अस्यैव महाकवेः शब्दसागरं त्रितीर्षोऽनं कविचोऽनुसृत्य प्राप्तुलभ्ये फले लोभ इवास्ति ।

(ख) कालिदासस्य व्यक्तित्वं कृतित्वं च

प्राचां संस्कृतकाव्यकृतामितिवृत्तमिति तमसावच्छिन्नं वर्तते । तत्रापि कालिदाससंस्थानां प्रथमपिनङ्गाननानां लोकप्रियत्वात्लोकैः प्रचारितप्रचुरदन्तकथानां सहृदयैराकलितविविधकिवदन्तीनां समर्पणभावनया वा स्वकाव्यप्रस्थापना-शंसया वा कवीतरैरात्ततमानाभिधानानां कवीनां जीवनं तु भूयो गह्वरायितमित्यहो कष्टं त्वेषां व्यक्तिस्वकृतिस्वावधारणम् । तदेवं भूयासि काव्यानि कालिदासनाम्ना प्रथितानि नयनपथं समायान्ति । किन्तु नैतानि सर्वाण्यस्मदभीष्टकवेः रघुकारस्य हृत्प्रसूतानीति सहृदयहृदयं समालोचकानां सूक्ष्मेक्षिका चास्त्यत्र प्रबल प्रमाणम् । कालिदासत्रयी तु कविवरो राजशेखरोऽपि परिचिचाम ।^१ काचन किशदन्ती कविवरं युवावस्थायां स्वाश्रितामेव शाखां छिन्दन्त मूढराजमिति निदर्शयति । पश्चाच्च कालीदेव्याः प्रसादेन कथित्वलाभं वर्णयति । एका किवदन्ती त विषयलम्पटं प्ररयाप्य वेदयया मारयति चैर्ताहं मन्या तमशेषशास्त्र-पारङ्गत प्रतिभाऽप्रतिमं ब्राह्मणानामादशंभूतं वर्णयति । यदि काचिदस्मत्कवि-ज्योस्तांशतूर्वं ५१तमे वर्षे मालवाधिपस्य शकारोर्वक्रमादित्यस्य नवरत्नेष्वन्यतमं

१. एवमेव जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृङ्गारे ललितोदगारे कालिदासत्रयी किमु ॥

रत्नं प्रतिपादयति^१ तदाऽपरा त खीस्तात्परम् एकादस्या शताब्द्या धारा-
नरेशस्य भोजस्य राजसभाया निवेशयति, राजकवित्वञ्च तस्योद्धोषयति ।^२

एवं यन्तु यद्यपि कालिदासस्य व्यक्तित्वं कृतित्वञ्चोपलब्धं इदमित्यन्तया
न किमपि निर्णेतुं मुशकं तथाप्यन्तर्वाह्यप्रमाणान्यनुरध्य विषयेऽत्र प्राच्यविद्या-
विदारदर्शनात्ताना तथ्याना समासेन समालोचनमङ्गीक्रियते प्रसङ्गवशात् ।

आदौ साधत् कालिदासस्य कालविषये प्रस्तूयते विचारः । अत्र भूयसा
विप्रतिपद्यन्ते कालनिर्णेतारो विद्वांसः । तथापि सदीयकालनिर्णयप्रसङ्गेऽप्योत्ति-
स्तानि तथ्यान्वयवधानमपेक्षन्ते—

(१) जनश्रुतिप्रमाणेन कालिदासस्य येनापि राज्ञा विजयमादिश्येन सह
सम्बन्धः ।

(२) बाणभट्टस्य कृतो हर्षचरिते^३ दक्षिणभूपतेः पुलिकेशिद्वितीयस्य सभा-
पण्डितेन रविकीर्तिना निबद्धे क्षिलालेखे^४ च कालिदासनामोल्लेखः । उभौ चेमी
कविवरौ खीस्तासप्तमशताब्द्याः पूर्वार्धे बभूवतुरिति तितृप्तविद्भिस्तस्यैव साधि-
तम् । अतोऽयं कालः कालिदासस्यावसरसीमानमभिव्यनक्ति । नातः पर तस्य
सद्भावः कथं मूष्यनुमोदितुं पायंते ।

(३) कालिदासकृतेः मालविकाग्निमित्रनाटकस्य नेता मगधाधिपस्य पुष्य-
मित्रस्यात्मजोऽग्निमित्रो विद्यते । अयं च कालः इतिहासकारैः खीस्तात्
पूर्वं १५००तमे वर्षे निर्धारितः । इयञ्च चरमसीमाङ्गीकरणीया कालि-
दासस्य । अतः सीम्नोरनयोरन्तराल एव कालिदासस्य कासो निर्णेतुमलम् ।

तत्र जेम्सफर्गुसनमहोदयमतं^५ संस्कृतसाहित्यपुनरुज्जीवनविषयकं

१. (क) घनवन्तरिक्षपणकामरसिहसङ्कुवेतालभट्टघटकपरंरफालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव-
विक्रमस्य ॥

(ज्योतिर्विदाभरणम्)

(ख) ख्यातिं कामपि कालिदासकवयो नीताः शकारातिना ।

२. भोजप्रबन्धः ।

३. निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिमधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

४. येनाज्योजि नवेऽश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।

रा विजयता रविकीर्तिः कविताधितकालिदासभारविकीर्तिः ॥

५. *Journal of the Royal Asiatic Society* 1870, p. 81.

भवसमूलरमहोदयमत^१ गुप्तयस्यस्य राज्ञः स्कन्धगुप्तस्य समसामयिकत्वमत-
ञ्चे^२ति सर्वाणि मतानि विपश्चिद्भिस्सर्वथा प्रत्यास्थातानीति तेषां विवेचन-
मनावश्यकमेव । सम्प्रति मतद्वयमेव विचारपद्धतिमारोढुमर्हति—कालिदासस्य
ख्रीस्तचतुर्थपञ्चमशताब्द्यां चन्द्रगुप्तद्वितीयस्य विक्रमादित्यविरदभाजो नृपस्य
आश्रयित्वम्, ख्रीस्तात् पूर्वं प्रथमशताब्द्यां कस्यापि उज्जयिनीनायकस्य
शकारे विक्रमादित्यस्याश्रयित्वञ्चेति ।

मैक्डोनेल^३—कीथ^४—भण्डारकर^५—मिराशीमहोदयाः^६ कालिदामस्य
गुप्तसम्राजो द्वितीयचन्द्रगुप्तविक्रमादित्याश्रयित्वमूरीकुर्वाणाः प्रतिपादयन्ति
यद् बहुत्र कालिदासो बौद्धकवेरस्वघोषस्याधमर्णः प्रतीयते । अस्वघोषकाव्याद्
भावमादायासो स्वकाव्यकलां ततोऽपि परिमार्जिततरा विकसिततराञ्चकार ।
कालिदासप्रयुक्ता प्राकृतभाषास्वघोषप्रयुक्तप्राकृतादर्वाचीना वर्तते । कालि-
दासकाव्येषु बहुत्र गुप्तान्वयं प्रति सङ्केताः प्रतीयन्ते । कुमारगुप्तजन्मो-
त्सवप्रसङ्ग एव कविना कुमारसम्भवमिति काव्यं नृपायोपायनीकृतं स्यात् ।
रघुवंशे चतुर्थे सर्गे विहितं रघोदिग्विजयवर्णनं समुद्रगुप्तस्य चन्द्रगुप्तद्वितीयस्य
च विजययात्राभिलम्ब्यप्रेरेण प्रतिभाति । अत्रैव च रघुवंशे तृतीये सर्गे वर्णितो
दिलीपस्यास्वमेधश्चन्द्रगुप्तद्वितीयस्यास्वमेधमिद्भयति । तेनैव च विक्रमादित्य-
विरहधारणावसरे कालिदासस्य 'विक्रमोवंशीयम्' इति नाटकमभिनीतं भवेत् ।
मेघदूतीये चतुर्दशतमे पद्ये कालिदासेन स्वगुहदो निचुलस्य स्वप्रतिस्पर्द्धिनो
बौद्धदार्शनिकस्य दिङ्नागस्य चोल्लेखो विहितः । मल्लिनाथोऽपि इलोकमिमं
तथैव व्याचष्टे । अयञ्च दिङ्नागः ख्रिस्ते ३४५ तः ४२५ समे^७ वर्षे जन्मवेति

1. *History of Sanskrit Literature* (A. Macdonell), 3rd Ed., p. 323.
2. *Introduction to Meghadūta*—K.B. Pathak.
3. *History of Sanskrit Literature* (A. Macdonell), 3rd Ed., p. 321
4. *A History of Sanskrit Literature* (Hindi translation, Dr. Mangal Dev Shastri), p. 88.
5. *Journal of the Bombay Branch of the Asiatic Society*, p. 308.
6. कालिदास (मिराशी), पृ० ४३
7. *History of Indian Logic* (Dr. Satish Chandra Vidya-bhooshan), pp. 272-74.

कालिदासोऽपि तस्मिन्नेव समये स्यात् । मिराशीमहोदयस्तु 'त्वयि विनिहित-
भारः कुन्तलानामधीशः' इति भोजराजकृते. शृङ्गारप्रकाशस्याष्टमे प्रकाशे
कालिदासनाम्ना उद्धृतमिदं पद्यमाधृत्य कुन्तलदेशीयराष्ट्रकूटराज्यवशेन सह
कालिदासस्य सम्बन्ध तस्य विक्रमादित्यविरुद्धभाजश्चन्द्रगुप्तद्वितीयस्याश्रयित्वेन
'सेतुबन्धम्' इति प्राकृतकाव्यसर्जनं 'कुन्तलेश्वरदीत्यम्' इति काव्यप्रणयनञ्चोप-
पादयति । एवञ्चासौ कालिदास ख्रिस्तोपचतुर्थशतान्दघात्ररमे पादे पञ्चशता-
ब्दघाश्च प्रथमे पादे उररीकरोति ।

अथ चतुर्थपञ्चमशताब्दराद्धान्तः काम प्रबलः प्रतीयेत परं सन्त्यत्र काश्चन
विदुषां विप्रतिपत्तयः । भावसाम्यशैलीसाम्यमाधारीकृत्य अश्वघोषकालिदासयोः
पूर्वापरभावनिर्णयो नूनं न कमपि निश्चित परिणाम प्रति नेतुमलम् ।

अस्मन्मते तु अश्वघोष एव कालिदासात् प्रेरणां सम्प्राप्य काव्यमाध्यमेन
बौद्धाचारान् सस्कृतानुरागिषु प्रचारयितुं सम्प्रवृत्तः । नातः पूर्वं किमपि बौद्ध-
वाङ्मयं सस्कृतभाषानिबद्धं दृश्यते । कालिदासकाव्यमधिकं परिष्कृतं परिमा-
जितञ्चेत्पस्ति परवर्तीति नास्ति कश्चन सन्देहः । समानकालिकयोस्समान-
भावशैल्यादिकमाश्रित्य प्रवृत्तयोः काव्ययोः काव्येष्वपि भवति हि महदन्तरं रुचि-
सन्निवेशवशाद् वा व्युत्पत्तितारतम्यवशाद् वा प्रतिभाभेदवशाद् वा । नैतेन
पूर्वापरविनिर्णयः कर्तुं पायते । कौथप्रतिपादितः प्राकृतभाषाधारोऽपि
निर्मूलः । वस्तुतस्तुभयोः प्राकृतं जनसामान्यप्रयुज्यमानं भाषिकं प्राकृतं
नास्ति प्रत्युत व्याकरणनियमैः परिवर्तितं सस्कृतमेव विद्यते । अपि च बौद्ध-
धर्मावलम्बितत्वात् अश्वघोषप्रयुक्ते प्राकृते पालिभाषायाः प्रभावः स्वभाविक
एव । किञ्च, भारते बौद्धप्रभावे क्षीणे अश्वघोषीयनाटकाभिनयस्य तु कथं
का, तत्तु अध्ययनाध्यापनक्षेत्रादपि बहिष्कृतमभूत् । परिणामतश्च तदीयप्राकृते
किमपि परिवर्तनमशक्यमजायत । एतद्विपरीतं कालिदासीयनाटकानि निरन्तर-
मभिनीयन्ते स्म । काले काले दर्शकानां सुगम्यत्ववशां तेषु परिवर्तनमप्यापद्यते
स्म । गुप्तान्वयं प्रति सङ्केतविषयकानि प्रमाणानि सर्वथा कल्पनामात्राणि
प्रतीयन्ते । मल्लिनाथस्योद्भावनाऽपि भ्रममूला । दक्षिणभारते काञ्चीषु
निवसतो दार्शनिकस्य दिङ्नागस्य मध्यदेशवासिना कविना कालिदासेन कं.श्री
प्रतिस्पष्टा । एवमेव सेतुबन्धकुन्तलेश्वरदीत्यकाव्ययोः प्रणेता कालिदासोऽपि
अस्मदभीष्टकविपुङ्गवादय एव कश्चिद् भवेदिति अग्रिमसमालोचनया स्पष्ट
प्रतिभाति ।

१. तृतीयशारदीयज्ञानमहोत्सवः, अखिल भारतीयसस्कृतविद्यापीठम्
The Rāṣṭrakūṭas of Kuntal and the Date of Kālidāsa, V.V.
Mirashi.

कालिदासः ख्रीस्तात्पूर्वं प्रथमशताब्द्यां भारतभुवमलञ्चकारेत्यत्र सन्ति यद्वन्मुपोदयलकानि प्रमाणानि । कालिदासः रघुवंशस्य पष्ठे सर्गे नवपञ्चाशत्तमे पद्ये पाण्ड्यानां राजधानीमुरगपुरमुल्लिखेत् ।^१ इतिहासप्रमाणं ज्ञायते यत् ख्रीस्तप्रथमशताब्द्या उपरिष्टाद् उरगपुरं न कदापि पाण्ड्यानां राजधानी बभूव । एवमेव मेघदूते विदिशा दशार्णुदेशस्य प्रथिता राजधानी निर्दिष्टा ।^२ विदिशेयं ख्रीस्ताब्दात्पूर्वं शुंगवंशीयनृपस्य राजधानी बभूव । ख्रीस्तात्पूर्वं ७२ तमे वर्षे क्षीणे शुंगवंशे विदिशाऽपि राजधानीपदात्पतिता । तदनन्तरं सा न कस्यापि प्रदेशस्य राजधानीपदं प्राप । अतः कालिदास एतत्कालसमीपवर्ती स्यात् । भारतीयपुरातत्त्वसर्वेक्षणधिकारिभिः भीटास्थाने प्राप्ते मण्डलके शाकुन्तलप्रथमाङ्कस्य दृश्यमङ्कितमिति वर्णितं विद्यते । चिवरणकारदशा स्पष्टं प्रतिभाति यदेतन्मण्डलकं शुंगकालीनम् (ख्रीस्तात्पूर्वं १८० तः ७२ वर्षपर्यन्तम्) अस्ति । परं पूर्वाग्रहप्रहिलोप्सो दृश्यस्याधारं कमप्यन्यं ग्रन्थं तर्कयते । किन्तु महाभारते शाकुन्तलोपाख्याने तद्दृश्यं नास्ति चित्रितम् । पद्यपुराणे दृश्यमेतद् वर्णितमस्ति परं तन्नूनं कालिदासात्परवर्ति । मालविकाग्निमित्रे शुङ्गवंशसस्थापयितुः पुष्यमित्रस्य तदात्मजस्याग्निमित्रस्य च विषये नैकघटनाजालपरिचितत्वात्कालिदासस्य तात्कालिकत्वं ततः किञ्चित्कालानन्तरमवत्वञ्चाद्वा प्रकटीभवति । भरतयायये नेतुरग्निमित्रस्य निर्देशोऽपि विचारणीयः प्रतिभाति ।^३ यतो हि भरतवाक्यस्य सम्यन्धो वस्तुना नैव भवति अपि तु तात्कालिकेन नृपेण देशेन समाजेन च । एवं खलु कविः कालिदासः ख्रीस्ताब्दात् किञ्चित्पूर्वमेव स्वजनुपा भुवमलञ्चकारेति विदुषां विचारः ।

किन्तु को न्यासीत्कविवरस्य समाश्रयिता शक्यानां शातयिता मालवानाञ्च दासिता विक्रमादित्यः । प्राचीने संस्कृतवाङ्मये पारम्परीणामु च भारतीयानुश्रुतिषु विक्रमादित्यनामा (न तु विरुदभाक्) कश्चन परमप्रतापवान् मालवेन्द्रः स्मर्यते । तस्य राजधानी उज्जयिनी बभूव । असौ बंदेशिकान् शकानाक्रम्य मध्यभारतीयमालवप्रान्ते मालवगणं प्रतिष्ठापयामास तत्स्मृतिरूपेण च

१. अयोरगाव्यस्य पुरस्य नायं दीवारिको देवसरूपमेव ।

इतश्चकोराक्षि चिलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोग्याम् ॥

रघु० ६।१६

२. तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीम् । मेघ० १।२६

३. प्रासास्यमोतिविगमप्रभृति प्रजानां

सम्पत्स्यते न सन्तु गोप्तरि नाग्निमित्रे ॥

माल० ५।२०

विक्रमसंवत्सरं प्रवर्तयामास यदद्यापि जन्मपत्रतन्मपत्रदानपत्रसंकल्पपाठप्रभृतिषु सततमदिच्छिन्नं प्रयुज्यमानं दृश्यते । आन्ध्रवशीयसातवाहननृपेण हालनाम्ना प्रणीताया गाथासप्तशत्या दानशीलस्य विक्रमादित्यस्य निर्देशो वर्तते । अस्य च कालः ख्रीस्तशताब्द्याः पश्चान्नेतु न पार्यते ।^१ तत्समकालीन-कवेर्गुणाढ्यस्य पञ्चाचभाषाया रचिताया बृहत्कथाया एकादशशताब्द्या क्षेमेन्द्रमोमदेयसूरिकृतयोः सस्कृतरूपान्तरयोः बृहत्कथामञ्जरी कथासरित्सागरे च विक्रमादित्यनृपस्य कथा विस्तरेणोद्घट्टिता विद्यते । एवमनुमीयते यत्काया-सरित्सागरस्य मूलस्रोतसः बृहत्कथायाः स्रजंतात्पूर्वं (प्रायेण ख्रीस्ते ७८ वर्षे) विक्रमादित्यनामा कश्चन नृपो म्लेच्छोच्छेदनमापाद्य स्वकीय विक्रमसंवत्सरं प्रवर्तयामास । शतपथब्राह्मणस्य भाष्यकृता हरिस्वामिना अपि प्रतिपादितं यत्तेन स्वकीयं भाष्यं विक्रमादित्यकाले कलिसंवत्सरस्य ३०४७ तमे वर्षे (ख्रीस्ताब्दात् ५५ वर्षपूर्वं) रचितम् । अनेनापीदमापतति यत् कश्चन विक्रमादित्यः ख्रीस्तात् पञ्चाशद् वर्षाणि पूर्वम् उज्जयिनी राजधानीं कृत्वा मालवदेशं शशास । स्कन्दपुराणे जैनानुश्रुतिषु^२ चाप्यस्य विक्रमादित्यस्योल्लेखो दृश्यते । जैम्सफर्गुसनमहोदयेन^३ ५४४ ख्रीस्ताब्दात् पूर्वं नाथ विक्रमसंवत्सरः क्वचिदप्युद्घट्टितोऽवलोक्यते इति या विप्रतिपत्तिरत्र कृता तस्याः समाधानं कुर्वद्भिः श्रीषागीश्वरमहोदयैः साधु प्रतिपादितं यत्कालादस्मात् पूर्वं प्रयुज्यमानः कृतसंवत्सरो मालवसंवत्सरश्चापि विक्रमसंवत्सरादभिन्नोऽस्ति ।^४ एवं खलु स्पष्टमेतद् यत् ख्रीस्तात्पूर्वं प्रथम-शताब्द्या कश्चन विक्रमादित्यनामा साहसाङ्क इति विश्वभाग् नृपो मालवानां शासिताऽभूत् । अस्य राजधानी उज्जयिनी आसीत् । महेन्द्रादित्यकुतोऽयं शिवाराधको विद्याव्यसनी कवीनाञ्च सम्भावयिता बभूव । अत्यैव राजसभायां कवेः कालिदासस्य स्थितिः प्रबलं सम्भाव्यते । अयं नृपः शकानां शातयिता 'शकारिः' इति प्रख्यातः । अत्यैव विजयमभिलक्ष्य कविना एकतमस्य स्व-नाटकस्य सज्ञा 'विक्रमोर्वशीयम्' इति कृता । एवं क्वचित् क्वचिच्च विक्रमपदस्य महेन्द्रपदस्य च सामिप्रायः प्रयोगो विहितः ।

कालिदासस्य जन्मस्थानस्य निश्चयोऽपि तथैव दुरुहो यथा जन्मकालस्य । कालिदासो ह्यस्माकं राष्ट्रियकविः । स च बहुशो राष्ट्रगौरवगीतान्यगायत् बहूना प्रदेशानाञ्च ययार्थवर्णनं चकार । केचन समालोचकाः 'कालिदास'

1. *Early History of India* (V. Smith), p. 220

2. विक्रमस्मृतिग्रन्थः, पृ० १६५ (हरिहरनिवासस्य लेखः)

3. *Journal of Royal Asiatic Society*, 1870, p. 81.

4. कालिदास और काव्यकला, पृ० २६

इति संज्ञामाश्रित्य तं कालोदेव्याः भक्तं वङ्गदेशीयं साधयन्ति । तेषामपरस्तकौ मेघदूतस्य 'आपाठस्य प्रथमदिवसे' इति पद्यांशमाश्रित्य वतन्ते । इयं सीरमास-
गणना बङ्गेषु प्रचलिता बभूव । अत एव च जन्मजातसंस्कारवशादसौ पक्षस्य
तिथेर्वा उत्तरेष्वमकृत्वैव 'प्रथमदिवसे' इति पदप्रयोगं चक्रे । परं कवेः कृतिषु
न किमपि प्रमाणं लभ्यते यत् तं काल्याः भक्तं प्रतिपादयेत् । एवमेव 'आपाठस्य
प्रथमदिवसे' इत्याश्रित्य वृथैवोद्भावनं कवेः स्वच्छन्दतायाञ्च निरर्थकमकुशा-
धानं न कथमप्यनुमोदनीयम् ।

कालिदासो बहुशः विदर्भदेशस्य सजीवं वर्णनं व्यदधात् । 'भालविकाग्नि-
मित्रस्य' नायिका भालविका विदर्भराजकन्या वतन्ते । रघुवंशेऽपि विदर्भराज-
कुमार्या इन्दुमत्याः स्वयंवरः प्रणयश्च वर्णितः । 'मेघदूतस्य' रामगिरिवर्तमानो
रामटेकः नागपुरनिकटवर्ती सत्त्वस्ति । 'ऋद्ध्यां विदर्भाधिपराजधानीम्' इत्या-
दीनि भाषितानि विदर्भस्य सात्त्विकत्वं सुरसम्पदं सुराज्यञ्च सम्यग् प्रकट-
यन्ति । अपरञ्च कविरात्मनः समग्रेषु ग्रन्थेषु वैदर्भीरीत्याः शोभनं निर्वाहं विधाय
तां रीतिं विद्वन्मान्यां चकार । एभिः प्रमाणैः पीटर्सेनराजबलिपाण्डेयप्रमुखा
विद्वांसः कालिदासं वैदर्भं साधयन्ति । परं नैतत्समीचीनम् । नाय कविः विदर्भ-
भुवः कस्मात्पञ्चदशस्य विशिष्टं वर्णनं करोति । एवमेव कालिदासो वैदर्भी रीति-
मङ्गीकृतवानिति तस्य वैदर्भसाधनाय नास्ति सम्यक् प्रमाणम् । वैदर्भीरीति-
स्तदा विदर्भाद् बहिरपि प्रचलिता सर्वजनमनोभिरामा च बभूव ।

शास्त्री हरप्रसादः पराजपेमहोदयश्चाकथयता यत् कालिदासेन मेघदूते
विदिशां वर्णयता तन्निकटवर्तिनां नीचगिरिप्रभृतिपदस्यानाना निर्देशोऽस्ति ।
अनेन ज्ञायते यत् कविरिमं प्रदेशं सम्यगजानात् । तद्वर्णनेन प्रतीयते यदयं
गिरिरेताश्च सरितः कालिदासस्यात्यन्तं प्रिया आसन् । तस्मादसौ मूलतो
विदिशानिवासी भवेत् । परं नासौ विदिशावर्णनं द्वित्रिभिः श्लोकैरेव समापयेत्
इति विदिशाभवं न मन्यन्ते विद्वांसः । तेषाञ्च मते विदिशां प्रति कवेर्न
कोऽप्यनुरागविशेषो व्यज्यते ।

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वः कुलपतिः श्री आदित्यनाथभा-
महोदयः प्राथमिकमेक लेखमाससाद । तदनुसारेण दर्भञ्जजनपदे वेणोपान्तर्गते
उच्चैष्ठग्रामे एकायाः प्राचीनायाः नद्याः पश्चिमे ब्रूले भगवत्याः दुर्गाया एका
प्राचीना मूर्तिवतन्ते । तस्याः पूर्वदक्षिणतः एको वप्रोऽस्ति यः पुराकालात्
'कालिदासविद्यापीठं' नाम्ना विख्यातिं गतः । लेखपालानां पत्रेषु इयं
भूमिः 'कालिदास की चौपड़ी' इति नाम्ना अंकिता । परम्परानुगतजनश्रुत्या
कालिदासोऽत्रैव विद्यां लेभे । अनेनानुमीयते यत्कालिदासस्य जन्मभूमिरपि
निकपैव कुत्रचिद् भवेत् ।

पर मिथिलायाः प्रकृतेस्तत्रत्यजनसमुदायान्तःप्रचलितानां सरस्वतीनां लोक-
गीतानां मैथिलमुकुमारीणां चेतोहरस्य सौन्दर्यस्य च सचेष्ट वर्णनं कविः
कुत्रापि चकारेति तस्य कृतिभिर्न ज्ञायते । मिथिला देवभारत्याराधकानामति-
प्राचीना प्रख्याता च भूरभवत् । सम्भाव्यते यदुक्तदुर्गाभूत्याः सविधे सङ्घीभूय
मैथिल पण्डितसमुदायः कविकुलगुरोः कालिदासस्य विषये काव्याचर्चां विचार-
विमर्शं वा कुर्वन् भवेत् । कालान्तरे चेय 'कालिदास की चौपट्टी' इति सज्ञा
लब्धवती स्यात् ।

दिल्लीविश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वः संस्कृतविभागाध्यक्षः श्रीलक्ष्मीधरबल्ला-
महोदयो निम्नतध्यान्याधित्य काश्मीरदेशः कालिदासस्य जन्मभूरिति प्रत्य-
पीपदत् ।

(१) कालिदासस्य ग्रन्थेषु हिमाद्रेः वर्णनं विस्तृतमतिसूक्ष्मैशिकया च
विहितम् । कुमारसम्भव महाकाव्यं तु हिमालयवर्णनादेवोपक्रान्तम् । 'मेषदूते'
वर्णिता यक्षवासभूमि 'रत्नका' हिमालयस्थिता एवासीत् । 'विक्रमोर्वशीये'
उर्वशीपुरुवरसांः कुमारसम्भवे शिवाशिवयोः प्रणयलीला गन्धमादनपर्वते
समपद्यत । कण्वमारीचप्रभृतीनाम् ऋषीणामाश्रमाः हिमाद्रावेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्वैरप्येभिरुल्लेखैः कवेः प्रभूत हिमालयप्रेम व्यज्यते । सर्वाणि चैतानि स्थलानि
काश्मीरेषु सिन्धुनद्या उपत्यकायां प्रतिष्ठितानि ।

(२) काश्मीरदेशीये नीलमतपुराणे कुबेरो दैत्यानां निष्कासाय निकुम्भं
न्ययुक्तः । रघुवंशे वसिष्ठधेनोरात्रान्ता सिंह आत्मानं निकुम्भमित्रं प्रतिपाद-
यति । एव प्रतीयते यत्कालिदासः काश्मीरप्राचीनकथाभिज्ञः । तस्य कृतिषु
काश्मीरदेशस्य विशिष्टप्रधानां प्रतिबिम्ब आसते । विवाहकाले काश्मीरदेशे
एवश्रुत्वा भग्यया वा कयाचित् सौभाग्यवत्या नार्या वरप्रीवायां मालाविन्यासस्य
प्रथा पुराकालादागता । स्वयंवरोत्सवे इन्दुमती उपमातुः सुनन्दायाः हस्ता-
भ्यामजस्य कण्ठे पुष्पस्रज निधापयति । काश्मीरदेशे धीवरस्यवसायः अत्यन्तं
गर्हितः । 'शाकुन्तले' धीवरप्रसङ्गे इय मान्यता प्रतिबिम्बिता लक्ष्यते ।

(३) काश्मीरदेशकृतौ प्रत्यभिज्ञादर्शने समुल्लिखितं यद् आत्मन आवरणं
सद्गुरोरुपदेशेनात्मदर्शनाभ्यासेन वा क्षीयते, आत्मा च स्वपूर्वरूपं प्रत्यभिज्ञाय
परमात्मनि लीयते, सत्स्वरूपस्य विस्मृतिः नियतिहेतोः सम्पद्यते, नानाकारणश्च
तदावरण शनैः शनैरप्याव्रियते, आत्मा नैज विशुद्धमनाविलं रूपं प्रत्यभिजानाति ।
कालिदासस्य सर्वेष्वपि नाटकेषु काश्मीरशैववादस्य इय कल्पना दृग्गोचरीभवति ।
'मालविकाग्निमित्रे' सिद्धादेशेन मालविका वर्षभोग्यमज्ञातवास वसति । अनन्त-
रञ्च निजदासीभिः प्रत्यभिज्ञायते । 'विक्रमोर्वशीये' उर्वशी कार्तिकेयशापेन लता

जायते । ततश्च सङ्गमनीयमशिसंयोगेन स्वीयं पूर्वंद्वयं भजते । 'साकुन्तले' दुर्वाससः शापेन दुष्यन्तः शकुन्तलां विस्मरति । मुद्रादर्शनेन समकालमेव चासी पूर्वंस्मृतिं लभते । एभिः प्रसङ्गैः निसर्गत एवेदं सिद्ध्यति यत् कविः प्रत्यभिज्ञादर्शनेन प्रभावित आसीत् ।

(४) 'मेघदूते' अलका कैलासपर्वते प्रतिष्ठिता इत्युक्तम् । अयं कैलासः कश्मीरदेशस्य 'हरमुकुट' नाम्ना ख्यातः पर्वतो वर्तते । अलकास्थितस्य यक्षभवनस्य वर्णनं हरमुकुटपर्वतोपत्यकायां स्थितेन पुरामवेन मयग्रामेन अक्षरशः घटते । विविधपुष्पाणां नृत्यगीतानां सुरापानस्य च यद्वर्णनं मेघदूते कृतं तत् कश्मीरानेवानुगच्छति । कश्मीराणामीश्वरे वर्णनं बन्धुणस्य 'राज-तरङ्गिण्यां' विष्णुस्य 'विश्रमाङ्कदेवचरिते' चोपलभ्यते । अत एव स्वकाले उत्कर्षं गतस्य मयग्रामस्य निजजन्मभुव एव वर्णनं कानिदासेन कृतम् । अयं मयग्रामः कश्मीरेषु वर्तते । अतो वक्तुं शक्यते यत् कानिदासः काश्मीरवास्तव्य आसीत् ।

बल्लामहोदयस्य मतमापाततः पर्याप्तं प्रबलमस्ति । परं तत्त्वतः समीक्ष्य-माणं न याथार्थ्यनिकये स्यात्तुं प्रभवति । कालिदासकृतिषु का कथा कश्मीरान् प्रति विशिष्टाऽनुरागस्य, तन्नामाऽपि न दृक्पथमवतरति । नीलमतपुराणमनु-सृत्य यानि स्थानानि सरितः पर्वतान् तीर्थाश्चासी कश्मीरेषु प्रतिपादयति तत्सर्वमयथार्थम् । किञ्च कालिदासीयाभिज्ञानशाकुन्तलं महाभारतीय-शाकुन्तलोपाख्यानान्धितमस्ति न पुनः नीलमतपुराणमाश्रित्य प्रवृत्तम् । यान् व्यवहारान् याश्च रीतीराधृत्य बल्लामहोदयः कालिदासं कश्मीरं साधयितुं प्रयतते ते व्यवहाराः ताश्च रीतयः भारते अन्यत्रापि दृष्टिपथ-मायान्तीति नैताभिर्मुनितभिस्तस्य कश्मीरभवरत्नं साधयितुं शक्यते । मुनन्दया घाश्या वरमालापरिधानप्रसङ्गो वस्तुतः स्वयंवरमहोत्सवे निबद्धः । तेन विवाह-विषये कोऽपि परिणामविशेषो न ध्येयते । धीवरस्य कर्म धर्मशास्त्रेषु सर्वत्र गृहीतं न केवलं कश्मीरेषु । एवमेव सूर्योपागमनाशिवपूजनादयो रीतिविशेषा अपि भारते सर्वत्रैव दृश्यन्ते न केवलं कश्मीरेषु । कालिदासकाव्येषु प्रत्यभिज्ञा-दर्शनस्य प्रभावोऽपि नियततया निर्धारयितुं नैव शक्यते । वस्तुतो दर्शनमिदं शाङ्कराद्वैतेन भूयसा संवदति ।

कालिदास उज्जयिनीवर्णने एवं विशेषमादरवान् दृश्यते । कविरज्जयिनी-वर्णने विशेषं पल्लवात् दर्शयति । 'मेघदूते' यतः सत्यपि कुटिले पथि श्रीविशालां द्रष्टुं मेघं साग्रहम् अभ्यर्षयते । यदि उज्जयिन्याः प्रासादस्थितानां रमणीनां कुटिलवटाददर्शनाद् वञ्चितः स्यात्तदा तस्य जीवनमेव निष्फलम् । कालिदासः

अवन्तिप्रदेशस्य भौगोलिकस्थितेः सूक्ष्मवर्णनं 'मेघदूते' चकार । तत्रत्यानां
 अल्पसरितामपि सनामनिर्देशं वर्णनमकरोत् । कालिदासः एकादशश्लोकै-
 रञ्जयिण्या अपरिमितसम्पत्तेः, शिप्रावद्याः वहन्त्याः मसर्गात् पुष्पमाश्लेष-
 सुरभरणः समीरस्य, तत्रत्यस्थानानां सम्बन्धे विख्यातानां प्राचीनगाथानां तन्म-
 गरीस्थस्य महाकालमन्दिरस्य सायम् अरातिकाममये प्रवृत्तस्य वेद्यानृत्यस्य,
 निशि प्रियाश्लेषसमुत्सुकानां सारिकाणाञ्च वर्णनं तथा रामणीयकेन चकार
 यथा उज्जयिन्याः तत्कालीनं दृश्यम् धम्मन्नेत्राणां पुरतो नरीनृत्यतीव ।
 नैतावदेव, कालिदासो देवानये पूजार्थं नियुक्ताभिर्देवदाम्नीभिरपि परिचितः ।
 उज्जयिनी वासवदत्तोदयनयोः प्रणयस्य क्रीडास्थली ग्रामीत् । फलतः कालि-
 दासः तत्कालासम्बद्धेतिवृत्तानां स्थानोल्लेखं विधाय पुरी प्रति पूर्णं पक्षपातं
 प्रदर्शयति । अत्रकीं विहाय कस्याश्चिदपरायाः नगर्याः तांश्च रमणीयं
 विषयञ्च वर्णनं नाकारि कविना । अत्रना लौकिका देवनगरी वर्तते । अत्र एव
 तामुपवर्णयन् कवि स्वपल्लवागनेः पर पारं जगाम । मर्त्यलोकास्य कस्याञ्चि-
 दग्न्या नगर्या तद्रेम न विनोद्यतेऽग्न्य कवेः यदुज्जयिन्या वर्तते । इत्थं कविना
 उज्जयिनी प्रति तथा पक्षपातः प्रदर्शितः येन सा नगरी कवेः जन्मभूमिगौरवं
 प्राप्तुमर्हति ।

इदानीं कालिदासकृतीरूपलक्ष्यं किञ्चिद् विमृश्यते । भूयांसि खलु काव्यानि
 कालिदामनाम्ना प्रथितानि । कालेमहोदयेन स्वकीयाभिज्ञानशाकुन्तलस्य भूमि-
 कामम् एकचत्वारिंशत् काव्यानि कालिदासनाम्ना समुद्धृतानि । किन्त्वेतेषां
 काव्यानां भाषां शैली च सम्यक् विविच्य भारतीयविद्याविद्यारत्ना इदं निर्णीत-
 वन्तो यन्नैतानि काव्यानि कवेः रघुकारस्य तेखन्याः समागतानि । रघुकारेण
 तु ऋतुसंहारं मेघदूतञ्चेति खण्डकाव्यद्वयं कुमारसंभव रघुवंशञ्चेति
 महाकाव्यद्वयोः मालविकाग्निमित्रं विक्रमोर्वशीयम् अभिज्ञानशाकुन्तलञ्चेति
 नाटकत्रयम् इत्येवं सप्त काव्यानि प्रणीतानि । अत्रापि केचित् काव्यकारं कालि-
 दासं नाट्यकृतः कालिदासात् पृथक्कुर्वन्ति । तन्न समीक्षामहम् । उभयोः
 भावसाम्यं शैलीसाम्यञ्च स्पष्टं दरोद्भूयते ।

आदौ तरुणः प्रणयस्फूर्तश्च कविराह् ऋतुगंहाराख्यं लघुखण्डकाव्यं प्रणि-
 नाय । अत्रासौ प्रत्येकम् ऋतुषु नागरिकैः क्रियमाणानाम् आमोदप्रमोदानां
 तामाञ्च जीवनानां जीवने प्रभावस्य वर्णनमतीव रमणीयतया चकार । प्रथमेयं
 कृतिरित्यत्र नास्ति काव्येतरसुलभा प्रीतिः । शृङ्गारस्यापि स्वूलरूपमेवात्र कवि
 प्रसन्नमाकर्षति ।

कवेः कालनिर्णयप्रसङ्गे पूर्वं प्रतिपादितं यत्कालिदासो विदिशाशासकस्य

शुंगवंश्यस्य अग्निमित्रस्य समकालिक पथवा किञ्चिद्नूतनसमयान्तरमे-
वोज्जयिन्यामुवास । अग्निमित्रः विदमनृपं यज्ञसेनजायासहोदरं मौर्यसचिवं
स्ववशे कृत्वा कारावासे न्यक्षिपत् । यज्ञसेनसहोदरो माघवसेनस्तदाग्निमित्रेण
सह सौहार्दमकरोत्, स्वा भगिनीञ्च तमुपनिन्ये । इमां राजनीतिपृष्ठभूमि-
माश्रित्य अग्निमित्रस्य माघवसेनसहोदर्या मातृविक्रया प्रणयस्य विवाहस्य
च कथां कालिदासो मालविकाग्निमित्रनाम्नि नाटके न्यवध्नात् । नाटक-
मिदमतीव लोकप्रियमासीत् । तेन चातिशयं प्रभावितो नृपो विक्रमादित्यः कवि-
मिमं स्वराजसभायाः प्रमुखं रत्नं चकार । अस्य विक्रमादित्यस्य कर्मिश्चिद्
विलक्षणविजयप्रसङ्गे कविक्रवर्ती कालिदासो विक्रमोर्वशीयं द्वितीयं नाटक-
मरचयत् ।

प्राप्ते राज्याश्रये कदाचिद् राजादेशेन प्रियया विप्रयुवतोऽप्यी क्वचिदप्यत्र
गन्तुं विवक्षीकृण इतीमामेव व्यथाममौ मेघदूतेन प्रवटीकरोति । तदनन्तरमसौ
कुमारसम्भवं नाम काव्यं निर्भमे । मत्स्याधारेणैतन्निदधप्रचं यदिदानीमुपलभ्य-
मान सप्तदशसर्गात्मक काव्यं नास्ति निलिखितं बालिदागविरचितम् । अतः एषु
महिलनायस्य अष्टमसर्गपर्यन्तमेव विवृतिरूपसम्पते । प्राचीनेष्वलङ्कारग्रन्थेष्व-
पि अष्टमसर्गादनन्तरप्रयुक्तानां पद्यानां समुद्धरणं न कुत्रापि दृग्गोचरीभवति ।
अत्र यत् शिवपार्वत्योः सम्भोगशृङ्गारस्य अस्लीलवर्णनं तदानीन्तनसमाजासह्य-
मभूदतस्तेन कवेः कटुरालोचनाऽभूत् । तेन च हतोत्साहः कालिदासः स्वं
काव्यमपूर्णमेव ध्येयघात् । परं नैतन्मत समीचीनं प्रतिभाति दण्डिभामह्वामना-
नन्दवर्धनमम्मटादिभिराचार्यैः रसदोषप्रसङ्गेषु न कुत्रचिदप्यस्य सर्गस्य निन्दा
कृता । पण्डितराजो जयगन्धर्वो गीतगोविन्दकारं जयदेवं निन्दति न पुनः कालि-
दासम् । अतो यस्तुतः कालिदासेन अष्टसर्गात्मकमपूर्णमेव काव्यं प्रणीतमभूत् ।
केचन कवेरसामयिकनिधनं महाकाव्यस्यापूर्णताया हेतुमाहुः, तदप्यशक्यम् । यतो
हि कविरयमेतत्काव्यानन्तरमेव रघुवंशमभिज्ञानशाकुन्तलञ्च निर्ममायेत्यत्र
नास्ति संशयलवोऽपि । अस्मन्मते तु स्वाश्रयप्रदस्य भूपतेर्महिष्या गर्भिणीभावे
कुमारजन्म आशसानः कालिदासः कुमारजन्मावसरे किमपि काव्यमुपायनीकर्तुं
निश्चितमनाः राजकुमारं शिवकुमारञ्चोभावपि मनसि निधाय कुमारसम्भव-
मिति काव्यं प्रारभे । राजकुमारस्य जन्मोत्सवावसरे अपूर्णमेव काव्यं नृपाय
समर्पितवान् । स्कन्दोत्पत्तिवर्णनं वस्तुतो नाभूदस्य लक्ष्यम् ।

तदनन्तरमसौ रघुवंशं प्रणिनाय । इदानीं तस्य भावेषु प्रौढिः भाषायां
परिष्कृतिः मत्स्या परिमार्जनं ज्ञाने गरिमा काव्यप्रतिभायाञ्च प्रखरता समु-

त्यन्ता । तेन च महाकाव्यमिदं श्रेष्ठं सम्पन्नम् । स्वकीयान्तिमनाटकस्याभिज्ञान-
शाकुन्तलस्य रचनामसौ देवालये हिमालये चकार । तत्र च पुनर्जन्मचक्राय
परित्राणमाप्तुं स्वशेषं वयो नीलसोहितस्य शिवस्याराधनायां निनाय ।

(ग) कालिदासशब्दपरिपाकविषये विदुषां मतानि

सरस्वतीसमुपासकः कविकालिदासः स्वपीयूषवर्षिण्या लेखन्या यत्किमपि ससर्ज
तत्काव्यरसमर्जं विपश्चिद्भिर्मुक्तहृदयेनास्वादितम् । कश्चित्तस्योपमासौष्ठवेना-
कृष्टस्तथाऽपरस्तस्य मधुरसान्द्रामु मूक्तिषु प्रीतिमधत्त । ग्रन्थे काव्यवेत्तारः तच्छब्द-
विन्यासनैपुण्येन प्रभाविना स्वोद्गारान् प्रकटयान्चक्रुः । तेषु कण्ठकुमारशास्त्रि-
महाभागस्त्वेवमाह—तस्य हि शब्दविन्यासनैपुण्यमीदृशं यत् तदीयकाव्येषु यत्र
कुत्रापि पदानां परिवर्तनं परिवर्धनं परिवर्जनं वा सौन्दर्यलाघवायैव ।^१ शब्द-
परिपाकमहत्त्वमाकलयन्नेव शास्त्रिवर्योन्यत्र लिखति—‘यत्र यस्य शब्दस्य
विनियोगाद् भावप्रकाशसौष्टवं जायते, यस्य भावस्य विकासान्निसर्गमन्दरीणा-
मालेख्यमालानां भूयसी चारुता संवर्द्धते तत्र तेन तयैव शब्दा भावार्थ-निहिताः ।
येनैव चित्रेण प्राणेषून्मादो न जायते, येनैव शब्देन कर्णयोरमृतवर्षणं न भवति;
न तच्चित्रं चित्रितं, न वा तारुणः शब्दः परिगृहीतः कविना ।^२

भान्धविश्वविद्यालयीयो विद्वान् सी० कुन्हनराजमहोदयः कालिदासीय-
शब्दपरिपाकमभिलक्ष्यैवाह यद् नाय कविः छन्दःपूर्त्यै शब्दांश्चिनोरपि तु
यादृशाः शब्दा विच्छित्तिविशेषं कञ्चिद् ध्वनयन्ति तादृशाः यादृशेन
प्रयुज्यन्ते ।^३

ई प्रार श्रीकृष्णमहाभागश्चेमं शब्दपरिपाकं ‘वास्तवमि’त्यभिधत्ते ।

१. ‘कालिदासीयकुमारसम्भवम्’ संस्कृतसाहित्यपरिपत्, कलकत्ता, Vol. XXXIII/No. 8, Dec. 1950, p. 89.
२. ‘कालिदासीयकुमारसम्भवम्’ संस्कृतसाहित्यपरिपत्, कलकत्ता, Vol. XXXIII/No. 7, Nov. 1950, p. 81.
३. ‘He does not select words because they fit into the metre; he selects words because that word brings out a particular suggested idea’.

तन्मते ययार्यकाव्यस्य कस्मिन्नप्यंशे नैकोऽपि शब्दः परिवर्तनसहो भवति ।^१

वागीश्वरविद्यालङ्कारमहाभागेन तु कालिदासस्य शब्दपरिपाकविषये बह्वक्तं स्वकीये ग्रन्थे । तदनुरूपं हृद्भावाविष्कारिणां शब्दानां चयनस्य वित्तक्षणा काचित् क्षमता कालिदासे । यदैव सः किञ्चिद्वक्तुमीहते तदैव तदर्थद्योतकानां भूयसां शब्दानां पङ्क्तिस्तस्य सम्मुखमनायासेनोपतिष्ठति तस्य च चयनचतुरं चक्षुस्तन्मध्यादुपयुक्तपदावलिमेव गृह्णाति । न तन्मते कावपि द्वौ शब्दौ पर्याय-वाचिनी, प्रकरणानुरूपं तयोर्लक्ष्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्थस्य वा भिन्नत्वात् । संस्कृत-भाषायां हरभवपिनाकिकपानिप्रभृतयः शब्दाः शिवपर्यायवाचिनः मन्यन्ते परं नैत-दभिमतं कालिदासस्य । तेनैव तेषां शब्दानां प्रयोगः प्रमद्भानुसार परिवर्त्य कृतः ।^२

विद्यालङ्कारमहोदयानुसारं सौन्दर्यचित्ररचनाविधौ न कोऽपि कविः वर्ण-तूलिकादीन् अपेक्षते । स तु तत्स्थाने तथाविधशब्दानां प्रयोगं कुरुते ये शब्दाः अस्माकं हृत्पल्लेऽङ्किताः स्वतः सौन्दर्यचित्राणि चित्रयन्ति ।^३

पण्डितवर्षोऽम्बिकाप्रसाद उपाध्यायः शब्दार्थयोः शब्दस्यैव प्राधान्यमङ्गी-कुर्वन् कवेः शब्दार्थपुण्यं नितान्तमावश्यकं मनुते । तदर्थञ्च शब्दशास्त्रस्य पूर्ण-ज्ञानम् अपेक्ष्यते इत्यङ्गीकरोति । अत्र विधौ कविसम्राट् कालिदासः शब्दशास्त्रे

1. 'Language attains perfection in poetry, for it is in it that the line of cleavage between thought and expression becomes as invisible as possible. That is why in a really poetic piece no word can suffer a change, that is why a real poetry is never translated into another tongue. It is true that word and meaning, thought and expression are inseparable, are but the two sides of the same coin : a fact which was realized by the ancient Indian grammarians: yet in analyzing language we have to speak of word, meaning and the relation between them as separate entities; that is why we often speak of choosing the right expression for the right thought'

Kālidāsa has realized this art of speech, the essence of poetry which lies in the inseparability of thought and expression. —Etymologies offered by Kālidāsa to his own words, *Kālidāsa Samikṣā*, p. 54.

२. 'कालिदास और उसकी काव्यकला', पृ० २७२.
३. तत्रैव, पृ० १७४.

निष्णात आसीदित्यत्र नास्ति सन्देहलघोऽपि । तत्कृतीनामवलोकनेनैव ज्ञायते पञ्चदशशतकस्य दैनिकव्यवहारवदभ्यस्तमासीदित्युपाध्यायमहोदयस्य मतम् ।^१

आचार्यवर्यो बलदेव उपाध्यायश्च 'वर्यविषयस्य वर्णनप्रकारस्य मञ्जुल-
सामञ्जस्यमेव कविकालिदासस्य प्रमुखो गुणः' इति मन्यते । उपाध्यायमहो-
दयस्य मते कविः कालिदासः कैश्चिदुपयुक्तैः शब्दैर्यान् भावानभिध्वज्जयति
मान्यः कविस्तान् भावान् विस्तरेणापि प्रकटयितुमर्हं । श्रीचित्तस्य तु कविरस्य
मर्मज्ञः । येषां भावानां यैः शब्दैः निरूपणं कलात्मकं श्विर च स्यात् तान्
भावान् तैरेव शब्दैः प्रकटयित्वा स्वभावोक्त्या परिचाययति कविरस्यम् ।^२

१. 'कालिदास के शब्दप्रयोग' समीक्षा निबन्ध—

कालिदास ग्रन्थावली (सीताराम चतुर्वेदी), पृ० ३२.

२. संस्कृत वाङ्मय, पृ० ७१.

द्वितीयः परिच्छेदः

कालिदासीयशब्दानां परिपाकदृष्ट्या विश्लेषणम्

कविकुलचूडामणिः कालिदासो व्यञ्जनाकविर्गण्यते । अस्य काव्येषु वाच्यातिरिक्तमङ्गनासु प्रसिद्धावयवातिरिक्तं लावण्यमिव किमपि प्रतीयमानं मनोज्ञं वस्तु विराजते ।^१ इदमनभिहितं वाच्यातिशायि प्रतीयमानं तत्त्वमेव नूनं सहृदयानां हृदयेषु रससञ्चारमापाद्य तान् ग्रहानन्दसहोदरीभूतामयस्यां प्रापयति । ध्वनित्वेनैव किल कालिदासीयं काव्यमलोकसामान्यं मन्यते । सर्वत्र 'शब्दाद्योऽभयोरपि ध्वनमध्यापारः'^२ इति लोचनकारोक्तदिक्षा ध्वनिकाव्ये प्रत्येकं शब्दस्य साभिप्रायत्वं व्यञ्जकत्वं च नितरामपरिहार्यम् । संस्कृतवाङ्मये यद्यपि प्रत्येकं वस्तुनो भूयांसि नामानि प्रत्येकं शब्दस्य च भूयांसः पर्याया वर्तन्ते तथापि तेषु पययिषु मूढमः कश्चनार्थभेदः दृश्यते । पर्यायत्वं हि तेषामङ्गुरविप्रकर्षात् । सोऽयं मूढमोऽर्थभेदो व्यवहारदिशा निर्वचनदिशा भिद्यः संवाद-विसवाददिशा वाङ्मयैरपार्यैर्बोद्धभावयितुं शक्यः । तत्तद्गुणविशेषद्वारेणैकमेव वस्तु नानाभिधानतां भजते । तेषु तेष्वभिधानेषु यत्र कस्यापि गुणविशेषस्य प्राधान्येन ध्वननमन्वीष्टं कवेस्तत्र नानाभिधानेषु कमप्येकमेव प्रयोगविषयतां नयति कविः । तत्र च न कश्चन प्रयासोऽपेक्षितस्तस्य । निसर्गत एव कवेरेता-दृशी समुच्चरति वाक् या विच्छित्तिविशेषं कमपि पूरणाति काव्यं । तस्य शब्दविन्यासर्तुपुण्यभेदश्च यत्कस्यापि शब्दस्य परिवर्तनं सोऽदयंलाघवायैव । तेन च, तेन प्रयुक्तं न किमपि परिवर्तनं सहते । अपारो हि महाश्वेः शब्दनिधि-स्तेन विवेचनीयमपि प्रतिपद न विवेचतुमत्र शक्यते । अतः प्रमुखाः केचन शब्दाः कोशवारपद्धत्या 'देवतावर्गः प्रकृतिवर्गो मनुष्यवर्ग इत्येतेषु, त्रिषु वर्गेषु विभज्य विवेचिताः ।

१. प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

—ध्वन्यालोकः १।४

२. तत्रैव १।६ (लोचनटीका)

(क) देवताघातः

एकैका अपि देवता माहाभ्यायाद् बहुधा म्रूयते । तत्तत्कर्मवैशिष्ट्यवशादेकैकस्या अपि देवताया बहूनि नामधेयानि भवन्ति । तथा हि भगवान् शाङ्ग-धनुर्धारणात् शाङ्गी शाङ्गपाणिर्वा, पीताम्बरधारणात् पीताम्बरः, सर्वचेतो-हरत्वाद् दुःखहरत्वाद् वा हरिः, परमे व्योम्नि स्थितत्वात्परमेष्ठीति कथ्यते । शिवश्च शङ्करणात् शकरः, पिनाकधनुर्धारणात् पिनाकी पिनाकपाणिर्वा, झूलधारणान् झूली, संहारकत्वाद् हरस्त्रिनयनत्वात् त्रिनयनस्त्र्यम्बको वा, स्थिरत्वात्स्थायिरित्युच्यते, एवमिन्द्रश्च वज्रधारणाद् वज्री वज्रपाणिर्वा, गोप्राणां पर्वतानां भेदकत्वाद् गोत्रमित्, पुरा दारणात् पुरन्दरः, कर्तृत्वाद् शतक्रतुरित्यभिधीयते । एव माहाभ्यायात् कर्मपृथक्त्वाद् वा तैस्तैर्देवैः समुपलब्धानीमानि नामानि कालान्तरेण कोपकारैः पर्यायवचनेषु गणितानि । यथा—

शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः झूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शायं ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥^१

परं रामायणमहाभारतादिषु बहुश एकस्मिन्नेव युगपत्प्रयुक्ता इमे शब्दा लक्ष्यन्ते ।^२ यदीमे शब्दा एकैकस्य पर्यायास्तर्हि न युगपत्प्रयोगमर्हन्ति । एकेनैव शब्देनेष्टसिद्धेः । साध्विदं प्रतिपादित श्रीमद्भिः सत्यवतमहाभार्ग्यदेव वाक्ये युगपत्प्रयुक्तानीमानि पदानि न पर्यायवचनान्यपि तु विशेष्यविशेषणरूपाणि । तैष्वेकं पद विशेष्यमग्न्यानि तु विशेषणान्येव ।^३ भागवतपुराणादप्येभिर्महाभार्ग-

१. The Amarakāśa—१।२।३०

२. इदमते चैव वैदेहि शरभङ्गाथमो महान्

उपधातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥

रा० ६।१२३।४६-४७

परिवार्यामृतं तस्युर्वञ्ची चैन्द्रः शतक्रतुः ।

महा० १।२६।४०

एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् ।

महा० २।१७।१६

ग्रहारपीड यस्य ह्य पुरन्दरः शतक्रतुश्चरमे वर्तमाने ॥

भाग० पु० ४।१६।२४

३. The Rāmāyaṇa—A Linguistic Study, p. 19

स्तादृशाः प्रयोगाः संकलितास्तेषां च तथैव विशेष्यविशेषणत्वं प्रतिपादितम् ।^१ परवर्तिनां कवीनां काव्येष्विदं विशेष्यविशेषणत्वं लुप्तं शब्दश्चेमे स्वतन्त्ररूपेण प्रयुक्ताः । विष्णुरेव यद्येकस्मिन्प्रसङ्गे हरिरन्यत्र विष्वक्सेनोऽपरत्र च शार्ङ्गो । कविभिरेतेषां शब्दानामभेदत्वेनैव यत्रतत्र प्रयोगः कृतः । नेमे शब्दा पर्यायमात्रा एव पर्यायत्वे हि 'कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेर्ध्वच्युति के मम धन्विनोऽज्ये' इत्यत्र हरपिनाकपाणिपदयोः सहप्रयोगो व्यर्थः स्यादतः पिनाकपाणिपदमत्र हरस्य विशेषणम् । एवं कासिदासेन यथास्थानं प्रयुक्तानीमान्यभिधानानि विच्छित्तिविशेषं प्रकटयन्तीत्यत्र प्रतिपाद्यते ।

विष्णुः

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दक्ष व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवस्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमिवत्तया वा ॥^२

नानावस्मागतत्वान्महिम्ना सर्वासु दिशासु व्याप्तत्वात् समुद्रस्येह विष्णुना साम्यं यथा विष्णुपदेनातिसमीचीनं न तथान्येन केनापि तत्पर्यायेण । 'वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् स विष्णुः यद्वा विशति सर्वस्य ग्रह्याण्डस्यान्तः प्रविशति, यद्वा व्यदन्तुते व्याप्नोति सर्वं जगद्' इति 'विष्णु'रित्येभिर्निर्बचनैर्विष्णोः व्यापकत्वं सिद्धम् । तादृशस्य विष्णोः स्वरूपमीदृक्तयेयत्तया वा नूनमनवधारणीयमतो विष्णुपर्यायेषु विष्णुशब्द वर्जयित्वा कोऽप्यः शब्दस्तथा दक्ष दिशो व्याप्य स्थितस्य सागरस्योपमानतामर्हति । विष्णुपदस्य चापमेवार्थः कविनान्यत्र विशदं व्याख्यातो यथा—

स्थाने त्वां स्यावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।

चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥^३

इत्यत्र हिमवतो महत्त्वं प्रख्यापयता स्थाने खलु विष्णुपदं प्रयुक्तं कविना विष्णुपुराणे तु विष्णुपदस्य निर्बचनमेव तथा कृतम्—

1. *Synonyms in the Bhāgavatapurāṇa*—Annals B.O.R. Institute, Vol. LI, 1971, p. 135.

२. रघु० १३।५

३. कुमार० ६।६७

यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।

तस्मादेवोच्यते विष्णुविशेषातोः प्रवेशनात् ॥^१ इति ।

अन्येऽपि स्थलेषु विष्णुशब्दप्रयोगे कवेरयमेव भावोऽभिष्टः । तद् यथा—

येन इयामं यपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

यह्णेव स्फुरितरुचिना गोषवेशस्य विष्णोः ॥^२

विष्णोः सादृश्यान्मेषस्य व्यापकत्वं स्वेच्छाविग्रहरवञ्च प्रतिपन्न कविना ।

जानामि त्वा प्रकृतिपुरुषं कामरूप मधौन^३ इति पूर्वमेवोक्तमस्माभिः ।

एवञ्च—

तेनोदीचीं दिशमनुतरेस्तिर्यङ्गायामशोभो

इयामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येय विष्णोः ॥^४

इत्यत्र व्यापकस्य त्रिविक्रमस्य विष्णोः इयामः पाद इव तिर्यङ्गायामेन क्षिप्रप्रवेशनार्थं तिरस्चीनदैर्घ्येण शोभत इति तथाविधो मेघः सर्वङ्गः कामरूप-
श्चेति ।

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्षोद्यतं सुराः ।

अंशैरनुपमुविष्णुं पुष्पैर्वागुमिव हुमाः ॥^५

विशति सर्वभूतेषु यद्वा विशन्ति सर्वभूतान्यस्मिन्निति विष्णुपदपदार्थात्
पुरुहूतप्रभृतीनां स्वैः स्वैरसंविष्णुमनुमान युक्तियुक्तम् । विष्णुपदस्य चात्र
नितान्तमीधित्य सिध्यति ।

विडो जसा विष्णुरियाग्रजेन भ्रात्रा यदित्य परवानसि त्यम् ॥^६

सर्वशक्तिमान् विष्णुर्यथा बलिनियमनार्थमुपेन्द्रत्वं गतस्तथैव शक्तिसम्पन्नो-
ऽपि त्वमनुजत्वाद् भ्रात्रा परवानसीति भावः । विष्णुरपीन्द्रकारणाद् यामनो
जातस्त्वमपि भ्रातुः कारणादत्र मम विसर्जने पराधीन इति त्वं प्रशंसाहं एव ।
एवमत्र विष्णुशब्देन लक्ष्मणस्योपमानतया शक्तावपि परब्रह्माकारणं व्योत्यते ।

१. विष्णुपुराण ३।१।४५

२. मेघ० १।१५

३. तत्रैव १।६

४. तत्रैव १।६१

५. रघु० १०।४६

६. तत्रैव १।४।५६

विष्वक्सेनः

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणाम् ।

विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।^१

विपुशब्दो नानार्थो निपातः । विपु नाना शब्दोऽस्तीति विष्वक् । विपूची सेना यस्येति विष्वक्सेनो विष्णुः । 'पीताम्बरोऽञ्चुतः शार्ङ्गो विष्वक्सेनो जनार्दन' इत्यमरः । दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्तयितुं तावद् विष्वक्सेन एवालम् । विष्वक्सेनपदोचित्यं चात्र स्पष्टम् ।

शार्ङ्गिन्

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।

रसातलाविवोन्मग्नं शेष स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥^२

शार्ङ्गं धनुस्मास्तीति शार्ङ्गो । विष्णुपर्यायिषु शार्ङ्गपदप्रयोगोऽत्रात्यन्त-मुपयुक्तः । शार्ङ्गिणः रायनाथ रसातलादुन्मग्नः शेष इव रामारोहणाय सेतु-वन्दः । रामोऽपि धनुर्धारी । शार्ङ्गिपदेन चात्र रामस्य धनुर्धारणत्वं ध्वज्यते । प्रभावातिशयत्वं च सूचयितुं शार्ङ्गिपदस्योपपन्नत्वम् । एवञ्च—

प्रतिशुश्राव काकुत्स्पस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थं प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥^३

धर्मसंरक्षणार्था भुवि प्रवृत्तिः शार्ङ्गिण एव युक्तियुक्ता । शार्ङ्गिणपारि-रेव विघ्नान्प्रतिकर्तुमहंस्तेनात्र शार्ङ्गिण इति पदस्योचित्यम् । तथैवाग्रेऽप्य-स्मिन्नेव सर्गे यथा—

तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवघातप्रीतस्तुरायादिव शार्ङ्गिणम् ॥^४

इत्यत्र लवणान्तकस्य शत्रुघ्नस्य शार्ङ्गिणा साम्यं यथा सङ्गतं न तथा विष्णुना हरिणा नारायणेन बाण्येन केनापि विष्णुपर्यायेण ।

त्यप्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वणंचीरे^५

यस्य हस्ते शार्ङ्गं धनुर्विद्यते तस्यापि वणस्य चोरेण नूनमतिक्रान्तेन

१. रघु० १५।१०३

२. तत्रैव १२।७०

३. तत्रैव १५।४

४. तत्रैव १५।४०

५. मेघ० १।५०

भवितव्यम् । तस्मादेव जलभादातुमवनते सति तस्मिन् वर्णचोरे मेघे गगन-
गतयो नून दृष्टीरावर्ज्यं त प्रेक्षिष्यन्त इति वर्णचोरस्य मेघस्य कुशलत्वप्रतिपाद-
नाय विष्णुपर्यायस्य शार्ङ्गिण औचित्यम् ।

शार्ङ्गपाणिः

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी^१

इत्यत्र शार्ङ्गपाणिपदेन विष्णोः कठोरत्व द्योत्यते । एवम्न शार्ङ्गपाणि-
भुजगशयनं त्यजति तावन्म शापविमोचनमतः कुबेरादप्यधिनः प्रभावः शार्ङ्ग-
पाणैर्लक्ष्यते यत्राधीनं तयोर्मेलनम् । एव शार्ङ्गपाणिपदोपादानम् । श्रीमद्रमा-
यदुपालसिंहचक्र^२ शार्ङ्गपाणिपदोपयोगेने दार्शनिकमपि किञ्चित्त्वं सङ्के-
तयति स्वकीयाया टिप्पण्यामुदाहरति च विष्णुपुराणादेकं पञ्च यथा—“भूतादि-
मिन्द्रियादि च द्विधाऽहंकारमोक्षवरः । विभक्तिं शङ्खरूपेण शार्ङ्गरूपेण च
स्थितम्” इति । अस्य स्पष्टीकरणे च पूर्णसरस्वतीकृता टीकाभ्युद्ध्यते—‘तत्त्व-
रूपद्वया निखिलेन्द्रिय-कारणभूततैजसाऽऽङ्काररूपशार्ङ्गधारणात् सकलेन्द्रिय-
प्रवर्तकत्वेनापरिप्लुप्तहृस्वरूपस्य, लोकदृष्ट्या दुष्टनिष्ठापनप्रकृष्टदिव्यायुधव-
हनाल्लोककण्टकलण्डनव्यापृतस्य कुतो निद्राप्रसङ्गः कुतस्तथा च प्रबोधशङ्केति
व्यज्यते । अतश्चातीतशरत्कालप्रारम्भे शापस्योपासम्भ इति गम्यते । तदानीञ्च
तत्प्राप्तिः वर्षयन्त्रितानां प्रवर्तकत्वाच्छरदस्तदारम्भेऽप्यगम्य दयितादिसङ्गेन
निधिपालनादौ स्वाधिकारे प्रमादादित्यवसेयम् ।’ इति ।

केशवः

समागतास्त्रैलोक्यपुरुषाः सकेशवा लोकपालाः ।^३

इत्यस्मिन् केवले प्रसंगे विष्णुपर्यायेण केशवपदं कविना प्रयुक्तं तच्च
लक्ष्मीस्वयंवरे समागतानां लोकपालानां मध्ये विराजमानस्य विष्णोर्माहात्म्य-
मिवोद्भावयितुं संगच्छते । ‘कः ब्रह्मा, ईशो खस्तावात्मनि स्वरूपे वयति प्रलये
उपाधिरूपमूतित्रयं मुक्तत्वंकमात्रपरमात्मस्वरूपेणावतिष्ठत’^४ इत्येतादृशः
केशवोऽप्यत्र विराजते । न कञ्चित्तेऽस्मिन् हृदयाभिनिवेश इति लक्ष्मी प्रति
वारुणीप्रदने ध्वनिः । यदा ‘वन्या वरयते रूपं’ मित्यभिगुक्तोक्त्या प्रगस्ता

१. मेघ० २।५३

२. तत्रैव २।५३ स० रमायदुपाल सिंह, पृ० २४४

३. विक्रम० ३।०।१

४. दा० क० दु०, द्वितीय० काण्डः, पृ० १६६

अभिरूपाः केशाः सन्त्यस्येत्येतादृशं केशवं प्रति लक्ष्म्या ध्यानार्कपण्हेतोरन
केशवपदोपपत्तिः ।

पङ्कजनामः

उन्नाम इत्युद्गतनामधेयस्तस्याययार्थोन्नतनाभिरुध्रः ।

सुतोऽभवत्पङ्कजनामकल्पः कृत्स्नस्य नामिर्नृपमण्डलस्य ॥^१

नृपमण्डलस्य नाभेरुन्नतनाभिरुन्धस्योन्नामस्य विष्णुना साम्यं विष्णुपर्या-
येषु सयोजनसङ्गत्या पङ्कजनामपदमेव सुतरामुपपद्यते ।

परमेष्ठिन्

यथैव श्लाघ्यते गङ्गाया पावेन परमेष्ठिनः ।

प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा खया ॥^२

परमे श्योम्नि चिदाकाशे ब्रह्मपदे वा तिष्ठतीति परमेष्ठी विष्णुः । परमे-
ष्ठिनः पादप्रभवत्वाद् गङ्गायाः श्लाघ्यं युक्तियुक्तम् । यस्यापि प्रभवो महास्तस्य
श्लाघा स्वाभाविकी । शाकुन्तलेऽपि—‘द्वन्द्वं ददामरीचिसम्भवमिदं तत्तत्पटुरे-
कान्तरम्,’^३ इति स्रष्टुरेकान्तरत्वं महर्षेर्मारीचस्य श्लाघाकारणं वर्णयति कवि-
स्तथैवात्रापि विष्णुपादप्रसूतत्वाद् गङ्गायाः श्लाघ्यं तच्च परमेष्ठिपदेनाधिक-
मुपपद्यते ।

इति प्रस्तावयामासुस्ते सुतास्तमधीक्षजम् ।

सूतार्यव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥^४

इत्यत्रापि महत्ताख्यापनार्थं परमेष्ठिपदप्रयोगः । ‘महान्तो हि यथार्थवचन-
मुलभा इति भावः’ इति मल्लिनाथः । ‘सकलपरिपूरणं गुणस्य न चालीकवचोभिः
श्रीतिरूपजायत’ इति वल्लभाचार्यः । एव खल्वत्र विष्णुपर्यायेषु परमेष्ठिपदो-
चित्यम् ।

पुरुषोत्तमः

हरिर्ययैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्यम्बक एः नापरः ।^५

हरिर्विष्णुः केवलः पुरुषोत्तम उच्यते नापरः कश्चित् । अत्र तु हरिपुरुषो-

१. रघु० १८।२०

२. कुमार० ६।७०

३. शाकु० ७।२७

४. रघु० १०।३३

५. तत्रैव ३।३६

त्तमयोर्विष्णुपर्याययोर्युगपत्प्रयोगो नितरामुपपन्नः । हरति पापानिति हरिः, यद्वा हरति आकर्षयति सर्वेषां मन्त्रानां चेतांसि स हरिर्विष्णुरेव पुरपोत्तमः । यद्वा पुरुषोत्तमेत्यभिधानं केवलं पापहारकं चेतोहारकं वा हरिं सगच्छते नाम्न्य कञ्चित् । क्षराक्षराभ्यां पुरुषोपाधिभ्यामध्यासेन पुरुषपदव्यपदेशाभ्यामुत्तमत्वा-
ल्लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः^१ एवान्येषां कल्मषापहरणक्षमो हरिरित्यत्रोभ-
यपदोचित्यमुपलक्षते ।

ततस्तथा पुरुषोत्तमे इति भणितव्ये पुरुषवसीति तस्या निर्गता वाणी ।^२

इत्यस्मिन्प्रसङ्गे विष्णुपर्यायस्य पुरुषोत्तमपदस्योचित्यं स्पष्टमेव । समा-
गतेषु कतमस्मिन् ते भावाभिनिवेश इति प्रश्ने सध्याः स्वाभाविकमिदमुत्तरं
यद् यः पुरुषोत्तमस्तस्मिन् मे हृदयाभिनिवेश इति प्रसङ्गात् पुरुषोत्तम-
पदोपपत्तिः पुरुषोत्तमे इति भणितव्ये पुरुषवसीति कथनमुभयत्र पुरुषदसाम्बा-
ज्जातमित्युक्तं प्रसङ्गात् पुरुषोत्तमपदोपादानम् ।

हरिः

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः ।^३

इत्यत्र प्रयुक्तस्य हरिपदस्योपादानन्तु पुरुषोत्तमप्रसङ्गे पूर्वमेव व्याख्यातम् ।
सर्वचेतोहरो हरिरेव केवलं पुरुषोत्तम इति हरिपदोचित्यम् ।

हरिरिष युगदीर्घदोर्भिरंशस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥^४

युगदीर्घदोर्भिरंशकर्मणो हरेः प्रभावातिशयत्वं सूच्यते हरिसादृश्याच्च
दशरथस्यापि उत्कृष्टप्रभाववत्त्वं द्योत्यते ।

विष्णुं प्रबोधयाम्यद्य शेवे सुप्तं जनार्दनम् ।

चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहा रा मयिष्यति ॥

इति देवीभागवतोक्तः^५ चतुर्भुजस्य विष्णोः दुःखहारकत्वाद् हरण-
कर्मणो हरेरेव विष्णुपर्यायत्वेन प्रयोगः कवेः शब्दप्रयोगकोशलं प्रदर्शयति ।

१. भ० गीता १५।१८

२. विक्रम० ३।०।१

३. रघु० ३।३६

४. तत्रैव १०।८६

५. दे० भा० पु० १।७।५

रत्नाकरं वीक्ष्य मियः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥^१

इत्यत्र शब्दगुणं पदमन्तरिक्षं विगाहमानत्वाद् विष्णुपर्यायिषु विष्णुशब्द एवोचितः स्यात् । किन्तु रहसि जायां प्रत्युक्तौ हरति सर्वेषां चेतांसि ॥ हरिरेव युक्ततरस्तेनात्र कविनाऽन्यशब्दापेक्षया हरिपदं प्रयुक्तम् । रत्नाकरं वीक्ष्य जायामनो हृत्वा रहसि रामाभिधानो हरिस्वाचेत्यस्मिन् प्रसंगे हरिशब्दे सङ्गतिः । 'रामस्य हरिरित्यभिधानं निरङ्कुशमहिमद्योतनार्थम्' इति मल्लिनाथः ।

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।

त्रिविक्रमोद्यतस्यातोत्त तु स्वाभाविकस्तव ॥^२

व्यापकत्वमहिमाप्रसङ्गे विष्णुपदमेवात्रोपयुक्तं स्यात् स महिमा न स्थायी, केवलं त्रिविक्रमोद्यते सत्येव हरेर्व्यापकत्वमहिमा विद्यते न तु सर्वदा, तत्र हिमवतस्तु स महिमा नित्यसिद्ध इत्यत्र सर्वव्यापकार्यं नित्यव्यापकार्यं विष्णुपदं कथं प्रयुज्येत व्यापकत्वमहिमाप्राप्त्यर्थं त्रिविक्रमकरणमावश्यकमभूत् त्रिविक्रमोद्यम एव लोकानां चेतांसि हरति यदर्थं व्यापको हरिः । एवमत्र हरिपदमेवोपयुक्तम् ।

शिवः

तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्तया प्रफुल्लचक्षुः कुमार्या ।

प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्संसृज्यमानः शरदेव सोकः ॥^३

शिव कल्याणं मङ्गलं विद्यनेऽन्य इति शिवः । इयति अशुभमिति वा शिवः । शेरतेऽवतिष्ठन्ते अणिमादयोऽष्टौ सिद्धयोऽस्मिन्निति वा शिवः । प्रवृद्धाननचन्द्रकान्तया कुमार्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदत्व प्रसन्नचेतःसलिलत्व वा कल्याणात्मकस्य शिवस्य स्वाभाविकमित्यत्र शिवशब्दोपादानमत्यन्तमुचितम् । एवमन्यत्रापि —

वर्धूं द्विजः प्राह तवैव वस्ते वर्द्धिबिवाहं प्रति कर्मसाक्षी ।

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥^४

मुक्तविचारया त्वया शिवेन (कल्याणात्मकेन कल्याणपरेण वा) भर्त्रा

१. रघु० १३।१

२. कुमार० ६।७१

३. तत्रैव ७।७४

४. तत्रैव ७।८३

सह धर्मचर्यां कारयेति वधूं पार्वतीं प्रति द्विजवचने शिवपर्यायिणु शिवशब्दस्यो-
चित्य नितान्तं संमच्छन्ते । न कस्मिन्नपि धर्मकार्ये त्वया विचारणा कार्या, ते
भर्ता स्वयं शिवः । शिवो यस्या भर्ता तस्याश्चिन्ता कुत इति 'शिवेन भर्त्रे'-
तिवचनं साभिप्रायं विद्यते ।

शम्भुः

भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भो. समाससाह प्रतिहारभूमिम् ।^१

श मङ्गलं भवत्यस्मादिति, श सुखं भवति भावयतीति वा शम्भुः ।
भविष्यता पत्या शम्भुना मङ्गलहेतुना सुखकरेण भवितव्यमेवेत्यत्र शम्भुपदो-
चित्यं सिध्यति ।

स ते बुहितरं साक्षात्साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।

वृणुते वरदः शम्भुरस्मत्सङ्क्रमितैः पदैः ॥^२

वरदः शम्भुस्ते बुहितरं वृणुते । सः वरदोऽपि शम्भावयिता शम्भुरपि
किमन्यच्छेद्योऽप्येतत् स्वयेति महर्षेरङ्गिरसः उपपत्ती शम्भुपदे विशेषः ।

उमा वधूर्मृगान्दाता याचितार इमे धपम् ।

वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥^३

शम्भावयिता मङ्गलकारी शम्भुर्मदा वरस्तदा कुलोद्भूतिः सिद्धैवेत्यस्मिन्
प्रसङ्गेऽपि शम्भुपदसङ्गतिः सिद्धा ।

शम्भोः केशग्रहणमकरोद्विबुलग्नोमिहस्ता^४

न केवलं तव पार्वत्या. एवाम् शम्भावयिता सुखकरः, अपि तु ममापीति
गौरीवत्प्रभृत्कुटिरचना विहस्येव गङ्गा शम्भोः केशग्रहणमकरोदित्यत्र शम्भु-
पदोचित्यम् ।

हित्वा तस्मिन्भुजगवत्तयं शम्भुना दत्तहस्ता

क्रीडाशंसे यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।^५

भुजगवलयत्यागे शम्भोः सुखकरत्वमुपपन्नम् । तादृशेन सुखकरेण शम्भुना

१. कुमार० ३, ५८

२. तत्रैव ६, ५८ ।

३. तत्रैव ६, ८२

४. मेघ० १, ५४

५. तत्रैव १, ५४

दत्तहस्ताया गौर्याः क्रीडाशैले पादाचारेण विचरणमुक्तम् । शम्भुपदस्यात्र प्रयोगो युज्यते ।

शर्वः

घर्मणापि पदं शर्वं कारिते शर्वतौ प्रति ।

पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥^१

शृणाति मंहरतीति शर्वो यद्वा शर्वति हन्तीति शर्वस्ताड्यो सहारको शर्वं शारसंजिपृक्षालक्षणेन पावती प्रति पद कारिते सति पूर्वापराधभीतस्य कामस्य मनः सप्रत्यादामभूदित्यस्मिन्प्रसङ्गे शिवपययिषु शर्वशब्दस्य महदीचित्यं विद्यते ।

शूली

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंस ।^२

शूलिपदेनात्र शिवस्य कठोरस्य भूच्यते । शूलप्रहरणेऽगो दुरासदेऽपि तस्मिन् कार्यसिद्धेराशंसा कामस्येति तस्य पराक्रम ध्वनयति ।

कुर्वन् संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-

सामन्त्राणां फलमधिकलं सप्तमसे गर्जितानाम् ॥^३

शूलधारिणः शिवस्य सन्ध्याबलिपटहताया विधायेनाधिकलफलप्राप्त्या शूलिनः प्रभावातिशयो द्योत्यते । शूलिपदे तथात्र विशेषः ।

शूलभृत्

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्महमद्रिकुक्षी ।

व्यापारितः शूलभृता विधाष्ट तिहृत्वमङ्कगततस्यवृत्ति ॥^४

महान्नियोगोऽयं मे यदहं शूलभृता वनद्विपानां त्रासार्थं व्यापारितः । शूलभृत् हि तः, तस्यावेशपातनं मे कर्तव्यमित्यत्र शूलभृत्यदेन शिवस्य शासकत्वं सूच्यते ।

स्थाणुः

गुरोर्नियोगाच्च मनेन्द्रकन्या स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम्^५

१. कुमार० ६।१४

२. तत्रैव ३।५७

३. मेघ० १।३७

४. रघु० २।३८

५. कुमार० ३।१७

तिष्ठतीति स्थाणुः । तपस्यतः शिवस्य कृते स्थाणुपदं नितान्तमुप-
पन्नम् । स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात्स्थितः स्थाणुरतः स्मृत इति पुराणेषु तथैव
स्थाणुपदव्याख्या ।

स माघवेनाग्निमतेन सह्यया रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।

अङ्गव्ययप्रायितकार्यसिद्धिः स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥^१

काम सुतरां जानाति यत्सः स्थाणुरस्ति । कार्यमतीव कठिनमापतितम् ।
रत्यापि साशङ्कमनुप्रयात । स्वाङ्गानामपि व्यपाशङ्का वर्तत एवेत्यत्र
स्थाणुपदेन सर्वं युज्यते ।

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगमुलभो निःश्रेयसायास्तु यः ॥^२

इति विक्रमोर्वशीये नान्दीपाठे शिवपर्यायेषु स्थाणुपदमेवात्यन्तं संगच्छते ।
यः स्थाणुर्मुमुक्षुर्भिनियमितप्राणादिभिर्मृग्यते नः स्थिरभक्तियोगेनैव मुलभः
इत्येतादृशस्य शिवस्य कृते स्थाणुपदं विना किमन्यत्पदं युक्त स्यात् ।

हरः

पराजितेनापि कृतो हरस्य यो कण्टपाशो भकरध्वजेन ॥^३

हरतीति हरः, संहरति लोकान् प्रलय इति वा । संहारवेण हरेण परा-
जितोऽपि कामरतो विरीषपुष्पाधिकसौकृमायो गिरिजाभुजो कण्टपाशो कृतवा-
नित्यत्र शिवपर्यायेषु हरपदोचितम् । येन हरेण कामस्य प्राणा अपहृतास्त-
स्यैव हरस्य विजितेनापि कामेन यो बाहू कण्टपाशौ कृतावित्यत्र बाह्वो, कोम-
लातिशयत्वं द्योतयितुं हरशब्दे विशेषः ।

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।

समादिदेशैकवधूं भविष्यं प्रेक्षणा शरीरार्थहरां हरस्य ॥^४

यः मयान् हरति तस्यापि शिवस्य शरीरार्थं हृदयं वा इयं ते सुता हरिष्य-
तीति हिमालयं प्रति नारदसमादेशे हरपदं सर्वाधिकमुपपद्यते ।

कुप्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यं च्युति के भम धन्विनोऽज्ये ॥^५

१. कुमार० ३।२३

२. विक्रमो० १।१

३. तत्रैव १।४१

४. कुमार० १।५०

५. तत्रैव ३।१०

यः सर्वसंहारकः सर्वान् वा हरति तस्यापि पिनाकपाणेष्वेव्युतिमहं
कुमुदामुघः कुर्यामित्यर्थं हरपदोचित्यम् । पिनाकपाणिपदोपादानमपि तथैव
संगच्छते ।

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।^१

यो हरोऽयान् हरति तस्य मनः साप्सरोगीतिः कथं हतुं शक्नुयादिति स
हरिस्तस्मिन्क्षणे प्रसंख्यानपरः स्थित इत्यस्मिन्प्रसङ्गेऽपि हरपदे परिपाकः ।

कामस्तु बालावसरं प्रसीक्ष्य पतद्गदद्वह्निमुखं विविक्षुः ।

उमासमक्षं हरद्वलक्ष्यः शरासनज्यां मुहुराममगं ॥^२

बह्निमुखं प्रवेष्टुमिच्छुः शलभवत् स कामो हरे मंहारके वल्लभ्यः सन्
पनुज्यां परामृष्टवानित्यत्रापि हरपदप्रयोगे वैशिष्ट्यम् । अयमेव विदोपोऽप्ये-
ष्वपि स्थलेषु हर्यते । यथा—

हरकोपानलमस्म केवलम्^३

शलभत्वं हरलोचनाचिपु^४

हरदग्धस्य मनोभवद्रमस्य^५

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या^६

अत्रापि हरपदे वैशिष्ट्यम् । बाह्योद्यानस्थ एव हरः स्वशिरश्चन्द्रिकया
मलकाहर्म्याणि परिमृज्य तेषामन्धकारं हरति स्वहरगुणकर्मणा । एवमेव—

धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पायकैस्त मयूरं^७

इत्यत्रापि हरेर्लव स्थशशिरुचा मयूरस्यापाङ्गं ग्रामृष्टः, मालिन्यं हत्वा
शुक्लकृतः । मयूरस्य स्यतः ध्रुवलापाङ्गत्वात् शुक्लता विवक्षिता मालिन्य-
हरणेन । एवं शिवस्य हरणवर्त्तत्वाद् हरपदोचित्यम् ।

परिणेष्यति पार्यन्तीं यदा तपसा तत्प्रयत्नोद्धृतो हरः ।

उपलब्धमुखस्तवा स्मरं यपुषा स्वेन निमोन्नपिप्यति ॥^८

१. कुमार० ३.४०

२. तत्रैव ३।६४

३. तत्रैव ४,३

४. तत्रैव ४।४०

५. मेघ० १।७

६. तत्रैव १।४७

७. कुमार० ४।४२

मंहारकस्य हरस्य प्रवशीकरणं न सरल, स तु पार्वतीतपसा प्रवशी-
करिष्यते, तां पार्वतीं च तदा परिणेष्यति, तथोपसन्ध्यमुखद्वय स्मरं स्वेन
वपुषा नियोजयिष्यतीत्यत्र हरपदोपपन्नत्वम् ।

ह्रीमान्मूढमृमिषरो हरेण त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ॥^१

सर्वसन्तापहरत्वात् सहारकत्वाद्वा त्रैलोक्यवन्द्येन हरेण कृतप्रणामो भूमि-
परो लज्जावानभूदित्यत्र हरशब्दौचित्यं सिद्धम् ।

ऊरूमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।^२

यः सर्वज्ञतां तस्यापि विलोचनं हृतमित्यत्र हरपदोपपत्तिः ।

तमसां निशि भूच्छंतां निहन्त्रे हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥^३

मंहारकस्यापि हरस्य चूडानिहितत्वात् त्वं श्रद्धेयोऽसि क्षपानाथेति पुरुषस-
त्त्वतो हरशब्दौचित्यं विद्यते ।

पिनाकी

न खलूप्रदया पिनाकिना ममिहः सोऽपि सुहृद्गतं गतिम् ॥^४

पिनाकमस्यास्तीति पिनाकी । पिनाकिन उग्ररूपस्वमुपपन्नमेव ।

तथा समक्षं बहता मनोमर्षं पिनाकिना अग्नमनोरथा सती ।^५

मनोरथभङ्गः पिनाकिर्नैव दास्यते ।

कृष्णसारे दवच्चक्षुस्त्वयि चाधिगम्यकार्मुके ।

मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥^६

पिनाकिपदौचित्यमत्र स्पष्टमेव ।

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संपत्तिं प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार वार्णरमुराङ्गनामां गण्डस्थलीः प्रोपितपद्मलेखाः ॥^७

मृद्धे बाणप्रहारप्रसङ्गे पिनाकिपदं नितान्तसङ्गतं विद्यते ।

१. कुमार० ७।५४

२. तत्रैव ८।७२

३. विक्रम० ३।७

४. कुमार० ४।२४

५. तत्रैव ५।१

६. शाकु० १।६

७. रघु० ६।७२

पिनाकपाणिः

कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युति के मम धन्विनोऽपि ।^१

कुमुमायुधोऽप्यहं पिनाकपाणेर्धैर्यच्युति कुर्यामित्यत्र पिनाकपाणिपदे विशेषः । पिनाकपाणिरिति साभिप्रायं विशेषणं पिनाकपाणेर्हरस्य ।

इयं महेन्द्रप्रभृतीनामिन्द्रियदत्तुदिगीशान्वमत्य मानिनी ।

अरूपहायं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥^२

वदुर्वेदाधारिण शिवं पार्वतीतपश्चर्याकारणं प्रत्युक्तवत्या सख्या प्रयुक्तेन पिनाकपाणिपदेनात्र शिवस्य दाढर्यं कठोररव च सूच्यते ।

मयः

अथाश्रमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।

सती सती योगशिसृष्टदेहा तां जन्मने शलवधूं प्रपेदे ॥^३

भवत्यस्मात्सर्वं स भवः शिवः तस्य पत्नी भवमानं कथं सहेत । पित्रा कृतमपमानमसहमाना सा सती योगेन देहं विसृष्टवतीत्यत्र भवशब्दप्रयोगो युक्त-
युक्तः ।

अमी हि धीर्यप्रभयं भवस्य जयाय सेनाग्यमुशन्ति देवाः ।

त च त्वदेकेषु निपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूषणैः योजितात्मा ॥^४

शिववीर्यस्यामोषामुत्पादकशक्तिं प्रकटयितुमत्र भवपदमुपात्तं कविना ।
भव एव विजेतारं सेनानीमुत्पादयितुमर्ह इत्यत्र भवशब्दे विशेषः ।

क्षीरं प्रभो सहरं संहरेति यावद्गिरः स्त्रे भरतां चरन्ति ।

तावत्स वल्लिभयनेत्रजन्मा मस्माद्विशेषं मदनं चकार ॥^५

मदनं भस्मावशेषं कारयितुं हनेर्जन्म भवस्य नेत्रादभूदित्यत्रापि भवपदो-
चितम् । यद्यप्याचार्यवर्याः शोभेन्द्रपादाः^६ स्वकीयायामोचित्यविचारचर्चाया

१. कुमार० ३।१०

२. तत्रैव ५।५३

३. तत्रैव ० १।२

४. तत्रैव ३.१५

५. तत्रैव ३. ७२

६. मोचित्यविचारचर्चा कारिका ३८ (वृत्तिः)

नामोचित्यप्रसङ्गे प्रकृतं दलोकमुदाहरन्तः रुद्रस्यात्र भवाभिधानेऽनौचित्यं दर्शयन्ति । श्रीमन्तो वासुदेवविष्णुमिराशीमहाभागाश्चैन दोष समर्थयन्ति ।^१ एतैराचार्यैर्वर्द्धितदोषस्य निराकरणं तु घाष्ट्यमेव तथापि वदनेः प्रभवहेतोर्भवपदं कथं न युक्तमिति विचारणीयम् । वागीश्वरविद्यालङ्कारमहाभागास्त्वत्र^२ भवपदस्य युक्तत्वं निदिशन्ति ।^३

तत्रैव भवस्यापि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृमिराट्टतामिर्न्यस्त पुरस्तात्पुरशासनस्य ॥^३

सर्वमस्माद्भवतीति भवस्तस्यापि पुरस्तात्प्रसाधनं न्यस्तमित्येतत्सर्वं भवस्य कृते उपचारमात्रं सोऽपि तामु मातृत्वादरात् तत्प्रसाधनं केवलं स्पृष्टवान् । भवस्य तस्य विमप्राप्य तस्य भेष एषेष्टमङ्गरागादिरूपत्वमाप । एवमत्र भव-
शब्दस्य नितान्तमुपपन्नत्वं विद्यते ।

रुद्रः

इमामनूनं सुरभेरवेहि रद्वीजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥^४

रोदयतीति रुद्रः । रुद्रस्योजसा सामर्थ्येन प्रहृतमन्यथा त्वमस्या प्रहर्तुं^५ नाहं । ओजो रुद्रे युज्यत एवमत्र रुद्रपदे परिपाकः ।

सपदि मुकुलिताक्षी रुद्रसंरम्भमीत्या
बुहितरमनुकम्प्यामद्विरावाय कोन्याम् ॥^५

इत्यत्रापि रुद्रशब्दे पूरणीचित्यं वर्तते । रुद्रसंरम्भेण भीतिः सम्भावनीयैव । यो रोदयति तस्मात्कथं न भीतिः स्यादित्यत्र रुद्रशब्दे विशेषः ।

रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाह्मे विभक्तं द्विधा ।^६

अर्धनारीश्वरेण रुद्रेण नाट्यं स्वाह्मे लास्यताण्डवभेदयोर्द्विधा विभक्तं^७ ताण्डवश्च रुद्रेणैव क्रियत इत्यत्रापि रुद्रपदोपपन्नत्वम् ।

१. कालिदास—मिराशी, पृ० २५३

२. कालिदास और उसका काव्यवला, पृ० २७४

३. कुमार० ७।३०

४. रघु० २।१४

५. कुमार० ३।७६

६. माल० १।४

अम्बकः

जडोक्तस्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥^१

वीक्षणे प्रभूतप्रभावदत्त्वं ज्ञापयितुमत्र शिवपर्यायेषु अम्बकपदप्रयोगो युक्तः ।

महेश्वरस्यम्बक एव नापरः^२

अत्रापि अम्बकपदं शिवस्य प्रभावातिशयं द्योतयितुं प्रयुक्तम् अतः स तु स एव महेश्वरो नापरः ।

आसीनमासन्नशरीरं पातस्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥^३

त्रियम्बकेति त्रयेराप्यप्रयोगः । अत्राप्यद्वितीयसामर्थ्यवतः संयमिनः शिवस्य कृते त्रियम्बकपदेऽत्यन्तमोचित्यं विद्यते ।

शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशर्बर्षो बितत्य स्थितः स
राशोभूतः प्रतिदिनमिव अम्बकस्याट्टहासः ॥^४

पर्वतो राशोभूतोऽट्टहास इत्युत्प्रेक्षितं कविना । स च न यस्य कस्यापि प्राकृतजनस्यापि तु अम्बकस्य त्रिनयनस्य देवस्य, अत एव तस्य तादृशं व्यापक-स्वरूपं यदास्य पर्वतरूपेण परिणतिः ।

चण्डीश्वरः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धामि चण्डीश्वरस्य ।^५

अत्र प्रयुक्तश्चण्डीश्वरेति शब्दः सार्थकः । सहजरोपनशीलां देवी चण्डीमत्र महाफालो भगवान् शिवः तपश्चर्यमा प्रसादयामासेति प्रसिद्धम् ।

पशुपतिः

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादयमयद्विभुतासमागमोत्कः ।^६

पशूनां जीवानां पतिः । तिर्यग्जातौ पशुः प्रोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम् इत्यभरोक्त्या । इच्छापि जीवसामान्यधर्मस्तस्मादेव पशुपतेरपि पार्वतीसमा-

१. २४० ४.२२

२. तत्रैव ३।४६

३. कुमार ३।४४

४. मेघ १.६२

५. तत्रैव १।३७

६. कुमार ६।६५

गमोत्सुक्य विद्यत इत्यत्र पशुपतिशब्दे विशेषः । अयमेव भावो मेघदूतीयेऽस्मिन्-
पद्ये स्पष्टीकृतः ।

नृत्यारम्भे हरपशुपतेराद्र्दनागाजिनेच्छाम् ।^१

पशुपतेर्गजाजिनेच्छा स्वाभाविकी तेनात्र पशुपतिपदमत्यन्त समीचीनम् ।

नीललोहितः

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः ।

अशाहते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥^२

अपि च—

अमापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरत्नभूः ॥^३

इत्युभयत्र नीललोहितपदवैशिष्ट्यम् । विपपाने यो समर्थस्तस्य वीर्याशा-
हने कस्तु प्रसहेत । नीललोहित एव परिगतशक्तिरत्नभूः क्षपयितुं समर्थ इति
नीललोहितपदौचित्यम् ।

ब्रह्मा

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुयुवे कुमारम् ।

अतः पिता ब्रह्माण एव माम्ना तमात्मजन्मानमज्ञं चकार ॥^४

अत्र ब्राह्ममुहूर्तसम्बन्धाद् ब्रह्मपदोपपत्तिः ।

तेषामाधिरमूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखधियाम् ।

सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितमानिव ॥^५

वृहति वर्धत इति ब्रह्मा । प्रवृद्धो दीधितिमान् सूर्यो यथा सुप्तपद्मानां सरसां
श्रियं वर्धयते तथैव तेषां देवानां परिम्लानां मुखश्रियं प्रवर्धयितुं वर्धनशीलो
ब्रह्मा प्रादुरभूदित्यत्र ब्रह्मपदौचित्यम् ।

वेधाः

तं वेधा विवधे नूनं महाभूतसमाधिना ।^६

१. मेघ० १।४०

२. कुमार० २।५७

३. शाकु० ७।३५

४. रघु० ५।२६

५. कुमार० २।२

६. रघु० १।२६

विदधातीति वेधाः । तेन वेधसा महाभूतसमाधिना दिलीपस्य विधानं
युक्तियुक्तम् । वेधा विदध इत्यत्र सयोजनसङ्गतिरपि ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोगतिः ।^१

इत्यत्रापि प्रकल्पनाविधौ वेधस्पदोपादानम् ।

पितामहः

प्रणैमनुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥^२

प्रजानां पित्रोः शिवपावंत्योः पितामहाय ब्रह्मणे प्रणतिर्भुज्यते । पितामह-
पदमत्र सङ्गतम् ।

प्रजापतिः

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमभ्यतिष्ठत् ॥^३

हिमवते शैलाधिपत्यप्रदाने प्रजापतिरेव समर्थः प्रजानामुपरि तस्य पूर्णा-
धिकारत्वाद् यथेच्छसाधनसम्प्रदानत्वाच्च ।

अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।^४

प्रजोत्पत्तिकाले स्वप्रजाया सरस्वत्यामभिलाषकरणे प्रजापतिपदोपादानमी-
षित्यसूचकम् ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरसूच्यन्तौ नु कान्तिप्रदः^५

य प्रजानां पतिः स एवास्या उत्पत्तिक्रमे चन्द्रोऽभवदिरयशोर्वश्याः सौन्दर्या-
तिशयत्वं प्रजापतिपदेन ध्वन्यते ।

इन्द्रः

नात्नं विकर्तुं जनितेन्द्रशङ्कं मुराङ्मनाविभ्रमचेष्टितानि ॥^६

य इन्द्रति परमैश्वर्यावान् भवति स इन्द्रः । परमैश्वर्यवत् इन्द्रस्यापि येन
शङ्का जनिता स नूनं महान् । उद्यतपसौ महर्षेः प्रभावाधिक्यं चोत्पितुमश्रेष्ठ-
पदोपपन्नत्वम् ।

१. कुमार० ८।६६

२. दत्त० ७।८६

३. तत्रैव २।१७

४. तत्रैव १।१०

५. विक्रमो० १।१०

६. रघु० १३।४२

ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्शं तदङ्गमिन्द्रः ।^१

परमैश्वर्यवत इन्द्रस्य हस्तेन स्पर्शमात्र कामाय आशीर्वचनमिवासीत् ।
इन्द्रपदमत्रापि परमैश्वर्यवत्ता सूचयति ।

आखण्डलः

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।^२

आ समन्तात् खण्डयतीत्याखण्डलः आखण्डलविक्रममपि योऽतिक्रान्तः स
रघुः कीदृशः पराक्रमी स्यादित्यत्र रघोर्विक्रमातिशयत्वं ख्यापयितुमाखण्डल-
पदप्रयोगः ।

यत्मीकाघातप्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।^३

धनुःखण्डमाखण्डलस्य यथा सङ्गच्छते न तथेन्द्रस्य वासवस्य वा ।

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः भुतः ।

आशीरन्या न ते योग्या पौत्तोमीसदृशी भव ॥^४

देवकार्यं सम्पाद्यागतस्य दुष्पन्तस्याखण्डलेन साम्प्रत्यन्तमुपपन्नम् ।

गोत्रमिदं

पक्षच्छिदा गोत्रमिदं तत्तगन्धाः शरण्यमेतं शतशो महीध्राः ।^५

गोत्रं पर्वतं भिनत्तीति गोत्रमिदं । महीध्राः पर्वताः गोत्रमिदा पर्वतानां
भेदा आत्तगन्धा हतगन्धाः शरण्यमेतं सागरमाश्रयन्त इत्यस्मिन्प्रसङ्गे गोत्रमिदं-
पदं ~~निदानं~~ नितान्तमुचितम् ।

तुरापाद्

समम्पन्नन्दप्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवधात्प्रीतस्तुरापाडिव शाङ्गिणम् ॥^६

तुरं वेगं सहत इति तुरापाड् यदा तुरं वेगं साहयति अभिभवतीति तुरा-
पाड् । वामनरूपधारिणो विष्णोरग्रजः तुरापाडिह कथितः । वामनः त्रिवि-

१. कुमार० ३।२२

२. रघु० ४।८३

३. मेघ० १।१५

४. शाकु० ७।२८

५. रघु० १३।७

६. तथैव १।५।४०

क्रमस्तस्याप्रजेन तुरासाहा भवितव्यमेवेत्यत्र तुरासाहपदमत्यन्तं संगच्छते ।

तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥^१

स्वायम्भुवधामगमने तुरासाहः पुरस्करणमुपपद्यते । तुरासाहितिपदमत्र युज्यते ।

वज्रपाणिः

जडोक्तस्त्रयम्बकवीक्षणैर्न वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥^२

वज्रं मुमुक्षन् वज्रपाणिर्जडोक्तः । वज्रं तस्य पाणावेव रुद्धम् इत्यत्र वज्र-
पाणिपदप्रयोगः समीचीनः ।

विडोजाः

रघुः शशाङ्काधंमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विडोजसः ।^३

विडति भिनत्ति रिपून् इति विड् (भेदने तुदादिः) (ङुपपञ्चाश्रीकिरः कः,
पा० ३.१.१३५) कप्रत्यये विडं भेदकमित्यर्थः । विड भेदकमोजो यस्य ॥
विडोजास्तादृशस्याद्वितीयबलमुतोऽपि शरासनज्यां स्वपत्रिणा रघुरलुनादित्यत्र
रघोर्दंसातिशयत्वं सूचयितुं विडोजस्यप्रयोगोचित्यम् ।

विडोजसा विष्णुरिवाप्रजेन भ्रात्रा यदित्यं परवानसि त्वम् ।^४

विडोजसा भ्रात्रा वामनरूपधारिणो विष्णोः परवत्ता मुनित्युक्ता । यया
विडोजसा महपराक्रमशालिनेन्द्रेण विष्णुरपि परवाननुजत्वात्तथैवाप्रजेन भ्रात्रा
रामेण त्वं परवानसीत्यत्र विडोजसा सादस्याद्रामस्य प्रभूतपराक्रमत्वं ध्वन्यते
विडोजस्पदोचित्यं च लक्षितं भवति ।

तव भवतु विडोजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजानु^५

भेदकेनोजसंवेन्द्रः मेघान् भित्त्वा प्रजानु प्राज्यवृष्टिर्भवितुमर्हतीत्यत्र विटोज-
स्पदे परिपाकः । त्वमपि विततयज्ञः वज्रिणं प्रीणयस्वैत्यग्निमाया पशुवत्यां
वज्रिनितिपदमिन्द्राय युज्यते । प्रीणनं वज्रिण आवश्यकं नो चेत्पुद्गो भविष्य-
तीति वज्रिनितिपदेन ध्वन्यते ।

१. कुमार० २।१

२. रघु० २।४२

३. तर्कव ३।५६

४. तर्कव १।४।५६

५. शाकु० ७।३४

कुबेरः

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्कृष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥^१

कुम्बत्पाच्छादयति धनमैश्वर्यं वेति कुबेरः । पृथिवी धनरहितां दृष्ट्वा रघुः कुबेराद् धनमाप्तुमैच्छत् । यः कुबेरो धनमाच्छाद्य स्थितस्तस्मात् धनं प्राप्स्याम्येवेत्यत्र कुबेरपदोचित्यम् ।

एवञ्च

तं नृपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादमियास्यमानात् ।^२

भासुरहेमराशिः कुबेराद् धनाच्छादयितुरेव लब्धुं शक्यत इत्यत्रापि कुबेरपदोपादानम् ।

पूषपिक्षी तदनु विदधे कोपवृद्धिं कुबेरः ।^३

कुबेर एव कोपवृद्धिं विधातुं शक्नोतीत्यत्र कुबेरशब्दप्रयोगः ।

कैलासनाथः

सामन्तसम्भावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ।^४

स तु केवलं कैलासनाथोऽहं पुनर्भूषतिरिति सामन्तसम्भावनयैव कुबेरं बलेन जेतुमिच्छुः स रघुः कल्पितशस्त्रगर्भं रथमधिशिष्ये । कुबेरस्य कृते कैलासनाथेतिपदप्रयोगः साभिप्रायः ।

ऊरुद्भवा नरसखस्य भुने' सुरस्त्रो कैलासनाथमनुसृत्य निवर्तमाना ।^५

कैलामनाथमनुसृत्य निवर्तमाना इति वचसा कैलासाग्निवर्तनमपि स्पष्टं भवतीत्यत्र कैलासनाथपदमुपपन्नम् ।

राजराजः

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रन्तर्याष्पदिचरमनुधरो राजराजस्य दध्यौ ।^६

राजराजस्यानुचर इति कुबेरस्थाने राजराजपदोपादानेन यक्षस्य महामुख-

१. रघु० ५।२३
२. तत्रैव ५।३०
३. तत्रैव १७।८१
४. तत्रैव ५।२८
५. विक्रमो० १।४
६. मेघ० १।३

विलासित्वं ध्वनितं तेन च विरहस्य दुःसहत्वमतो राजराजपदे विशेषः ।

घनदः

ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणामिर्महाकृतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य घनदस्य च ॥^१

महाराजोऽतिथिर्दक्षिणाभिः प्रचुरं धनम् ऋत्विग्भ्योऽदात् तेनैवास्य घनदस्य च नाम साधारणीभूतम् । कुवेरस्य कृते घनपद यथा युज्यते न तथाऽन्यत्पदम् ।

स्कन्दः

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा

पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्म्योमगङ्गाजलार्द्रैः ।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-

भत्यादित्यं हृतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥^२

स्कन्दति स्कन्दतं उत्प्लुत्य गच्छति, स्कन्दति शोषयति दैत्यान् वा^३ । इत्यादित्यं तत्तेजो वामवीनां चमूनां रक्षार्थं हृतवहमुखे सम्भृतमिति कात्तिकेय-कृते स्कन्दपदमत्र नितान्तमुपयुक्तम् । रामायणमहाभारतादिषु स्कन्दपदव्युत्पत्तिरेव तथा वणिता ।^४

कुमारः

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फासनककंशाङ्गुली ।

भुजे शचीपन्नविशेषकाङ्क्षिते स्वनामविह्वलं निबलान सामकम् ॥^५

१. रघु० १७।८०

२. मेघ० १।४७

३. द्य० क० द्रु०, पञ्चमः काण्डः, पृ० ४२८

४. स्कन्द इत्यनुवन् देवाः स्कन्व गर्भपरिस्रवान् । रा० १।१७।२८
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत्युतम् ।

ऋषिभिः पूजित स्कन्नमनयत् स्कन्दतो ततः ॥

महा० वन० २२५.१६-१७

स्कन्नत्वात्स्कन्दतां चापि गृहावासाद् गृहोऽभवत् ।

तत्रैव, अनु० ५.८२

५. रघु० ३।५५

कुमाररध्वर्थमुपमानरूपेण प्रयुज्यमाने कुमारपदे औचित्यं प्रत्यक्षमेव ।

ब्राह्मे मुहूर्ते बिल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुप्ते कुमारम् ।^१

इत्यत्रापि स्कन्दार्थे कुमारपदप्रयोगोऽप्यन्तः सङ्गतः ।

पुरा भगवता कुमारेण शाश्वत कुमारवत् शृहीत्वाक्लुषो नाम गन्धमादन-
कच्छोऽध्यासितः ।^२

अत्रापि कुमारपदमेव सङ्गच्छते ।

अपर्णा

स्थाने तपो दुश्चरमेनदर्थमपर्णया पेलवयापि तप्तम् ।^३

दुश्चरं तपस्तपने पार्वतीकृतेऽपर्णतिपदं नितान्तमुपपन्नम् । कथिना स्वय-
मेवास्य पदस्य निर्वचनं प्राक् कृतम् । यथा—

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता

परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

सदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदा

वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ॥^४

अम्बिका

आशीर्निरेषयानासुः पुरः पाकाभिरम्बिकाम् ॥^५

अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यत इत्यम्बा । अम्बा एव अम्बिका स्वार्थे, कम्प्रत्ययः ।
अम्बिकायाः पुरः पाकाभिराशीभिः सवर्धनं युज्यते । अम्बिकापदे चैव विदोषः ।

गौरी

अयोपनिग्दे गिरिजाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।^६

ताम्ररुक् करः गौरवर्णया गौर्या एवोपपद्यते । तेनैवात्र पार्वतीपययिषु
गौरीपदोपपत्तिः ।

१. रघु० ५।३६

२. विक्रमो० ४।७२।७३

३. कुमार० ७।६५

४. तत्रैव ५।२८

५. तत्रैव ६।६०

६. तत्रैव ३।६५

नवपरिणयलज्जामुषणां तत्र गौरीं
वदनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ॥^१

अत्रापि गौरीपदमेव सर्वाधिकं युज्यते ।

श्रीः

उपात्तविद्यं विधिवद् गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः सानिलापाऽपि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥^२

अयति अयते वा नीतिज्ञमुद्योगिनं वा सा श्रीः । गुरुभ्यो विधिवदुपात्त-
विद्यस्य यौवनोद्भेदविशेषकान्तस्याजस्य श्रियः सद्भ्याः श्रयणाभिलाषत्वं युषित-
युक्तम् । श्रीपदञ्चात्र साभिप्रायम् । एवञ्च—

समेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं श्रिया दुरापः कयमीप्सितो भवेत् ।^३

श्रिया ईप्सितः श्रयितुमभिलषितः कथं तथा दुरापो भवेदित्यत्रापि श्रीपद-
प्रयोगे महदौचित्यं विद्यते ।

परस्परविरोधिग्योरेकसंशयदुर्लभम् ।

सङ्गतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् ॥^४

संश्रयप्रसङ्गे श्रीपदमत्यन्तमुपयुक्तम् ।

पद्या

पद्या पद्यातपत्रेण भेजे साम्राज्यवीक्षितम् ।^५

पद्यातपत्रेण सेवमं पद्यामैव युज्यते न तु लक्ष्या नैव श्रिया । तेनात्र पद्येति
पदप्रयोग एव साधुः ।

लक्ष्मीः

लक्ष्मीविनोदयति येन दिगन्तलम्बो

सोऽपि त्वदाननरुचि विजहाति चन्द्रः ॥^६

१. कुमार० ७।६५

२. रघु० ५।३५

३. शाकु० ३।१२

४. विक्रमो० ५।२४

५. रघु० ४।५

६. तत्रैव ५।६७

लक्षयति पश्यति उद्योगिनमिति लक्ष्मीः । त्वदाननसादृश्याद् य लक्षयन्ती सती लक्ष्मीः आत्मानं विनोदयति सोऽपि चन्द्रः पश्चिमाशां गतः, कमधुना सा लक्षयेद् विनोदार्थमतस्तस्य निद्रा विहाय स्वमुखं तस्यै दर्शय तां परिगृह्णाणुंति भावः । अत्र प्रयुक्तं लक्ष्मीपदमतीवोपपन्नम् ।

(ख) प्रकृतिवर्गः

चन्द्रः

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।

प्रत्युज्जगाम कथकंशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोभिरिवोभिमालिः ॥^१

चन्दयति आह्लादयति चन्द्रति दीप्यतीति वा चन्द्रः कर्मिमालियंथा चन्द्रमाह्लादकं प्रवृद्धोभिः प्रत्युद्गच्छति तथैव अजागमनेनारूढो गुरुः प्रहर्षं आह्लादो यस्य स विदर्भराजः अज प्रत्युज्जगामेत्यत्राह्लादनार्थं प्रयुक्तं चन्द्रपद-
मप्यत्यन्तमुपयुक्तम् ।

कविना चन्द्रपदस्य निर्वचनं तथा कृतम्—

यथा प्रह्लादनाञ्चन्द्रः प्रतापात्तपसो यथा ।^२

निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचञ्चला समसेव कौमुदी ॥^३

आह्लादके चन्द्रे हृते यथा कौमुद्याः कौमुदीत्वं [कौ पृथिव्या मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता ।] न विद्यते सा प्रनष्टा भवति तथैव सा इन्दुमती विनष्टा । अत्रापि चन्द्रपदप्रयोगवक्षिष्टश्चम् ।

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माधिता चान्द्रमसीमभिरूपा ॥^४

चान्द्रमसीमभिरूपां कोभाम् 'अभिरूपा नामशोभयोः' इत्यमरः । अमृत-
वदानन्दिनी न भुङ्क्ते इति मल्लिनाथपादा अप्यत्र अभिरूपायमाह्लादकत्वम-
पेक्षन्ते । चन्द्रपदमवमत्रापि युज्यते ।

निपमितपरिलेखा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥^५

१. २घु० ५।६१

२. तत्रैव ३।१२

३. तत्रैव ८।३७

४. कुमार० १।४३

५. तत्रैव १।६०

चन्द्रस्याह्लादकस्य पादैरंशुभिर्नियमितस्त्रेधा निवर्तितपरिस्थमा सतीत्यत्रापि चन्द्रपदेनाह्लादकत्वध्वनिः ।

आह्लादयस्व तावच्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥^१

आह्लादकर्यं चन्द्रस्यात्र स्पष्टमेव कथितम् । यथा चन्द्र आह्लादकः स्व-
करश्चन्द्रकान्तमाह्लादयति तथैव पुत्र ! त्वमपि मां स्वस्पर्शनाह्लादयस्वेत्यत्र
चन्द्रशब्दे परिपाकः ।

एवञ्च मेघदूनेऽपि—

स्वत्संरोषापगमविशदंश्चन्द्रपादंनिशोये
ध्यातुम्वन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥^२

आह्लादकपादैः रश्मिभिश्चन्द्रकान्ता आह्लादकान्ता मणयः स्फुटजललव-
स्यन्दिनो भवन्ति । एवमत्र चन्द्रपदे विशेषः ।

नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः प्रह्लादकः शिशिरसीकरवारिषर्षो ।
पत्युर्वियोगविषदग्धशरक्षतानां चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥^३

प्रह्लादकश्चन्द्रोऽपि पत्युर्वियोगेऽङ्गनाना तनुमतितरा दहतीत्यत्र चन्द्रपदमेव
युज्यते ।

इन्दुः

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिम्बुः क्षीरनिघाविष ॥^४

उनन्ति क्लेदयति अमृतधारया भुवं बिलग्नां करोतीति इन्दुः । क्षीरनिघो
क्लेदनकर्मणि अमृतवर्षक इन्दुरिव राजेन्दुदिलीपस्तदन्वये प्रसूतः । क्षीरनिघि-
सम्बन्धादिन्दोः क्लेदनकर्मत्व सुतरा युज्यते । इन्दुक्षीरनिघ्योर्जन्यजनकभाव-
श्चान्यत्रापि सौन्दर्येण प्रस्तुतो यथा—

१. विक्रमो० ५।११

२. मेघ० २।६

३. ऋतु० ३।६

४. रघु० १।१२

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद् गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥^१

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवधाङ्कः ॥^२

क्लेदनकर्मण इन्दोः किरणेष्वङ्कस्य निमज्जनं युज्यते । इन्दुपदमेवमत्रापि
नितान्तमुपयुक्तम् ।

तावत्पताकाकुलमिन्दुमौलिरुत्तोरणं राजपय प्रपेदे ।

प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वञ्ज्योस्नामिवेकद्विगुणद्युतीनि ॥^३

ज्योस्नामिवेकेण द्विगुणद्युतिकरणमिन्दुनैवोपपद्यते तेनैवात्रेन्दुमौलिपदं
न्यधापि कविना ।

पादानिन्दोरमृतशिशिरान् आसमार्गप्रविष्टान्

पूर्वप्रीत्या गतमभिमुख सन्निवृत्तं तथैव ॥^४

इन्दोः क्लेदनस्वभावात् शीतरश्मित्वात् पूर्वप्रीत्या विरहिण्या यक्षिण्या
उष्णाश्रुसम्भूतेन चक्षुषा इन्दोरमृतशिशिरान् पादान् प्रति गमनं समीचीनमेव ।
इन्दुपदमत्रापि सर्वाधिकमुपपन्नम् ।

शशी

वक्त्रच्छायां शशिनि शिलिनां बह्मारेयु केशान् ॥^५

शशिनि वक्त्रच्छायामुत्पश्यति यक्षः । तस्मिन्नपि तस्याः साक्ष्यं नास्ति ।
कलङ्कं स्मारयितुमत्र कविना युक्तमिदं पदं न्यधायि । 'चन्द्रमसः पूर्णत्वे एव
मुखसाक्ष्यलाभादस्थिरत्वम् । तदानीञ्च स्फुटविकटकलङ्कपङ्काङ्कतया
तत्सामग्र्या विरहो घ्न्यते ।' इति पूर्णसरस्वतीपादा अपि ।

सप्तद्विरेफं परिभूय पथं समेधलेखं शनिनश्च विम्बम् ।

तदाननधीरलकः प्रसिद्धंश्चिच्छेद सादृश्यकयाप्रसङ्गम् ॥^६

१. तत्रैव ३।१७

२. कुमार० १।३

३. तत्रैव ७।६३

४. मेघ० ५।३२

५. तत्रैव २।४६

६. कुमार० ७।१६

अथापि गौरीमुखात् परिभवे क्षतिपदमेव सर्वाधिकमुपपन्नम् ।

द्याया हि भूमेः क्षतिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजामिः ॥^१

प्रजाभिभूँमश्द्याया निर्मलस्य क्षतिनः कलङ्कत्वेनारोपितेत्यर्थे चन्द्रवृत्तेऽस्मिन् प्रसङ्गे क्षतिपदमत्यन्तं संगच्छते ।

रोहिणीपतिः

अप्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥^२

साभिप्रायमत्र चन्द्रस्थाने रोहिणीपतिपदं प्रयुक्तम् । 'रोहिणीग्रहण-सामर्थ्यादिन्दोरप्यभ्रारोहणे रोहिणीसाहित्यमनुमन्धेयम्' इति मल्लिनाथपादा अप्यत्र रोहिणीपतिपदे वैशिष्ट्यं सङ्केतयन्ति ।

द्विजराजः

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो देवविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥^३

द्विजराजपदेनात्र सयोजनसङ्गतिस्तु विद्यत एव, महत्तरमौचित्यमपि सूच्यते 'सोमो राजा ब्राह्मणानाम्, इति श्रुतेः चन्द्रो द्विजानां राजा । द्विजस्य गृहे यथा निर्धनता विद्यते तथैव द्विजराजस्य चन्द्रस्य विन्धे स्वप्रकाशो नास्ति स तु द्विजवद् भग्नं सूर्यमेव प्रकाशं याचते तस्माच्च प्रकाशं दृष्ट्वा रात्रौ तस्मै प्रतिपच्छति । द्विजस्यापि कुतो धनम् सोऽपि नृपादिभ्यो धनं प्राप्य स्वकुटुम्बं पोषयति । द्विजराजजातित्वादत्र रघुरपि धनरहितः तस्यापि स्व धनं न विद्यते विश्वजिन्नाग्निं यज्ञे निक्षेपविभ्राणितकोपत्वाद् । अतः सोऽपि परमेव याचित्वा कौत्साय धनं वातु शक्तः । एवमत्र द्विजराजपदं चन्द्रपदमपि नितान्तमुचितम् । 'द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिर्वैराग्यं वारयती' इति मल्लिनाथपादा अपि ।

सोमः

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽमून्नेत्रोत्सावः सोम इव द्वितीयः ॥^४

१. रघु० १४।४०
२. युमार० ८।८२
३. रघु० ५।२३
४. तत्रैव १८।२७

चन्द्रपर्यायेष्वत्र सोमपदमेवात्यधिकं संगच्छते । सोममुतस्तस्य हिरण्यनाभस्य
सोम इव नेत्रोत्सवः पुत्रोऽभूदित्यत्र सोमपदौचित्यम् ।

सूर्यः

एव सूर्यप्रमयो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।^१

सरतोति सूर्यः । सरणशीलः सूर्यः प्रभवो यस्य तस्य वसत्यापि महान्
प्रसारः विस्तारः तमल्पविषया मतिः कथं ततु^२ दाननोतीत्यत्र सूर्यशब्दे
परिपाकः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतासैर्नैत्रक्रमेणोपहरोष सूर्यम् ॥^३

कुञ्जरकर्णतासैर्विस्तारितो रेणुः सूर्यमुपहरोष । उपरोषः सरणशीलस्य
सूर्यस्यैव युज्यते । तेनात्र सूर्यपदोपादानम् ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुद्रानिलमिन्नमेघम् ॥^३

प्रस्ताचले निमज्जनं सूर्यस्यैवोपपद्यते सरणशीलत्वादतोऽस्मिन् प्रसङ्गे
सूर्यपदोपपत्तिः ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरो कल्पतरोरिव ॥^४

उदयनं सरणशीलस्य सूर्यस्यैव युज्यते । प्रायेण कविरुदयनविषये सूर्यपदमेव
प्रयुङ्क्ते । यथा हि—

प्रजाः स्वतन्त्रयाञ्चक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥^५

एषा सूर्योदय एव शिखामग्निता^६

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुच्छरीकस्य ।^७

दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् बाहयेदध्वक्षोपम्^८

१. रघु० १।२

२. तत्रैव ७।३६

३. तत्रैव १६।११

४. तत्रैव १७।२६

५. तत्रैव १७।७४

६. शाकु० ४।४।५

७. माल० ४।७

८. मघ० १।४२

सरणशीले सूर्ये दृष्टे सति भवानध्यव्यवशेषं वाहयेत्, त्वमपि सरणशीलो भवेत्पर्यः । एवमत्रापि सूर्यपदीनित्यम् ।

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामिभ्याम्^१

यः सरति तस्यैवापायः सम्भवो नान्यस्य ।

सप्तसप्तिः

हृदिभुञ्जामेधवतां चतुर्णां मध्ये सप्तादन्तपप्तसप्तिः ॥^२

सप्तसप्तिः सप्ताश्वः । सप्तसप्तिपदेनात्र सूर्यस्य प्रचण्डातपरवं सूच्यते । सप्तादन्तपप्तसप्तिस्तपस्वी सुतीक्ष्ण उग्रं तपस्तपस्यतीति भावः । एवञ्च—

सर्वैर्दत्तः समग्रैस्त्वमिव नृपगुणंदीप्यते सप्तसप्तिः ॥^३

सप्तसप्तिः प्रचण्डातपवान् सूर्यः समग्रं नृपगुणंस्त्वमिव सर्वैः किरणंदीप्यत इत्यत्रापि सप्तसप्तिपदेन पूर्णातपरवं सूर्यस्य लक्ष्यते ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्तिस्तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥^४

पूर्णं प्रतापवान् सप्तसप्तिरपि यन्नैशमन्धकारमुच्छेत्तुं न प्रभवति तं चन्द्र एवापाकरोतीत्यत्रापि सप्तसप्तिशब्दस्य स एवाभिप्रायः ।

पतङ्गः

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलपाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पत्तवरागताञ्चा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥^५

पतन् गच्छतीति पतङ्गः सूर्यः । पतङ्गस्य प्रभा दिनान्ते निलपाय गन्तुं प्रचक्रम इत्यत्र सूर्यपमयिषु पतङ्गपदमत्यन्तं समीचीनम् । सायं हि सूर्यस्तयेव पतङ्गिव दृश्यते । पतङ्गस्य प्रभापि तस्मादुत्प्लवमानेन निलयाय गच्छति शीघ्रतया संव्रियमाणा पतङ्गेन तेनात्र पतङ्ग इति पदमेवोत्पन्नम् । पतङ्ग-शब्दोऽत्र पक्षिणमपि कदाचिद् ध्वनयेत् । पक्षिणोऽपि दिनान्ते निलपाय गच्छन्ति ।

१. मेघ० २।२०

२. रघु० १३।४१

३. माल० २।१२

४. शाकु० ६।३०

५. रघु० २।१५

जातवेदस्

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्^१

जात जात वेत्तीति जातवेदा अग्निः । यो जात सर्वं वेत्ति तस्मिन् या विशुद्धा तस्या शुद्धो न कोऽपि सशय इत्यत्र जातवेदस्पदेन ध्वन्यते । अयमेव भावोऽन्यत्रापि यथा —

तात शुद्धा समक्ष नः स्नुषा ते जातवेदसि ।

द्वीरात्पञ्चाद्वक्षस्तानां तु नाश्रयाः श्रद्धधुः प्रजाः ॥^२

इत्यत्रापि जातवेदस्पदमेवाग्निपर्यायेषु वदेरभीष्टम् । या जातवेदसि नः समक्ष शुद्धा तस्यामश्रद्धायाः प्रश्न एव नोद्गच्छति इत्यत्र जातवेदस्पदे विशेषः ।

ज्वलनः

कृष्णो बहन्मपि खलु क्षितिमिन्धनेद्वो

धीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥^३

ज्वरातीति ज्वलनः । इन्धनेद्वोऽग्निज्वलन एव भवतीत्यत्राग्निपर्यायेषु ज्वलनपदमेव सर्वाधिकं युज्यते ।

कृष्णगतिः

आयोधने कृष्णगतिमग्निं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

घारां शितां रामपरश्वधस्य सम्भावयत्यमुत्पलपत्रसाराम् ॥^४

प्रतीपो राजा कृष्णगतिमग्निं सहायकं प्राप्य क्षत्रियकालरात्रिं जामदग्न्य-
गरशुभारामुत्पलपत्रसारा सम्भावयति । अत्र क्षत्रियकालरात्रिमतिक्रान्तुं कृष्ण-
गतिपदमत्यन्तमुपयुज्यते ।

धूमकेतनः

निष्प्रभश्च रिपुरास भूभृता धूमशेष इव धूमकेतनः ॥^५

परशुरामः धूमशेषो धूमकेतन इव निष्प्रभोऽभूदित्यत्र धूमावशिष्टाग्नि-

१. रघु० १२।१०४

२. तत्रैव १५।७२

३. तत्रैव ६।८०

४. तत्रैव ६।४२

५. तत्रैव ११।८१

विषये धूमकेतनपदादन्यत्किं पदमुपयुक्तं स्यात् । नान्यदिति धूमकेतनपदे
चैतिष्ठ्यम् ।

हिरण्यरेताः

अंगे हिरण्याक्षरिपो. स जाते हिरण्यनाभे तनये नयनः ।

श्यामसह्याः सुतरां तरुणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥^१

अग्निवाचकहिरण्यरेतस्पर्दमेवात्र सर्वाधिकं संयुज्यते 'हिरण्याक्षरिपोः'
'हिरण्यनाभ' इत्येतयोः पदयोः संयोजनसङ्गतित्वात् ।

विभावसुः

विभावसुः सारयिनेव वायुना घनव्यपायेन गमस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥^२

विभा प्रभा तेज एव वसु धनं यस्य स विभावसुरग्निः । सहायभूतेन वायु-
नाग्नेविभावसुत्वं, प्रदीप्तत्वात् सारदाश्च विभावसुर्दुःसहो भवति । अत्र प्रयुक्तं
विभावमुपपदमति समीचीनम् । एवमेवात्रापि —

तेषां द्वयोर्द्वयोरैवयं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्वोयंवा चन्द्रसमुद्रयोः ॥^३

वायुसाहाय्येनाग्निविभायमुत्त्वमाप्नोति चन्द्रवृद्धौ चाह्लावितो रत्ना-
करोऽपि समुच्छलति । एवमत्र विभावसुचन्द्रसमुद्रेत्येतेषां सर्वेषां पदानामौ-
चित्यं विद्यते ।

गगनम्

अबोद्धदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥^४

गच्छन्त्यनेनास्मिन्वेति गगनम् । गगनस्पृशेति कथने गगनपदप्रयोगोऽप्युक्त-
सङ्गतः । स्पर्शस्तु गगनेनैव सम्भाव्यते । स्वरो गगनपर्यन्तं गच्छतीति भावः ।
आकाशाग्रंमत्र गगनपदमेव युज्यते ।

१. रघु० १८।२५

२. तत्रैव ३.३७

३. तत्रैव १०।८२

४. तत्रैव ३।४३

गगनमश्वत्थुरोद्धतरेणुभिर्नू सविता स वितानमिवाकरोत् ॥^१

अश्वत्थुरोद्धता रेणुवो गगनं गतास्तच्चाच्छाद्य वितानमिवाकुर्वन् । रेणूनामू-
र्ध्वगमनेन गगनपदमश्रीचित्यमावहति ।

हेमपक्षप्रमाजालं गगने च वितन्वता ।

उह्यन्ते स्म सुपर्णेन वेगाकृष्टपयोमुचा ॥^२

सुपर्णेन गगने वहनं युज्यते यत्र गच्छन्ति तद् गगनमतोऽस्मिन्प्रसङ्गे गगन-
पदमेव सर्वोत्कृष्टम् ।

गगनादवतीर्णा सा ययावृद्धपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्करासीव रेजे भुनिपरम्परा ॥^३

अवतरणमपि गगनादेव युज्यते गतिकर्मत्वाद् । गगनपदस्यात्रापि प्रयो-
गीचिरयम् ।

अयं च गगनादकोऽपि तप्तचामीकराङ्गदः ।

अधिरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥^४

अधिरोहणमपि तथा गगनादेवाभोष्ट कवेः ।

गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती ५

अत्रापि गगनपदेन गमनकर्मैव सूच्यते ।

व्योमन्

रजोमिः स्यन्दनोद्धतगर्भश्च घनसन्निभः ।

भुवस्तलमिव व्योमं कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥^६

अयति सवृणोत्पाच्छादयति सर्वं भूतलमिति व्योम । स्यन्दनोद्धतरजस्तथा
व्याप्तं व्योम्नि यद् व्योम्नो व्योमत्वमाच्छादकत्वमेव नष्टम् । धूसरवर्णेन च तद्

१. रघु० ६।१०

२. तर्पण १०।६१

३. कुमार० ६।४६

४. विक्रमो० १।१५

५. तर्पण ५।५६

६. रघु० ४।२६

भूतलमिवालक्ष्यत । गगनचारिभिर्भूतलं च व्योमेवाक्ष्यत भूतले दानवारिवर्ष-
काणां गजानां घनसन्निभत्वाद् । गगनचारिणा कृते भूतलमेवाच्छादकं व्योम
जातम्, भूतलस्य स्पष्टदृष्टत्वात् गगनस्य च धूलिसंवृतत्वाद् । भूतले तु धूलिर्नास्ति
गजदानवारिसेचनकारणात् । अत्यन्तमुपयुक्तमाकाशपर्यायेषु व्योमेतिपदमत्र
कविना प्रयुक्तम् ।

आकाशः

आयापयेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचास्तारम् ॥^१

आ समन्तात् काशान्ते सूर्यादयोऽन्वेत्याकाशः । आविष्कृतचास्तारत्वमाकाशे
यथोपपद्यते न तथा व्योमनि गगने वा । एवमत्रप्रयुक्तमाकाशेति पदं नितान्तं
सङ्गच्छते ।

अन्तरिक्षम्

ह्लादापतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्तं जंत्रामरणं त्वदीयम् ।^२

अन्तर्द्भ्रूक्षाणि नक्षत्राण्यस्येत्यन्तरिक्षं पृषोदरादित्वादित्वे ।^३ अन्तरिक्षात्
पतज्ज्योतिरित्यत्र ज्योतिःसम्बन्धेऽन्तरिक्षपदमेव सर्वाधिकमुपपन्नम् ।

खम्

खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिङ्कणीकः ।^४

कीदृक् सुन्दरं संयोजनमत्र खपदेन विहितम् । खर्वन्ति मनोऽस्मिन्निति
खं तस्मिन् खे आकाशे खेलगामी खेलं सुन्दरं गच्छतीत्यत्राकाशपर्यायेषु खपदमेव
युज्यते ।

नभः

सम्पत्त्यन्ते नभसि मयतो राजहंसाः सहायाः ॥^५

नहते मीर्वरिति नभः । राजहंससहायभूतो मेधो यत्र बतिय्यते तदर्थं नभ-
सदमति समीचीनम् ।

१. रघु० १३।२

२. तत्रैव १६।८३

३. ग० क० द्रु०, प्रथमः काण्डः पृ०, ५४

४. कुमार० ७।४६

५. मेघ० १।११

मेघः

निवृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्ष्मा सुदुःसहः ॥^१

मेहति सिञ्चतीति मेघः । निःशेषवर्षणं मेहनकर्मणः । सेचनकर्मणो मेघस्यैव गुज्यते तेनात्र युक्तियुक्त मेघपदमुपात्त कविना ।

इयेनपक्षपरिधूसरालकाः सान्ध्यमेघरुभिरार्द्रवाससः ॥^२

मेहनकर्मणा मेघेनैव दिशामार्द्रवासस्त्वमुपपन्नम् । मेहनेन सेचनेनैव वासांस्यार्द्राणि भवन्ति ।

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिह्णोद्विन्द्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥^३

मेघप्रभवा आप इवापतन्नित्यत्रापि मेघादपां पतने मेघस्य मेहनकर्मैव सूच्यते ।

मेघाः सत्यमिवाभ्योभिरभ्यवर्धन्नुपायनैः ॥^४

मेघपदस्य मेहनकर्मत्वमत्र स्पष्टमेव ।

पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्ध्वम् ॥^५

अपां विसर्गाद् मेहनाद् निदाघग्लपिताया ऊर्ध्वा नवीकरणं मेहनकर्मणा मेघेनैवात्र कथितम् । मेघपदमेवात्र सर्वाधिक सङ्गच्छते ।

अपमेघोदयं वर्धमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥^६

मेहनकर्मणो मेघस्योदयं विना वृष्टिर्मेहनं नैव संभाव्यते । प्रकृते प्रसङ्गे मेघपदमतीवोपयुक्तम् ।

तस्मिन्नत्रो कतिचिदवलाविप्रयुक्तः स कामो

नीत्वा भासान्कनकयत्पञ्चशरिक्तप्रकोष्ठः ।

१. रघु० ४।१५

२. तत्रैव ११।६०

३. तत्रैव १४.८

४. तत्रैव १५, ५८

५. तत्रैव १६।३८

६. कुमार० ६।५४

प्रायादस्य प्रथमदिवसे मेघमासितदृष्टान्
धप्रक्रीडापरिणतपत्रप्रेक्षणीयं ददशं ॥^१

पवताविप्रयुक्तत्वात् कामसन्तप्तस्य यक्षस्य कामाग्निं मेहनकर्मा मेघ एव
प्रथमवितुगंतमित्यत्र मेघशब्दे परिणतः । न ह्यत्र जलदधनजीमूतादिपदस्तदो-
चित्यं प्रतिपादयितुं शक्यम् यत्तत्तु मेघपदेन ।

मेघास्तोके भवति सुतिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत्तः ।^२

मुग्धिनोऽपि सुरतभाजोऽपि चेत्तसि मेहनकर्मा सेचनकर्मा मेघस्तादृशमेचनं
करोति यत्तच्चेत्तः दूड्गारवेष्टाविकलं भवति । कण्ठाश्लेषप्रणमयोग्ये जने दूर-
संस्थे सति किं न स्यादपि स्वस्यर्थं स्यादिति सुतरां कविरप्यापि मेघमासप्रयोगे
परिपक्वतां गूचयति । विक्रमोवंशीयेऽप्ययमेव भावो विद्यते—

एतेन पुननिवृत्तानामप्युत्कण्ठाकारिणा मेघोदयेनानर्याधीनो भविष्यति ।^३
इति ।

धूमज्योतिस्तत्तिलमरतां सन्निपातः यय मेघः^४

मग्निपातेऽत्र सनिलस्य प्राधान्यात्सेवनकर्मप्रधानता सूच्यते मेघपदेन न ह
सन्देहहारकता । अतो मेघपदमेवोपात्तम् ।

धनः

तावदाशु विदधे भरत्सर्वैः सा सपुष्पजलवर्षाभिर्धनैः ॥^५

हव्ये ताडयते उह्यते वायुनेति धनः । मरुत्सगत्व धनस्यैव युज्यते । मर-
त्माहवयदिव धनस्येतस्ततो गमनम् । यद्वा धनः निविडः सान्द्रः जलमव्यस्य-
त्वाद् 'मूर्तो धनः'^६ इति निपातनात् सिद्धेः मरुता हव्यमानानां तादृशानां
धनानामेव सपुष्पजलवर्षणं मुक्तिमुक्तगतो मेघपयमिषु धनपदमुपात्त कविना ।

‘प्रवृत्तमात्रेण ययासि पातुमावर्तवेगाद् भ्रमता धनेन ।^७

१. मेघ० १।२

२. तथैव १।३

३. विक्रमो० ४।२।३

४. मेघ० १।५

५. रघु० १।३

६. पा० ३।३।७७

७. रघु० १३।१४

आवर्तवेगाद् भ्रमण घनस्यैवोपपन्नम् । आवर्तवेगेन हन्यमानत्वात्ताड्य-
मानत्वाद् घनपदोपपन्नत्वम् ।

प्राभेल्लं सञ्चरतां घनानां द्यायामयः सानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिताः वृष्टिमिराश्रयन्ते शूङ्गाणि यस्यातपयन्ति सिद्धाः ॥^१

पतत्वाद् निविडत्वाद् घनानामाभेद्यत्वं सञ्चरणं युज्यते घनपदञ्चात्र निता-
न्तसङ्गतम् ।

सटाभिघातादिव सन्नपङ्के धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ॥^२

विषाणेन प्रोतत्वं स्फूर्तरव घनस्यैवोपपन्नं घनत्वाद् घनस्यैव च पङ्कसादुदयं
युज्यते सान्द्रो घन एव ताड्यरूपः । एवमत्र घनपदमेवात्यन्तमुपपद्यते ।

अस्तःसारं घनं तुल्यितु नानिलः शक्यति त्वाम् ।
रिक्तः सर्वो भवति हि लघु पूर्णता गौरवाय ॥^३

जलपूर्वस्य मेघस्य घनत्वं युक्तमेव । तथाभूतमस्तःसारं घनं त्वाम-
निलस्तुल्यितु न शक्यति रिक्तं तु शक्यमेव । तेनैव मेघस्य 'तोयमादाय गच्छे'-
रिति जलग्रहणमाश्रयकं मतम् । कविनात्र मेघार्थं 'घने'ति युक्तं पदं
प्रयुक्तम् ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागर्भैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ॥^४

नवाम्बुभिर्घनत्वादेव घनानां दूरविलम्बित्वं भवति । घनपदमत्रापि
युज्यते ।

तन्मुपरिघनानां वारिगर्भोदराणां
पिशुनयति रथस्ते शीकरविलम्बनेभिः ॥^५

वारिगर्भोदरत्वाद् घनानां घनत्वमुपपन्नम्, सामान्येन घनपदस्य संधारार्थं
प्रयोगं करोत्येव कविरन्यत्र । तद्यथा—'वर्षात्ययेन हवमभ्रघनादिवेन्दोः ॥^६

१. कुमार० १।५
२. तत्रैव ७।४६
३. मेघ० १।२१
४. शाकु० ५।१२
५. तत्रैव ७।७
६. रघु० १३।७७

मेघपयविषु धनपदमेवात्र समीचीनम् ।

अथ यान्ति रथस्य रेणुधदमी घूर्णोभवन्ती घनाः ।^१

रथधन्नेण हन्यमानास्वाड्यमाना धनाघूर्णोभवन्तीत्यत्रापि धनपदमेव सर्वाधिकं सङ्गच्छते ।

नवतमिव लोहिताङ्गः पथपथनच्छेदसंयुजतः ॥^२

पथपरवमविरलत्वं मेघपयविषु धनपद एव युज्यते ।

जीमूतः

अम्बुगर्भो हि जीमूतदचातर्करभिनन्दते ॥^३

जीवनं जलं मूतं यद्धमनेनेति जीमूतः । अम्बुगर्भस्य मेघस्य जीमूतत्वमुपपद्यते । चातर्कश्च जीमूनस्य मेघस्याभिनन्दनमपि स्वाभाविकं जीमूते हि तेषां जीवनं मूतं यद्धम् । मेघपयविषु जीमूतपदमतीव सङ्गच्छते ।

सन्तस्तस्याभिगमनादत्ययं महतः कृशाः ।

उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमयिनः ॥^४

उदधेर्जीवनं जलमादाय मेघा जीमूतत्वमाप्नुवन्ति । जलप्रदानेन च दातृत्वमुपयान्ति जीमूताः । जीमूतपदमत्रापि साभिप्रायम् ।

प्रत्यासन्ने नम्रसि दयिताजीवितालम्बनार्थो

जीमूतेन स्वकुशलमयी हारमिष्यप्रवृत्तिम् ।^५

जीमूतेन यस्मिन्नधीनमस्ति जीवितं तेनैव स्वकुशलमयी प्रवृत्तिं हारमिष्यता दयिताजीवितालम्बनार्थिना यक्षेण 'जीमूतेने'ति पदोपन्यासः समुचित एव । 'जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्तव्यमिति भावः' इति मल्लिनाथपादाः ।

१. विक्रमो० १।५

२. तत्रैव ५।४

३. रघु० १७।६०

४. तत्रैव १७।७२

५. मेघ० १।४

पर्जन्यः

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिमिः ।

प्रवृद्ध इय पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥^१

पपंति सिञ्चति वृष्टिं ददातीति पर्जन्यः । तस्मिन् क्षणे अभिषेककाले वन्दिभिः स्तूयमानः स राजा प्रवृद्धः सारङ्गैश्चातर्कैरभिनन्दितः पर्पणार्थं सेवनार्थं प्रवृद्धः पर्जन्यो मेघ इवालक्ष्यतेत्यर्थे पर्जन्यपदमत्यन्तमुपयुक्तम् ।

बलाहकः

तृयाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रदान्ति मन्द बहुधारवर्षिणो बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥^२

वारिकाहका, बलाहकाः । बलाहकानां तोयभरावलम्बित्वमुपपन्नमेव वारिगर्भ-
त्वाद् मन्दयानमपि युज्यते सजलमेघस्य गजितानामामन्दस्वात् श्रोत्रमनोहरस्व-
नत्वमपि युक्तमतो मेघपर्यायेषु बलाहकपदोपादानमत्र सर्वाधिकं सङ्गतम् ।

जलदः

मार्गे तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

सन्देश मे तव नु जलद ओष्यसि श्रोत्रपेयम् ।^३

इत्यत्र 'जलद' इति सम्बोधनं सहेतुकम् । जलति जीवयति लोकान् यद्वा
जालयत्याश्वाद्ययति भूम्यादीनि जलम् । तद्ददातीति जलदः । साध्विदमुद्धृत-
माचार्यवर्षहंजारीप्रसादद्विवेदमहाभागीः—'जलदानेन हि जलदो न हि जलदः
पुञ्जितो घूमः'^४ इति । जलदानेन निखिल जगदाप्यामयन् जीवनसञ्चारञ्चा-
पादयन् जलद एव यक्षपत्न्यै सन्देशदाने ननु जीवनदाने सम्पगर्हः । किञ्च जलस्य
क्षिप्तत्वं क्षीणत्वञ्च लोकानुग्रहार्थं । अतः खलु 'रिक्तोऽसि यज्जलद सैव
तवोत्तमश्रीरि'^५ति कश्चिदाह । एवमत्र जलदशब्दे प्रयोगचलात्वम् । पुनश्च—

१. रघु० १७।१५

२. ऋतु० २।३

३. मेघ० १।१३

४. 'मेघदूत—एक पुरानी कहानी' (डा० हजारीप्रसाद द्विवेदी), पृ० २७

५. तर्पण०

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रामुखा स्या-
दग्वास्थेनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्र ।^१

इत्यत्र जलदेति सम्बोधनात् परोपकारध्वनिना प्रार्थनायामवश्यकर्तव्यत्वं सूचितम् इति भरतमल्लिकपादाः स्वटीकायां विशदयन्ति । विद्युल्लताकार-
दचैवमाह—जलदेति स्वकीयशीकरनिकरशिशिरमारुतस्पर्शेन तस्या निर्वापित-
शरीरतया सुखनिद्रोपपत्तिर्घोष्यते । अथवा स्तनितस्यैव निषेधाद् वृथावस्थान-
परिहाराय तत्समीपे स्थित्वैव बहिः शनैः शनैर्निश्शब्द जलमोक्षणविनोदः
कार्यं इति व्यज्यते । अथवा विरहिजनजीवितहरत्वेन प्रसिद्धस्य भवतो
दर्शने सा यथा न प्राणान् जहृषात् तथा कर्तव्यमिति । एवमत्र जलदपदे
विशेषः ।

वायुः

न वाति वायुस्तत्पाश्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥^२

वातीति वायुः । तत्पाश्वे तालवृन्तानिलाधिकं वायुर्न वातीत्यत्र यथार्थ-
संयोजनं वायुपदेन विहितम् ।

नीचैर्वात्यगुपजिममिषोर्देवपूर्वं गिरि ते

शीतो वायुः परिरामयिता काननोदुम्बराणाम् ॥^३

वायुर्वात्यतीत्यत्रापि वायुरिति युक्तपदं प्रयुक्तम् ।

तं चेद् वायो सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा^४

वायो सरति सतीति कवने गतिकर्मणो वायोः सरणमुपपन्नम् । वायुपद-
मत्रापि युज्यते ।

वायुर्निवाति हृदयानि हरन्नराणां^५

विवातीति कवने वायुपदमेव सुतरां सङ्गच्छते ।-

१. मेघ० २।३६

२. कुमार० २।३५

३. मेघ० १।४६

४. तत्रैव १।५७

५. ऋतु० ६।२४

समीरणः

‘समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥’^१

सम्परीरयतीति समीरणः । समीरणोत्था तरङ्गलेखा मानसराजहंसी पद्मात् पद्मान्तरं नयति समीरयतीत्यत्र तरङ्गलेखायां नयनधर्मः समीरणधर्मः समीरणोत्थत्वादेव विद्यते । तेनात्र वायुपययिषु समीरणपदप्रयोगो नितान्त-मुचितः ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव बह्निः ॥^२

समीरणेनैव धूमस्यापसारणं युज्यते समीरणत्वादतः समीरणपदमत्र मुतरा प्रयुक्तिमानीतम् ।

‘समीरणसहायोऽपि नाभ्यःप्रार्थो दवानलः ॥’^३

सम्परीरयित्रा नोदयित्रा वायुना सहायोभूतोऽपि दवाग्निर्जलं दार्शुं नेच्छत्यपि तु काष्ठादिकमेव दहति । यद्यर्थमत्र समीरणपदं प्रायोजि कविद्वारेण कालिदासेन ।

समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥^४

हुताशनस्य नोदने प्रेरणे समीरण एव सहायो भवति तेनात्रापि वायुपययिषु समीरणपदमेव युक्तियुक्तम् ।

सतीकराभोधरसङ्गशीतलः समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥^५

समीरणः कं न सोत्सुकं करोति कं नोत्सुक्यं प्रति समीरयति प्रेरयतीत्य-त्रापि समीरणपदमुपपन्नम् ।

पवनः

तमातपकलान्तमनातपत्रमाचारपूर्तं पवनः सिधेये ॥^६

१. रघु० ६।२६

२. तत्रैव ७।५५

३. तत्रैव १७।५६

४. कुमार० ३।२१

५. ऋतु० २।१७

६. रघु० २।१३

वायुपर्यायेषु पवनपदमत्र व्यञ्जकमस्ति । यो नृप आचारेण पूतः स जगत्पावनस्य वायोरपि सेव्योऽभूदिति भावे 'आचारः परमो धर्मः इति शिष्ट-
दचनमनुसृत्य आचाररूपतत्वात् परमधर्मत्मानं त राजानं पवनोऽपि हिषेवे ।
पवनपदेनैवमाचाररूपतस्य माहात्म्यमिवोद्भावितम् ।

क्षमा

स क्षेमधन्वानमनोधयन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्षमां लभ्यित्वा क्षमयोपपन्नं बने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥^१

क्षमते सहते सर्वमिति क्षमा भूमिः । क्षमयोपपन्नं सहनशीलं पुत्रं क्षमां
सहनशीलां सर्वसहो लभ्यित्वा प्राप्य स (पुण्डरीकः) क्षान्ततरः सहनशीलः
सन् बने तपश्चचारेत्यर्थेऽत्र भूमिपर्यायेषु क्षमापदोपादानमत्यन्तसङ्गतम् ।

विश्वम्भरा

तया विश्वम्भरे देवि मामन्तर्धातुमर्हति ॥^२

विश्वं विमर्तीति विश्वम्भरा । या विश्वं विमर्षि सा त्वं देवि मां कथं न
विभरिष्यसीति 'विश्वम्भरे' इति सम्बोधनपदेन व्यस्यते । पृथ्वीवाचकं 'विश्व-
म्भरे' इति पदमत्र व्यञ्जकम् ।

आराध्य विश्वेश्वरभीश्वरेण तेन । क्षतेविश्वसहो विजज्ञे ।

पातुं सहो विश्वसखः समग्रां विश्वम्भराभात्मजमूर्तिरात्मा ॥^३

विश्वम्भरा पातुं सहो विश्वसहः पुत्रस्तेन क्षितेरीश्वरेण विजज्ञे सुपुत्र
इत्यत्र विश्वम्भरेति पदे विशेषः । या विश्वं विभर्ति तामपि पातुं सहो नूनं
प्रभूतशक्तिसम्पन्नो विश्वसह इति यथार्थनामा राजा बभूवेति भूमिपर्यायेष्वत्र
विश्वम्भरापदमतीवोपपन्नम् ।

समुद्रः

लिपेर्यथावदग्रहणेन वाह्मयं नदीमुखेनैव समुद्रमाविशत् ॥^४

नदीमुखेन कश्चिन्मकरादियथा समुद्रमाविशति तथैव स रघुलिपेर्यथा-

१. रघु० १८।६

२. तत्रैव १५।८१

३. तत्रैव १८।२४

४. तत्रैव ३।२८

वद्ग्रहणेन वाङ्मयमाविशदित्यर्थे समुद्रशब्दो नितान्तसङ्गतः । समीचीना उद्रा जलचरविशेषा मकरादयो यस्मिन्निति समुद्रपदव्युत्पत्तेः अदीमुखेन मकरादीनां यथा समुद्रे प्रवेशः स्वाभाविकस्तथैव लिपेर्यथावद्ग्रहणेन रघोर्वाङ्मये प्रवेशो युज्यते । युक्तियुक्तं विद्यतेऽत्र समुद्रपदम् । एवञ्च—

तस्मात्समुद्रादिव मध्यमानादुद्बृत्तनकात्सहस्रोन्ममञ्ज ।^१

समुद्रे मध्यमाने तत्र विद्यमानानामुद्राणां नकादीनामुद्बर्तनं स्वाभाविक-
मतः प्रकृतप्रसङ्गेऽपि समुद्रपदं समीचीनतयोपन्यस्तं कविना ।

अन्येष्वपि व्युत्पत्तिलभ्येष्वर्थेषु समुद्रपदप्रयोगः कविना कृतो यथा—

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ।^२

इत्यत्र सह मुद्रया मर्यादया वर्तत इति समुद्रपदव्युत्पत्त्या समुद्रशब्दो-
पादानमतीव समीचीनम् । समुद्रा यथा वेलां मर्यादां न व्यतीयति तथैव
ते कुशादयो राघवा अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां न व्यतीयुरिति समुद्रपदोचित्यम् ।

यथा वायुविभावस्वोयंया चन्द्रसमुद्रयोः ॥^३

वायुविभावस्वोश्चन्द्रसमुद्रयोः सहचरत्वं समानसुखदुःखत्वं वा प्रमिद्वम् ।
चन्द्रवृद्धौ हि वर्धते समुद्रः । चन्द्रोदयादापः सम्पगुदन्ति क्लृप्तवन्त्यत्रेति व्युत्पत्त्या
समुद्रपदमत्र समुद्रपर्यायेषु विशेषतः सङ्गच्छते । एवमेवात्रापि ।

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।^४

शुक्लपक्षे यथा यथा चन्द्रो वर्धते तथा तथा समुद्रोऽपि समुन्नतिं यथा यथा
चन्द्रः क्षीयते समुद्रस्यापि तथा तथा समुन्नत्वं नश्यति इत्यत्र समुद्रपदस्यैवो-
चित्यम् ।

मातले । कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिष्यन्दी सान्ध्य इव
मेघपरिधः सानुमानालोक्यते ।^५

यः समुन्नतिं तस्मिन्नवगाहनात् कनकरसनिष्यन्दित्वं युज्यते । तथा चात्र
समुद्रपदमेवोपात्तम् ।

१. रघु० १६।७६

२. तत्रैव १६।२

३. तत्रैव १०।८२

४. तत्रैव १७।७१

५. मातु० ७

ऊर्मिमाली

प्रतपुज्जगाम कथकैशिकेन्द्रचन्द्रं प्रवृद्धोमिरिवोर्मिमाली ॥^१

चन्द्रं दृष्ट्वा प्रहृष्टः प्रवृद्धोर्मिर्भवति तेनात्र समुदायं ऊर्मिमालिपदमत्यन्त-
मुपयुक्तम् ।

आपगा

तमलमन्त पति पतिदेवताः शिखरिणामिव सागरभापगाः ।^२

अप्रा समूहस्तेन गृहं गच्छतीत्यापगा नदी । नद्या मूर्तं रूपं प्रकटयितुं सुतरां
कविरत्र 'आपगा' इति पदं प्रयुङ्क्ते । न खल्वत्र नदीशब्दः सरित्शब्द आग्यो
वा कश्चिन्नदीपर्यायस्तथा समीचीनो यथा 'आपगे' ति । अपां स्पष्टत्वात्
पति सागरमाप्नुवत्यापगायां नायिकारवदर्शनं स्वाभाविकं तेनात्र आपगे'ति
पदमेवोपपन्नम् ।

एवञ्च—

सन्तानैस्तनुमादनलसलिला व्यवितं मजन्त्यापगाः ।^३

इत्यत्रापि नदीपर्यायेषु आपगे'ति पदमेव कविर्युक्तमभ्यत । सलति गच्छ-
तीति सलिलम् । दूरस्थितत्वाददृश्यत्वाच्च नदीसलिलानां सलिलत्वं न दृश्यते किन्तु
सामीप्यात् सन्तानैस्ता नद्योष्णां समूहेन गच्छन्त्यो दृग्गोचरीभवन्तीत्यापगापदेन
यत्सिध्यति तन्नान्येन नदीपर्यायेण ।

स्रोतोवहा

नृपं तमावर्तमनोत्तनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।

महीधरं भागवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥^४

स्रोतांसि वहतीति स्रोतोवहा नदी । आवर्तस्य स्रोतस्येवोद्भवत्वादावर्त-
मनोत्तनाभेरिदुमत्या उपमानत्वेन स्रोतोवहेतिपदप्रयोगो नितान्तमुपयुक्तः ।

पुरः प्रतिहृतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥^५

१. रघु० ५।६२

२. तत्रैव ६।१७

३. शाकु० ७।८

४. रघु० ६।५२

५. शाकु० २।१७

स्रोतोवहः स्रोतो यथा प्रतिहतमिति कथने तु स्रोतोवहेति नदीपर्यायः सर्वाधिकं समुज्यते ।

स्रोतोवहां पयि निकामजलामतोत्य
जात. सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥^१

निकामजलामिति विशेषणेन सह स्रोतोवहामिति विशेष्यमेवात्यधिकमुपपन्नम् ।

स्रवन्ती

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।^२

इत्यत्र नदीपर्यायेषु 'स्रवन्ती'तिपदस्यैवोचित्यम् । अतिथिनामके राज्ञि शासति सति सार्धं भवरहिताः स्रवन्तीषु नदीषु जलचराणां ग्राहादीनामभावाद्वापीष्विव वनेषु च हिसकाणां व्याघ्रादीनामभावादूपवनेष्विव विचेरुः । स्रवन्तीषु नदीष्वेव ग्राहादीनामागमनशङ्का विद्यते तेनात्र नदीपर्यायेण 'स्रवन्ती'ति पदमेव सगच्छते ।

पद्माकरः

मुखैः प्रमामण्डलरेणुगौरैः पद्माकरं चक्रुरिवान्तरीक्षम् ॥^३

पद्माकरस्तडामोञ्जरी इत्यमरः ।^४ प्रमामण्डलरेणुगौरैर्मुखैरन्तरीक्षं पद्माकरमिव चक्रुरित्यत्र मुखानां पद्मसारस्यात् पद्माकरपदमेव युज्यते, न तु तडागपदम् ।

हृदः

सिद्धैर्मुदः संवृतविक्रिपास्ते हृदाः प्रसन्ना इव मूडनकाः ।^५

अत्र हृदपदमेव सङ्गच्छते । 'तत्रागाधजलो हृद' इत्यमरवचनाद् हृद एव तत्रागां ग्राहाणां मूढत्वं शबरमगाधजलत्वात् । अत एव महाकविनापि भावमिममेवावधार्य हृदेति युक्तं पदं प्रयुक्तम् ।

१. गार्कु० ६।१६

२. रघु० १७।६४

३. कुमार० ७।३८

४. अमर० १।१०।२८

५. रघु० ७।३०

वापी

वापीत्वव स्रवन्तीषु घनेषूपवनेत्वव ।^१

अतिथिनाग्नि राजनि आसति भुवं सार्थाः स्रवन्तीषु नदीषु वापीत्वव
वेहरित्यत्र वापीपदमेव कवेरभीष्टं न तु दीर्घिकेति । 'वापी तु दीर्घिका'
इत्यमरः ।^२ उप्यस्ते पदान्यस्यामिति वापी । आहादीनां विनाशात् सार्थानां
स्रवन्तीषु नदीभिः संस्वरणं वापीत्वव सुकरं समपद्यत । वापीसाम्येन स्रवन्तीनां
निर्दिष्टत्वं सुगमत्वञ्च सूच्यते ।

वापी आस्मिन् मरकतशिलावद्धसोपानमार्गा

हेमैः स्थूता कमलमुकुलैः स्निग्धवर्क्येनालैः ।^३

वापी कमलमुकुलैः स्थूतेति वापीपदं सार्थकम् । वाप्याः कं जलम् अलन्ति
भूययन्तीति तादृशैः कमलैः स्थूतेति कमलपदेऽपि विधेयः ।

सलिलम्

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां लङ्घितानाम् ।^४

सलति गच्छतीति सलिलम् । नयनाभ्यां सलति तेनैवात्र नयनसलिलत्वम् ।
नयनपदेन सह सलिलपदनिर्गोचरमन्यत्रापि विदधाति कविर्मया—

आनन्दोत्पन्नं नयनसलिलं यत्र नान्यनिमित्तैः^५

अपि च—

तन्म्रीमन्नां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्^६

एवञ्च —

मत्स्यभोगः कथमुपनमेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-

भाकाङ्क्षन्ती नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशम् ।^७

१. तत्रैव १७।६४

२. अमर० १।१०।२५

३. मेघ० २।१६

४. तत्रैव १।४३

५. तत्रैव २।४

६. तत्रैव २।२६

७. तत्रैव २।३३

इत्यादिषु सर्वत्र सन्निलपदे विशेषः ।

पर्वतः

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसम्भयः ।^१

इत्यत्रानुप्राससौन्दर्यातिरिक्त गिरिपर्यायेषु पर्वतपदस्य सङ्गतिरवलोकनीया ।
पर्वाणि भागाः सन्त्यत्रेति पर्वतः । पक्षोऽपि पर्वतभागस्त्वस्य शातनश्छेदक इन्द्र
इत्यत्र पक्षसम्बन्धे पर्वतशब्दस्यैव प्रयोगः संयुज्यते ।

एवमन्यत्रापि

पक्षश्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षाव पर्वतः ॥^२

यद्यप्यत्र शिलावर्षणप्रसङ्गात् शैलः शिलोच्चयो वा युक्ततरः स्यात् किन्तु
पक्षसम्बन्धात् पर्वतपदमेव कवेरभीष्टम् ।

उत्पाद्य मेघशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां क्षुरं ।

आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेदमसु ॥^३

मेघशृङ्गाण्युत्पाद्य तारकेण स्वभवनेषु क्रीडापर्वता रचिताः । उत्पाटितैः
शृङ्गैः रचितानां गिरीणां पर्वयुक्तत्वमुपपन्नम् । तेनात्र पर्वतपदमेव साधु ।

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मतिप्रयार्थं विप्रातोः

कान्तक्षेमं ककुमसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।^४

पर्वते पर्वत इति द्विरुक्त्या प्रतिपर्वतं कालक्षेपस्तु सूच्यत एव पर्वतपद-
प्रयोगेण मेघस्य प्रतिभागमाश्रयणमपि ध्वन्यते तेनैवात्र कविना पर्वतपदं
प्रायोजितम् ।

अपि वनान्तरमल्पकुक्षान्तरां व्यपति पर्वत पर्वसु सन्नता ।^५

पर्वसु सन्नताया उर्वस्या अन्वेषणे गिरये पर्वतेति सम्बोधनमतीवोपपद्यते ।

१. रघु० ३।४२

२. तत्रैव ४।४०

३. कुमार० २।४३

४. मेघ० १।२४

५. विक्रमो० ४।४६

शिलोच्चयः

न पादपोन्मूलमशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मास्तस्य ॥^१

शिलाभिरुच्चयत इति शिलोच्चयः । मास्तस्य रंहो यत्पादपोन्मूलने दावतं किन्तु शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरतीत्यत्र पर्वतौन्नत्यं द्योतयितुं पर्वतपर्यायेषु शिलोच्चयपदमेव सर्वाधिकमुपपन्नं तेनात्र कविः साभिप्रायमिदं पदं प्रयुङ्क्ते ।

एतावदुक्त्वा विरते भूमेऽग्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चः प्रीत्या तमेयार्थमभाषतेय ॥^२

इत्यत्रापि पर्वतौन्नत्यं प्रकटयितुं कविना 'शिलोच्चये'ति पदं प्रयुक्तम् । शिलोच्चय एव तमर्थमुच्चैर्भाषितुं समर्थः । नात्र तस्मादचलपर्वतगिरिप्रभृतयो गिरिपर्यायास्तथा मुज्यन्ते यथा 'शिलोच्चये'ति ।

अचलः

विभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं ह्रीं रिपू मम मती समागता ॥^३

इत्यत्र पर्वतस्य दाढ्यं सूचयितुमचलपदप्रयोगः । अचलेऽपि यदकुण्ठितं तन्नूनमतीव कठोरमस्त्रमित्यचलपदेनैव ध्वन्यते ।

मार्गाचलम्यतिकराकुलितेव सिन्धुः^४

इत्यत्रापि पर्वतपर्यायेष्वचलस्य प्रयोगस्तदेव तात्पर्यं सूचयति । मार्गे योऽचलः रुढः पर्वतस्तेनैवावरोधः सम्भाव्यते । अचलादन्यद् किमपि पदमत्र न मुज्यते । महाकवेरपमेव शब्दपरिपाकः ।

घटवी

घटव्यरष्यं विपिनं जाननं वनमि^५त्यमरेण वननामसु पठिताः दाव्या न समानागता इति सिद्धं तेषां रामायणमहाभारतादिषु सहप्रयोगदर्शनात् ।

१. रघु० २।३४

२. तत्रैव २।५१

३. तत्रैव १।१७४

४. कुमार० ५।८५

५. समर० २।४।१

यथा हि—

दुष्टप्रतीकमरण्येऽस्मिन् किं तात वनमागतः^१

इत्यत्र अरण्यं गजाक्षुपभोग्यम् । वनमाद्यादियुक्त मनुष्यभोग्यमिति वना-
रण्ययोर्भेदमाह तिलककारो रामः । एवञ्च—

शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकानना.^२

इत्यत्र कानमपदव्याख्यायां रम्यकाननाश्चारवृक्षसङ्घा इति विशिनष्टि
रामः । भारते च तथा—

निर्जने विपिनेऽरण्ये शकुनैः परिवारिता^३

इत्यत्र वेपन्ते जना यत्रेति द्युत्पत्त्या विपिनपदं निर्जनपदेन सहारण्यस्य
विशेषणत्वेन प्रयुक्तम् । कालान्तरेण चैतत्पदं काव्यकारैर्वननामसु स्वीकृतम् ।
योगवाशिष्ठेऽपि 'जङ्गलारण्यभूमिष्वि' इति कथने 'जङ्गलम्' अरण्यञ्चेति
वनपर्याययोः सहप्रयोगो विद्यते येनैतयोर्भिन्नार्थकत्वं सिध्यति । भिन्नार्थकानी-
माग्यभिधानानि कालिदासेनापि यथास्थानं याथाव्येन प्रयुक्तानि । तथा हि—

मध्याह्नेऽपि प्रीत्यविरलपादपच्छायासु वनराजिष्वाहिः^४ उपतेदधीतोऽदधी ।^५

प्रदश्यन्नेत्यदधी । आहिण्डनेऽदधीशब्दप्रयोगोऽत्र नितान्तमुपयुक्तः । न
तथाऽत्र काननं वनं विपिनं वा प्रयोगार्हं यथेदमदधीपदम् । एवमेव ।

एवं तावददधीतोऽदधीमाहिः^६ भानो नरमोसिकालोत्पत्य जीर्णक्षरय कस्यापि
मुखे पतिष्यति ।^६ इत्यत्रापि तदेव तात्पर्यम् ।

अरण्यम्

रामायणीकाकारस्य रामस्य 'गजाक्षुपभोग्यमरण्य'मित्यरण्यपदव्याख्याया
सूच्यते यन्तगरादूर्ध्वं सामान्यजनाप्राप्यं वनवारणादिसकुल किञ्चिदस्थानमरण्य-
मासीत् । साधारणजनैर्दुःप्राप्यमेतादृशेकान्तस्थानं तपश्चयहितोस्तपस्विभिर-

१. रा० २।१००।५

२. तत्रैव २।४८।१०

३. महा० १।६६।१२

४. योगवाशिष्ठ० ५।५४।८७

५. शाकु० २, अक्षु

६. तत्रैव २ अक्षु

पितमनः मलु कानिदासस्तादृक् स्थानं 'धर्मारण्यमि'ति श्रूते । 'अयंते गम्यते यने'त्यरण्यपदव्युत्पत्तेरपि कवेस्तादृशाः प्रयोगाः साभिप्राया लक्ष्यन्ते । यथा हि—

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रलिपत्थ पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥^२

इत्यत्रारण्यपदमेव युक्तं दोषे वयसि रघोररण्यसमाश्रयोन्मुखत्वात् ।

अथाचतारण्यनिवासमात्मनः कस्तोदयान्ताय तपःसमाधये ।^३

तपःसमाधये पार्वत्यारण्यवासवाचनं युज्यते । अत्रारण्यपदमेवाभीष्टं कवेः ।

एवञ्च—

अरण्ययीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च सस्यां हरिणा विशश्यसुः ।^४

अत्राप्यरण्यपदमेव साधु ।

भवति । यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमाश्रमिणामविघ्न-
क्रियोपसम्भाष धर्मारण्यमिदमायातः^५ ।

इत्यथान्यत्र च—

धर्मारण्यं प्रयिञ्जति गजः स्यन्दनालोकमोतः ।^६

यैवतस्यं मम तायदोदृशमिव स्नेहादरणीकतः ॥^७

इति तथैवारण्यमिति युक्तं प्रयुक्तम् ।

विपिनम्

येषांते जना यत्रेति विपिनमिति व्युत्पत्त्या निजर्जनं गहनं भयावहं स्थानं
विपिनं भवेन् कानिदासेनाप्यस्मिन्नेवार्थे पदमिदं प्रयुक्तं यथा—

१. छाष्टेकोतः पृ० २१४

२. रघु० ८।१२

३. कुमार० १।६

४. कुमार० ५।१५

५. पातु० १।२३।२४

६. तत्रैव १।३१

७. तत्रैव ४।६

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वान्चकार सः ॥^१

प्रगाढान्धकाराद् यानि विपिनानि तथा भयावहान्यासन् यज्जना भया-
कुलास्तेषु वेपन्ते स्म तान्यनेन शक्तिमत्त्वात् प्रकाशानि निर्वृक्षाणि कृतानीत्यत्र
सुतरा कविवर्ननपर्यायेषु विपिनपदं प्रयुङ्क्ते ।

एवञ्च—

अयं जातु रुरोगृहीतचर्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।^२

इत्यत्रापि वनस्य भीषणत्वमन्धकाराच्छादितत्वं च सूचयितुं विपिनपदमुप-
न्यस्तम् ।

शाखी

नाभ्रमसां कमलशोभिनां तथा शाखिनां च न परिभ्रमच्छिदाम् ।

वशनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुष्पयोस्तपरिधनः ॥^३

शाखाज्ज्यास्तीति शाखी वृक्षः । बहुशाखायुक्त एव वृक्षः प्रकर्षच्छाया-
कारणात् परिभ्रम छेत्तुमर्हस्तेनात्र वृक्षपर्यायेषु शाखिपदं साभिप्रायं प्रयुक्तम् ।

निवातनिष्कम्पतया विभ्रान्ति योराधिहृष्टा इव शाखिमोऽपि ॥^४

अत्रापि शाखिपदे विशेषः । शाखिनोऽपि निवातनिष्कम्पतया योराधिरूढा
निश्चलाङ्गा इव विभ्रान्ति । शाखा इह वृक्षस्याङ्गानि तामु कम्पो न विद्यते
निवातात् तेन साभिर्युक्ता शाखिनः समाधिस्था इव दृश्यन्ते इत्यर्थः । एवमत्र
शाखिशब्देन यरिसंध्यति न तदग्रेण वृक्षपर्यायेण ।

मुवित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्तात्

पवनचलितशालैः शाखिमिर्नुत्पतीव ॥^५

शाखिपदमत्रापि साभिप्रायं प्रयुक्तम् । नृत्यकर्मणि भावविशेषं सूचयितु-
मङ्गप्रत्यङ्गानां सञ्चालनं श्रियते । वनान्तोऽपि मुदितः पवनचलितशालैः
शाखिभिस्तत्कर्म सम्पादयतीत्यत्र शाखाबाहुवतां वृक्षाणां कृते शाखिपदमुपयुक्तम् ।

१. रघु० ४।३१

२. तत्रैव ६।७२

३. तत्रैव ११।१२।

४. तत्रैव १३।१५२

५. ऋतु० २।२४

व्रततिः

भर्तुः प्रणाशादयः शोचनीयं वशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्ब्रतत्यौ ॥^१

व्रततिपदमत्र व्यञ्जकमस्ति । यथा तरुच्छेदात् तदाश्रिता व्रततिर्भूम्यां
लुठति तथैव भर्तुः प्रणाशाज्जनन्यावपि रामलक्ष्मणभ्यां विलक्षणमिव शोच-
नीयां दशां प्रपन्ने । वैधव्यकारणादलङ्करणरहितयोर्विशिष्टालकयोजनन्यो-
र्ब्रततिसाम्यमत्यन्तमुपपन्नम् । ननु व्रततिपदमेव कथमत्र युक्तम् ? कथन्न
लतावल्लीवीरुधादिष्वन्यत्किञ्चित्पदं प्रयुक्तमिति विचार्यमाणे एतत्स्पष्टं
यदिमे लतावाचकाः शब्दा न पर्यायास्तेषां सहप्रयोगदर्शनात् । रामायणे
यथा—

न चात्र वृक्षा नौवक्ष्यो न वल्ल्यो नापि वीरुधः^२ इति ।

तत्र वल्ल्यो वृक्षाद्याश्रिताः । वीरुधो भूम्याधारा इति तिलकटीकायां
रामो वल्ली-वीरुधोर्व्यक्ततरं भेदमाह । भागवते च तथा—

धनस्पत्योपघिसतात्वन्मारा वीरुधो द्रुमाः ।^३

इत्यस्य व्याख्यायां धीमरपादा लतावीरुधोविशेषमभिव्यञ्जन्ति 'लता
भारोहणापेक्षाः । वीरुधः काठिन्येनारोहणापेक्षा' इति । महाभारते तु लतायां
भारोहणापेक्षत्वं स्पष्टम् एवोल्लिखितं यथा—

लताधर्मा धार्तराष्ट्राः सालाः सञ्जयपाण्डवाः ।

न लता बद्धंते जास्वनाभिरस्य महाद्रुमम् ॥^४ इति ।

अमरेणापि

वल्लो तु व्रततिलता । लता प्रतानिनी वीरुधः^५

इत्यत्र लतापदस्य द्विरुक्त्या वल्लीव्रततिभ्यां वीरुधः स्पष्टतरो भेदः स्वी-
कृतः । वल्लीव्रतत्यौ लतापर्यायो, प्रतानिनी च लता वीरुधः भवतीति भावः ।

१. रघु० १४।१

२. अमर० ४।४८।१०

३. तत्रैव ३।१०।१६

४. उद्योग० २६।४६

५. अमर० २।४।६

वल्लीवीरुत्पदयोऽटीकाया क्षीरस्वामिपादा अप्येव भेदमभ्यूहन्ति 'वलते वेष्टते वल्ली गुडूच्यादिर्माषव्यादिश्च ।' वीरुत्पदस्य टीकायां च जटिला प्रतानशत-
गामिनी'ति । अनेनेद निर्णेतुं सुकरं यद् वीरुधो भूम्याधारा वृक्षाश्रयमनपेक्ष
स्वतन्त्ररूपेण प्रतानशतगामिन्यो भूत्वा वर्धन्ते । प्रस्तुते प्रसङ्गे वीरुत्पद
कालिदासस्य नैवाकाङ्क्षित छेदादिवोपघ्नतरोर्ब्रतत्या'चित्यत्रोपघ्नतरोरित्युक्त-
त्वात् । अपि च वीरुत्पदं कविना यत्र कुत्रापि प्रयुक्तं तत्र वृक्षाधारोहणप्रसङ्गो
नैव विद्यते । यथा हि—

अमिनूय विभूतिमातर्बो मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।^१

आहोस्त्विप्रसवो ममापसरितेर्विष्टम्भितो वीरुधाम् ।^२

वासाय हर सम्भृतं सुरभि यत् पौष्पं रजो वीरुधाम् ।^३

इति सर्वत्र वीरुधां वृक्षाश्रितत्वं नापेक्षितम् । अत्र च वीरुत्पदमेव लता-
पयमिषु कवेरभीष्ट प्रतानशतगामिनीत्वात्तासामेव वनोपवनेषु बाहुल्येन दर्शनात् ।

भवतु, 'छेदादिवोपघ्नतरोर्ब्रतत्या'चित्यत्र लतापदमेव युक्ततरं स्यात्ततते
वेष्टत इति व्युत्पत्त्या । अथ वा वल्लीपदमेव युक्तं वल्लते वेष्टते संवृणोतीति
व्युत्पत्त्या तस्यैव पदस्योचित्यात् । किमर्थञ्चात्र व्रततिपदमेव कवेरभीष्टम् ।
उच्यते, लता वा वल्ली वा पदद्वयमपि प्रयुज्यमानं वृक्षाश्रितत्वं ध्वनयति ।
छिन्नोपघ्नतर्वर्थं न लतापदं नैव वल्लीपदं प्रयुज्यते अपि तु व्रततिपदमेवोप-
युक्तम् । वैधव्याद् विक्षिप्तालकत्वाज्जनन्योर्लतासाम्य वा नोपपद्यते अपि तु
छिन्नोपघ्नतरव्रततिसाम्यमेव सर्वाधिकं युज्यते । एवमेवान्यत्रापि—

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धसर्गकदन्तः

पादाकृष्टव्रततिवलयसङ्गसञ्जातपादाः ।^४

तीव्राघातेन तरुर्भ्रंशात्तदाश्रितलतानामेव पादाकृष्टानां पाशरूपत्वमुपपन्नम् ।
तदवस्थानानां लतानां कृते लतापयमिषु प्राग्वद् व्रततिपदमेवोपयुक्तम् ।

वल्लरी

अनपायिनि संध्यद्वये गजमग्ने पतनाय वल्लरी^५

१. रघु० ८।३६

२. शाकु० ५।६

३. विक्रमो० २।१६

४. शाकु० १।३१

५. कुमार० ४।३१

कविना सकृत्प्रयुक्तं वल्लरीपदमस्मिन्प्रसङ्गे नितान्तमुपयुज्यते । वल्लं संवरणम् आच्छन्तीति वल्लरी । सञ्चयद्रुमे गजभग्ने गतिं वल्लं गता वल्लरी पतनायैव भवति । वल्लीवल्लर्योः समप्रकृतित्वादयं तु न कश्चिद्विशेषः किन्तु 'वल्लरी मञ्जरी स्त्रियामि'¹ त्वमरकोशस्य स्वामिमुकुटसम्मतपाठाद् मञ्जर्या सहप्रयोगेण वल्लरीपदं कोमलातिशयत्वं सद्यः पातिस्त्वञ्च ध्वनयति । तस्मादेव कविना वल्लीपदापेक्षया वल्लरीपदमेवात्र युवितयुक्तं मतम् । आश्रयद्रुमे भग्ने यथा सुकुमारा वल्लरी नैकक्षणमपि स्पातुं शक्नोति भर्तृवधे रतिरेव कथमात्मानं धारयेदित्यत्र रत्या वल्लीसाम्यमतीवोपपन्नम् ।

(ग) मनुष्यवर्गः

मनुष्यः

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥²

मनोरपरत्वं पुमान् मनुष्यस्तेषां मनुष्याणामीश्वरो मनुष्येश्वरस्तस्य धर्मपत्नी कथन्तं तन्मार्गं मनुसरेत् । चारित्रवर्धनपादार्थं वाऽस्मिन् प्रसङ्गे स्वकीयायां टीकायामिदं स्मृतिवाक्यमुद्धृतम् 'पतिं धर्मरतां पत्नी साध्वी द्यूधूपते तु या । नित्यं त्वनल्पहृदया धर्मपत्नी तु तां विदुरि'ति । यो मनुष्येश्वरस्तस्य धर्मरतत्वं तूपपन्नमेव । न केवलं स एव तस्य प्रजा अपि मनुप्रतिपादितवर्मानुसारं वर्तन्ते ।³ मनुष्येश्वरधर्मपत्नीति कथने मनुष्यपदेनात्र दत्तीपस्य धर्मनिष्ठावत्त्वं ध्वन्यते । श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् इति वचसा च तत्स्पष्टं भवति ।

एषञ्च—

निशम्य देवानुघरस्य घातं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।⁴

इत्यत्रापि मनुष्यपदेन तदेव तात्पर्यं गवगम्यते । मनुष्यो देव इवेति मनुष्यदेवः । यो मनुष्यदेवः स कथं घर्माद् प्रमाद्येत् तेनैव तेन मनुष्यदेवेनानुपदमेव क्षत्रियपगौ व्याख्यातः ।⁵ मनुष्यपदमत्रोऽस्मिन्प्रसङ्गेऽपि नितरां व्यञ्जकम् ।

१. अमर० २।४।१३

२. रघु० २।२

३. रेणामात्रमपि क्षुण्णाक्षमनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीतुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिषतयः ॥—उत्तरं १।१७

४. तत्रैव २।५२

५. क्षतास्त्रिभुवः प्रायः इत्युदयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः ।

राज्येन हि तद्विररीनृत्तैः प्राग्गताकोत्तमनी मर्मर्वा ॥

—उत्तरं २।५३

पुमान्

रसातलादादिमवेन पुंसां भुवः प्रयुवतोद्बहनक्रियायाः ।^१

पा रक्षणे घातोः 'पातेडुमसुन्'^२ इत्यौणादिके डुमसुनि प्रत्यये पुमस्पर्दं सिध्यति । पुसामादिभवेनेति कथने वराहरूपधारिणो विष्णोर्भूरक्षणहेतुत्वं ध्वन्यते तेनैव रसातलाद् भुव उद्वहनक्रिया प्रयुक्ता । पुमस्पर्दमत्रात्यन्त-मुपपद्यते ।

एवञ्च—

पुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।^३

आद्यः पुमानिव विष्णुरिव पुसामन्तरज्ञः स अहीनगुर्भूपतिरवतीर्ण इत्यत्रापि पुमस्पर्दे तदेव रक्षणहेतुत्वं विद्यते । सामादिभिरुपक्रमैः कथं जना रक्षणीया इत्येव पुसामन्तरज्ञत्वं तस्माच्च स आद्यः पुमान् आदिरक्षक इवावतीर्णः ।

आज्ञापय ज्ञातविशेषपुसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।^४

पुसां ज्ञातविशेष इति संबोधनमिन्द्रस्य शक्तिमत्त्वं ध्वनयति । ये खलु पुसासोज्ञ्यान् पाप्मि रक्षन्ति तेषामपि यो ज्ञातविशेषः स नूनमतीव प्रभुत्व-सम्पन्न इति पुमस्पर्देनात्र सूच्यते ।

अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म ॥^५

अनन्यसाधारणमप्रसिद्धं कर्म पुंसा यशसे भवतीत्यत्रापि यशःसम्बन्धे पुमस्पर्दमेव युज्यते ।

जनसामान्यार्थेऽपि पुमस्पर्दस्य प्रयोगो बहुशः कृतः कविना । परं तत्रायं विशेषो यत् पुमस्पर्दस्य पृष्ठीबहुवचनान्तप्रयोगमेव प्रायेण कविः स्वकृतिषु विदधाति । तद् यथा—

वन्द्यैः पुसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।^६

१. तत्रैव १३.८

२. उणादि० ४, १७८

३. रघु० १८।१५

४. कुमार० ३।३

५. तत्रैव ३।१६

६. मेघ० १।१२

प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥^१

सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम् ॥^२

इति सर्वत्र 'पुंसाम्' इत्येव प्रयोगः कृतः कविना ।

पुरुषः

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः^३

पुरति अग्रे गच्छति (युद्ध्या) इति पुरुषो 'जीवात्मा' इति व्युत्पत्त्या पुरुषपदमत्र निताप्त समीचीनं विद्यते । प्रकृतिपुरुषः प्रयानपुरुषः, प्रधानतया यः सर्वदा अग्रे तिष्ठतीति यथार्थमत्र पुरुषपदं प्रयुक्तम् ।

तस्याधिकारपुरुषः प्रणतः प्रदिष्टा^४

अत्रापि पुरुषपदौचित्यम् । तस्य भोजराजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः पुरःस्थितैः सेवकैः प्रदिष्टां निर्दिष्टामित्यत्र पुरुषपदेन पुरःस्थितत्वं व्यज्यते ।

पुरि शरीरे शेते इति व्युत्पत्त्यनुसारं 'शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ'^५ इति भागवतवचनानुसारं जीवात्मपरमात्मसम्बन्धमपि सुतरां परिचिनोति कविरेषु स्थलेषु—

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥^६

रघुर्नः समाधिना नस्वरं शरीरं परित्यज्य तमसः परमव्ययं पुरुषं परमात्मान-
माप्नोदित्यत्र जीवात्मपरमात्मनोः सम्बन्धः पुरुषपदेनैव सम्यक् प्रतिपादितः ।

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तर्ह्यज्ञानमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥^७

१. ऋतु० ३।१४

२. तत्रैव ४।६

३. मेघ० १।६

४. तत्रैव ५।६३

५. भागवत० ७।१४।३७

६. रघु० ८।२४

७. कुमार० २।१३

इत्यत्रापि ॥ सम्बन्धी विशदीकृतः पुरुषपदेन ।

प्रत्युवाच तमुपनिं तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।^१

इत्यस्मिन् पुरुषाकृते. रामस्य परमात्मना सह ऐक्यं पुरुषपदेनैव प्रतिष्ठा-
पितम् । 'न त्व साधारणः पुरुषः त्वं तु पुरातन. पुरुषोऽसि इत्यहं सुतरा
वेद्मि' इति परशुरामवचसि देहलोदीपकन्यायेन पुरुषपदमुभयार्थं प्रकाशयति
पुरुषपदस्य चैवमत्र महदोचितं विद्यते ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिष्ठः सहस्र लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥^२

कथमत्र पुरुषोऽधिगते इत्येव कथितम्, कथन्न विष्णुरधिगते इति प्रयुक्तम्,
कथं वा न 'हरिरधिगते' इति कथितं लोकसंहारणाद् हरिशब्दोचित्यात्, सत्यं,
साभिप्रायं प्रयुक्तं पुरुषपदं कविना । सशरीरस्तैव विष्णोर्भुजगशयनमपेक्षते
प्रजापतर्नाभिप्ररुद्धाम्युरुहसन्तत्वं च पुरुषे हरादेव सम्भवं तेनात्र पुरुषपदोप-
पत्तिः ।

शरीरं हि जीवात्मन आधारस्तेन शरीरस्यो जीवात्मा पुरुष इति कथ्यते
अत एव—

पुरुषायुपजीविन्यो निरातञ्जा निरीतयः ।^३

इत्यत्र पुरुषपदं विशेषतः प्रयुक्तम् । यपञ्चत यावज्जीवात्मा पुरि शरीरे
धसतीति पुरुषपदेनैवायम्यते अतामुर्वं पुरुषः' इति श्रुतिप्रमाणमप्यत्र विद्यते ।
पुरुषशब्दातिरिक्तं नान्यः शब्दोऽत्र युज्यते ।

शरीरस्य दृश्यत्वादात्मनश्चादृश्यत्वात् पुरुषे शरीरस्य प्राधान्यं यद्वा जीव-
स्याधारत्वाद् शरीरस्य प्राधान्यं 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमि' इति कविना
स्वयमेवोक्तत्वात् । तस्मादेव पुरुषपदोच्चारणे नैव शरीरवान् कश्चिदाकारः
पुरः समुपतिष्ठति । शरीरेष्वपि पुंसां प्राधान्यात् पुरुषपदं पुरुषेव रूढं तेनैवा-

१. रघु० ११.८५

२. तत्रैव १३।६

३. तत्रैव १।६३

४. कुमार० ५।३३

स्माकं कविरस्मिन्नर्थेऽपि पुरुषपदं यथास्थानं प्रयुज्यते । यथा—

पुरुषः प्रबभूवाम्नेविस्मयेन सहृद्विजाम् ॥^१

इत्यत्र शरीरी पृथानेव पुरुषपदेन बोध्यते ।

यः प्रमृज्य नयनानि संनिकर्षं सखीयपुरुषाकृतिदिचरात् ॥^२

अत्रापि 'मूर्तः पृथान्' इति पुरुषपदेनावगम्यते । आकृतिः शरीरिण एव भवितुमर्हति तेन पुरुषपदमेवात्रोपात्तम् ।

एवञ्च—

दक्षो पुरुषाकृतिं सितो हरकोपानसमस्मकेवलम् ॥^३

इत्यत्र कामभरमनः पुरुषाकृतित्वं युज्यते ।

रमणः

संभोगं वा हृदयनिहितारम्भस्वादनयन्ती

प्रायेणंते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥^४

पतिपर्यायेषु रमणपदमेवात्र सर्वाधिकं युज्यते हृदयनिहितारम्भसंभोगात् स्वादनप्रसङ्गात् ।

कान्तः

काम्यतेऽनाविति कान्तः । महान्विता भ्रमर्थे यत्र कुत्रापि कान्तपदप्रयोगः कृतः ॥ नितान्तमुपयुक्तः रथा—

पद्मेव नारायणमग्यथाऽसी लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥^५

अत्र गुणानुपस्य इन्दुमतीभर्तुः कृते कान्तपदं विहाय विमन्यत् पदमुपयुक्ततरं स्यात् । अत्यन्तमेवोपपन्नमत्र कान्तेति पदम् ।

१. रघु० १०।५०

२. तत्रैव ११।६३

३. कुमार० ४।३

४. मेघ० २।२७

५. रघु० ७।१३

प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरी स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥^१

अत्र कान्तपदोचित्ये तु संशय एव नास्ति ।

कान्तोदन्तः सुहृदुपपन्नः सगमात्किञ्चिदूनः^२

अत्रापि कान्तपदे विशेषः । यः काम्यते तस्योदन्तो नूनमतीव प्रेयान् ।

वल्लभः

वल्लभे सवृणोतीति वल्लभः । चरो यदा भार्या वल्लभे संवृणोति ततः प्रभृति तस्य प्रिया प्रति पूर्णवल्लभत्वमपेक्ष्यते । अन्यसङ्क्रान्तहृदयत्वात् तदवल्लभत्वमपि क्षीयते । अस्माक कविरिमं भावं मालविकामित्रे वल्लभपदप्रयोगेण सुतरां प्रकटयति । यथा—

ततः सा देव्या पृष्टा । किं न्ववलोकितो वल्लभजन इति ।

तयोक्तम्—मन्दो व उपचारः यत्परिजने संक्रान्तं वल्लभत्वं न ज्ञापते ।

राज्ञो वल्लभत्वं सम्प्रति परिजने विद्यते नास्मास्वि^३ति इरावतीवचसि वल्लभपदमतीव व्यञ्जकमस्ति ।

पिता

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी ॥^४

पातीति पितेति व्युत्पत्त्या पितराविति प्रयोगोऽत्र नितान्तमुपपद्यते । पार्वतीपरमेश्वरी जगतः रक्षकौ पोषकावपीति पितृपदेनात्र चोत्पत्तेः । 'पिता मात्रे'ति द्वन्द्वकक्षेपोऽयत्र किञ्चिद् विदिष्टमभिव्यनक्ति । अर्थनारीश्वररूपेण यथा पार्वतीपरमेश्वरी सम्पृक्तौ तथैव वागविविपि सम्पृक्तौ । शिवपार्वत्योः सम्पृक्तरत्नमेकक्षेपेण पितराविति पदेनात्र सुतरां सूच्यते ।

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भूरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥^५

अत्र तु पितृपदस्य व्याख्यैव स्पष्टतः कृता कविना । पितृशब्दं विहाय

१. तत्रैव ११।५२

२. मेघ० २।४२

३. माल० ४ अश्रु

४. रघु० १।१

५. तत्रैव १।२४

जनको वा तातो वा गुहर्वा को वाङ्मयः दृढोऽत्र प्रयोज्याहो न कोऽपीत्येव कथमीर्य भवति ।

प्रजाः प्रजानाय पितेव पाति ॥^१

इत्यत्र च पितृपदस्य निर्वचनमिव कृतम् । यथा ते पिता प्रजा अपात् तथैव एवं पाति रक्षसीत्यर्थः । पितृपदमत्र मुतरां संगच्छते ।

मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥^२

पितृपदमत्र रक्षणार्थमिति सम्यक् ज्ञायते । शिवस्य कृते प्रयुक्तमीशपदं चार्थमिमं पुष्पतितराम् । य ईशः स जगतः सृष्टा पोषकोऽपीत्यनुपदं पितेति पदेनावगम्यते ।

तनयः

वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्ति मुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥^३

तनोति विस्तारयति कुलमिति तनयः । 'वंशस्य कर्तारं तनयं ययाचे' इत्यत्र पुत्रपदमपि तनयपदमत्यन्तमुपपद्यते, वंशस्य कर्तारमिति विशेषणैः साकं 'तनये'ति विशेष्यस्यैवोचित्यात् । अपथा तनयं घोरमः तनूज्ज्वलः, तनुग्रन्था, इति वचनात् मुदक्षिणातनोरेवोरसरतनयः काव्यते न पुनरन्येन केनाप्युपायैनेति तनयपदस्यैव प्रयोगोचित्यम् ।

न हि तेन यथा तनुयजस्तनयावर्जितविण्डकाङ्क्षितः ॥^४

इत्यत्रापि तनयपदस्यैवोचित्यमिच्छति । पुत्रपदमत्र नापेक्ष्यते पितृणां मुक्त्वाद् । सुततनुजवत्प्रभृतीनां पदानामपि न तथाऽत्रोचित्यं यथा तनयपदस्य, मृत्योरनन्तरं पितृणां वंशविस्तारस्यैवावश्यकत्वात् ।

अथे हिरण्याक्षरिपोः स जाते हिरण्यनाभे तनये मयज्ञः ॥

द्विषामसह्यः सुतरां तद्वत्तां हिरण्यरेता इव सानिलोऽमृत ॥^५

२. तत्रैव २।४८

३. कुमार० ६।८०

४. रघु० २।६४

५. तत्रैव ८।२६

६. तत्रैव १।२।२५

यथा सानिलो हिरण्यरेताः प्रवृद्धस्तरूणामसह्यो भवति तथैव विष्णोरंश-
भूते हिरण्यनाभे वंशविस्तारके तनये जाते सति स विश्वसह्यो राजा द्विषामसह्यो-
ऽभूत् तनयेन तस्य बलप्रवर्धितत्वात् । तनयपदमत्र युक्ततरं विद्यते ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दीप्यन्तिमप्रतिरथं तमय निवेद्य ॥^१

वशविस्तारके तनये सर्वं राज्यकार्यं भारमर्पयित्वा नृपस्य मुक्तचिन्तत्वं
निश्चप्रचम् । तेनात्र तनयपद सुतरां सङ्गच्छते ।

अङ्गना

पुरमविशदयोध्यां मंथिलीर्दंशनीनां
कुबलयितगबाक्षां लोचनैरङ्गनानाम् ॥^२

अङ्गानि प्रशस्तान्यस्या इत्यङ्गना स्त्री । (अङ्गात् वर्याणो इत्यनेन न
प्रत्ययः) प्रशस्ताङ्गीनामङ्गनानां लोचने कुबलये इव यदि स्यातां तर्हि समुचित-
मेवेद स्यात् । अतः स्त्रीपययिष्वङ्गनापदमेवात्र समीचीनम् ।

कामो वसन्तास्यमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥^३

इत्यत्रापि स्त्रीपययिष्वङ्गनापदमेव युक्तम् । प्रशस्तानि यासामङ्गानि तासां
केशेषु कामस्य बलतामः स्वाभाविकः ।

यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां गृहच्छया किपुरुषाङ्गनानाम् ।
बरीगृहद्वारविलम्बिविभ्यास्तिरस्करिष्यो जलदा भवन्ति ॥^४

जलदाः किम्पुरुषाङ्गनानां तिरस्करिष्यो भवन्तीत्यत्र अङ्गनापदमत्यात-
मुचितं तिरस्करिष्या तावदङ्गनामेव तिरस्करणात्वाद् ।

स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥^५

१. शाकु० ४।२०

२. रघु० ११।६३

३. तर्जव १६।५०

४. कुमार० १।१४

५. तर्जव ३।३३

अङ्गोऽय एव स्वेदोद्गमत्वात् पञ्चविधोपकाराणामप्यङ्गमे रचितत्वादप्राङ्गना-
पदमेवोपात्तम् ।

आशापञ्चः कुमुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रणादि ॥^१

अघोरत्वादस्मिरस्याश्चाञ्चस्याश्चाङ्गनानामङ्गनात्वम् । तादृशीनामङ्ग-
नानां कुमुमगुनुमारस्य हृदयस्य सद्यःपातित्वं तु युक्तमेव ।

एवञ्च—

अद्रेः दुर्गं हरति पवनः किंस्वित्स्वियुमुक्तीभि-
र्हृद्योत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥^२

इत्यत्रापि चकितचकितमिति पदेनाङ्गनापदोचित्यं सिध्यति, मुग्धाङ्गना-
नामेव तयात्वात् ।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र धीराङ्गनानां
सोलापाङ्गनैर्वि न रमते लोचनैर्विञ्चलोति ॥^३

अङ्गनानामेव विद्युद्दामस्फुरितचकितानि सोलापाङ्गानि लोचनानि
कथितान्येवमत्राप्यङ्गनापदमुपपन्नम् ।

संभोगं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां दिनोदाः ॥^४

गणनया देहलीदत्तपुष्पाणां भुवि विन्यस्यतस्य हृदयनिहितारम्भसम्भोगा-
स्यादनस्य चाङ्गनानामेव विषयत्वादप्राप्यङ्गनापदमेव युज्यते ।

पत्पुर्विषीगविषदाघशरसतानां
चन्द्रो बहस्पतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥^५

१. मेप० १।६

२. तत्रैव १।१४

३. तत्रैव १।१६

४. तत्रैव २।२७

५. अङ्गु० ३।६

अङ्गनानां तनुं चन्द्रो दहतीत्यङ्गनाशब्द एव सर्वाधिक सङ्गच्छते । पर्युर्वियोगविषदग्धरैः पूर्वमेव क्षतान्यङ्गानि यासा तासामङ्गनानामित्यङ्गनापदेनैवाङ्गक्षतिः सूच्यते ।

अत्यन्तमात्मसदृशेष्वल्लभाभि-

राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनामिः ॥^१

शाकुन्तलासदृशेष्वल्लभत्वं हरिणाङ्गनापदे अङ्गनाशब्देनैव विशेषतः सूच्यते । तस्मादत्राङ्गनापदं प्रयुक्तम् ।

प्रबला

तस्मिन्नाहो कतिचिद्वत्ताविप्रयुक्तः स कामी ।^२

इत्यत्र स्त्रीपययित्वबलापदप्रयोगोऽत्यन्तमुपपद्यते । अल्पं बलमस्या इत्य-
बला । स्वल्पबलत्वात् सा तपस्विनी किं करोतु यक्षोद्वरस्य प्रबलः शापस्तस्मा-
देव कविस्तां यक्षी चकितहरिणीमिव निरीहां निराधितां वर्णयति । उत्तर-
मेधेऽपि—

अस्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति र्वा विपुवतः ।^३

विपुक्तावस्थार्या यक्षः प्रियामबले इति सम्बोधनपदेनाकारयति । अत्रापि
तस्या निरीहत्वं निराश्रितत्वं च ध्वन्यते । तदुक्तं भरतमल्लिकपादैः—‘प्रबले
इति युवत पदं विरहवेदनया दीर्घस्यस्य त्यापनात् ।’ इति ।

सा सम्यस्तामरणमबला गेत्वन् धारयन्ती

दाम्योत्सङ्गे निहितमसङ्गं दुःखदुःखेन गात्रम् ।^४

दाम्योत्सङ्गेऽपि दुःखदुःखेन गेत्वन् गात्रधारणम् अवलायामेव सम्भाव्यते
तेनास्मिन् प्रसङ्गेऽप्यबलापदोपपत्तिः ।

अबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ।^५

१. शाकु० १।२५

२. मेघ० १।२

३. तत्रैव २।४३

४. तत्रैव २।३५

५. तत्रैव २।४१

विरहव्यक्तदोर्वत्यादत्रायलापदे विरोधः । आचार्यकुन्तकपादा अभ्याहः—
'ममलाशब्देनात्र तत्प्रेयसीविरहवैधुर्यासिद्धत्वं भण्यते'^१ इति ।

एवं शाकुन्तलेऽपि—

इहप्रवासजनितान्यवलाजनस्य दुःखानि नूनमतिमात्रमुदुःसहानि ॥^२

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे स्त्रीपर्यायेष्ववलापदमेव युक्ततमं विद्यते । एवं सर्वत्र
अवलाशब्दे परिपाकः ।

कलत्रम्

कलत्रयन्तमात्मानमवरोपे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥^३

कह् दासने घातोर्बाहुलकादन्नप्रत्यये कृते कलत्रपदं सिध्यति । कटघटे
शिष्यत इति कलत्रं भार्या । यद्वा गङ् सेचने घातोऽत्रनि कटघटे सिध्यते
रेतोऽस्मिन्निति कलत्रम् । यद्वा कलं (गुह्यं) त्रायते इति ब्रह्म पादने घातोः
कलत्रयमे कलत्रपदम्' इत्येताः कलत्रपदव्युत्पत्तयः इत्येताः निदिष्टाः,^४
प्रकृतेऽस्मिन्प्रसङ्गे राजलक्ष्म्याः कृते सुदक्षिणायाश्च कृते कलत्रपदं दुरदुःसहं ।
राजलक्ष्मीस्तेन भुतरां कटघटे शिष्यते सुदक्षिणा च तस्मै कटघटे यदि च
रेतस्तस्यां गृह्यते । एवमत्र परीपर्यायेषु कलत्रपदमेव युज्यते ।

एवञ्च—

वसुधेममवेहयतां त्वया वसुमत्या हि दुःखं कलत्रिणः ।^५

इत्यत्रापि वसुमतीकटनात् घातनान्मुक्तं कलत्रपदं व्यतिरेकम् ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो दासकलत्रपदं करोति ॥^६

इत्यत्र कलत्रपदेनाहिम्यावासयतोः कलत्रपदं व्यतिरेकम् ।

१. यमोक्तिजीवितम् १।२।३२

२. शाकु० ४।३

३. रघु० १।३२

४. दा० क० दु० २।१६

५. रघु० ८।८३

६. तमं १।१।३३

कलत्रवानहं बाले ! कनीयासं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥^१

कलत्रवानहमिति वाक्याशेन वृषस्यन्तीं धूर्पणखा प्रति रामस्य रतिविमुखत्वं ध्वन्यते । (कलत्ररहितं) कनीयास भजस्व इति शासनं च कलत्रपदोचित्यं पुष्पातिस्तराम् ।

तां कस्याञ्छिद्रमघनदलभौ सुप्तपारावतायां

नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः ।^२

कड्यते शिष्यते इति कलत्रपदव्युत्पत्त्या चिरविलसनरूपशासनमत्र कलत्रेऽभिध्यज्यते अथवा गड्यते सिच्यते रेतोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कलत्रपदेनात्र रति-शेदोऽपि सूच्यते । रतिक्रीडानन्तरं यया दम्पती विधाम्यतस्तथात्रापि खिन्नविद्युत्कलत्रो मेघः सकलत्रं विद्यमाय निवेद्यते । चिरविलसनं च रतिक्रीडां शोतयति ।

भवतु । अनिवर्णनीयं परकलत्रम् ।^३

इत्यस्मिन् दुष्यन्तवचने परकलत्रमिति पदेन शकुन्तलायाः परोपभुक्तात्वं ध्वन्यते ।

कान्ता

रात्रावनाविष्कृतदीपमासः कान्तामुखधीवियुता दिवापि ।^४

काम्यतेऽभाविति कान्ता यद्वा कान्तियोगात् कान्ता । धीः कान्तिः कान्तामुख एवोपपद्यते । कान्ताशब्दे तथात्र विशेषः ।

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।^५

कान्ताया एव हृदये कामिनः प्रवेशो युज्यते ।

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रभतः^६

१. रघु० १२।३४

२. मेघ० १।४२

३. शाकु० ५।१३।१४

४. रघु० १६।२०

५. तर्जव १६।४०

६. मेघ० १।१

या काम्यते तस्या कान्ताया विरहस्तु नूनमत्यधिकबलेदकरः स्यादत एव
'कान्ताविरहगुरुणा शापेन' इति कथितम् ।

कान्तावियोगपरिसेदितचित्तवृत्तिः^१

इत्यत्राप्ययमेव भावः कान्तापदप्रयोगे विद्यते ।

यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया बधितो मे ।^२

अपि च—

तालं शिञ्जद्वलयसुभगनैर्नितः कान्तया मे ।^३

इत्युभयत्र स्वपरन्त्याः कृते कान्तापदप्रयोगो यस्स्य तां प्रति बहुकाम्यत्वं
सूचयति ।

तदेया भवतः कान्ता त्यज वंनां गृहाण वा ।^४

पूर्वमियं भवता कान्ताऽभितपिताऽत एषा भवतः कान्ता पत्नी अस्तीत्यत्र
कान्तापदेन ध्वन्यते ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥^५

तन्मयेन हृदयेन साक्षादिव दर्शनमुखमनुभवता मया या कान्ता दृष्टा सा
कान्ता त्वया चित्रीकृता इत्यत्र कान्तापदेन दुप्यन्तस्य बहुकाम्यत्वं व्यज्यते।

एवमेव—

अत्र बने भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।^६

मां वा नयाशु कलमापिणि ! यत्र कान्ता ॥^७

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्मास्त्वया हृता ।^८

मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराह्मुखः ॥^९

१. ऋतु० ६।२८

२. मेघ० २।१५

३. तत्रैव २।१६

४. शाकु० ५।२६

५. तत्रैव ६।२१

६. विक्रमो० ४।२०

७. तत्रैव ४।२५

८. तत्रैव ४।३४

९. तत्रैव ४।३६

कान्तां विचिन्त्य सुलभेतरसंप्रयोगाम् ।^१

इति सर्वत्र कान्तापदेन प्रियाया भूरिकाम्यत्वं सूच्यते । कान्तापदं तथा सर्वत्रोपपद्यते ।

कामिनी

परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥^२

भूयान् कामोऽस्या इति कामिनी तादृश्या चतुरया कामिन्या परिवृद्ध-
रागस्य धराधिपस्य हरणमाकर्षणं स्वाभाविकमेव । कामिनीपदमत्र नितान्त-
मुपयुक्तम् ।

कामिनीसहृदरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मूढङ्गनादिगु ।^३

कामिनः कामिनीसहृदरत्वमुपपद्यते ।

चतुरैः सुरकामिनोजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥^४

भूयान् कामो यासां ताः सुरकामिन्यो नमागमनात्पूर्वं त्वां न विलोभय-
न्त्विति शङ्का कामिनीपदेन दृढतामाप्नोति ।

नैशो मार्गः सवितुर्दृष्टे सूच्यते कामिनीनाम् ॥^५

इत्यत्र कामवशात् प्रियमभिसृतानामभिसारिकाणां कृते कामिनीपदं कविना
युक्तियुक्तं प्रयुक्तम् ।

बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी ।^६

अत्र जलदसमयः कामिनीचित्तहारी कथितः । कामिनीपदमस्मिन् प्रसङ्गे
नितान्तमुपपन्नं जलदसमये हि कामिनीनां भूयान् कामो विद्यते ।

जाया

अयं प्रजानामधिपः प्रमाते जायाप्रतिप्राहितगन्धमात्याम् ।^७

१. माल० ५।३

२. रघु० ६।६६

३. तर्कव १६।५

४. कुमार० ४।२०

५. मेघ० १।११

६. ऋतु० २।२६

७. रघु० २।१

प्रजानामधिपोजपि दिलीपः स्वयं प्रजारहितः किन्त्वत्र तस्य भार्यायाः कृते प्रयुक्तं जायापदं शुभमाशंसति । जायतेऽस्यामिति जाया । जायायास्तद्वि जाया-
त्वं यदस्यां जायते पुनः^१ इति मनुः । प्राग्भिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनमिति^२ शानुन्तलवचनानुसारं महानकविनात्र धेनुशुश्रूषारम्भात्प्रागेव शुदक्षिणाया-
मभिप्रेतसिद्धिः काम्यते जायापदप्रयोगात् । जायापदसामर्थ्यात् शुदक्षिणायाः
पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयमिति मल्लिनाथपादा अपि ।

रत्नाकरं बोध्य मियः स जायां रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥^३

गोष्ठीविध्रम्भे जायापदमत्र नितान्तमुचितम् । सीतायाश्च भावि जायात्व-
मत्र जायापदेन गम्यते ।

किमात्मनिर्वाहक्यामुपेक्षे जायामबोधायुत सत्यजामि ।

इत्येकपक्षाक्षयविवक्षित्वादासोत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥^४

जायापदेनात्र सीताया गर्भिणीत्वं ध्वन्यते । गर्भिणीत्यागे च महानधर्म-
इति भावमवधार्यैव कविना जायापदं प्रयुक्तं स्यात् ।

कः सग्नद्धे खिरहृदिधुरां स्वय्युपेक्षेत जायां

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥^५

मेघमन्दर्शनेन सुरताभिलाषश्लेषा पत्न्या जायात्वं प्रयुक्तं भवति । तदा च
पुत्रनिमित्त सुरतावहेलनं धर्मलोप एव । तद्वक्तं रघुवशे—

धर्मलोपमयाह्राजीमृतुस्नातामिमां स्मरन्^६ इति ।

केवलं परायत्तजीवन एव सुरतोचिते काले जायां ननु पुत्रोत्पादनधर्ममुपे-
क्षितुमर्हति न तु स्वाधीनजीवन इत्याशयः । एव स्वस्वस्मिन् प्रसङ्गे जायापद-
स्योचित्यम् ।

१. देश इवानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिगो ब्रुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायास्य भ्रूयते ।^७

१. मनुस्मृतिः ६।८

२. शाकु० ७।२६।३०

३. रघु० १३।१

४. रघु० १४।३४

५. मेघ० १।८

६. रघु० १।७९

७. शाकु० ६।२२।२३

इत्यत्र गर्भिणीकृते जायापदमतीव समीचीनं विद्यते ।

इति च भवतो जायास्नेहात्पृथक्स्थितिभीरुता^१

जायाया स्नेहः स्वाभाविकः । जायास्नेहाच्च पृथक्स्थितिभीरुत्वमपि युज्यते ।

दयिता

दय्यते रक्ष्यते सा दयिता यद्वा दय्यते गृह्यते (रक्षणार्थम्) इति दयिता । दानगतिरक्षणाहिताऽऽदानार्थकाद् दयिषातोः ।

निवर्त्य राजा दयितां श्यालुः***१२

इत्यत्र भार्यास्थाने दयितेति पदमत्यन्तमुपयुक्तम् । दयालुना नृपतिना दयिताया सुदक्षिणाया निवर्तनं युज्यते । यने हि बहुकष्टं हितकजन्तूना च बाहुल्यम् ।

प्रत्यासन्ने नमसि दयिताजीवितालम्बनार्थो^३

यशस्य दयिताया रक्षणीयाया जीवितालम्बनावित्यमुपपद्यते तस्मादेव स स्वकुशलमयी प्रवृत्तिं जीमूतेन शीघ्रातिशीघ्रं सूचयितुमिच्छति, नो चेद् विरहोन्माकुला प्रिया प्राणान् जह्यात् । दयितापदमतः सर्वथोपपन्नम् ।

दयिताविरहोन्मादितः कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥४

दयिताविरहोन्मादितत्वं स्वाभाविकम् । दयिता कथन्न रक्षिता कथन्न सन्निधापिता किं तस्या मद्विरहे भविष्यतीति विरहोन्मादस्य कारणम् । दयितेतिपदमत्र तस्मात् सुनियोजितम् ।

वनिता

वनिता जातरागस्त्री^५ इति मेदिनीवचनाज्जातरागायामेव 'वनिते' ति पदं सङ्गच्छते । अस्माकं महाकविनाऽपि प्रायेण पदमिदमस्मिन्नेवार्थे प्रयुक्तम् ।

१. विक्रमो० ४।३६

२. रघु० २।३

३. मेघ० १।४

४. विक्रमो० ४।३५

५. मेदिनी० ६५।१५०

यथा हि—

वसिष्ठेनोत्तुयायिनं तमावर्त्तमानं वनिता धनान्तात् ।

पपो निमेपालसपक्षमपङ्क्तिरूपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥^१

वनान्तादावर्त्तमानस्य नृपस्य निमेपालसपक्षमपङ्क्त्या वनितयोपोपिता-
भ्यामिव लोचनाभ्यां पानं तस्या जातरागात्वं सूचयति । तेनात्र वनितापदो-
पपत्तिः ।

मोजोपनीतं च दुकूलपुष्पं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥^२

कटाक्षपाताः जातरागायामेव युज्यन्ते । वनितापदं तथात्र सर्वथा युक्तम् ।

उपपथो तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।

सहस्रमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयाऽनितया रजनीबधूः ॥^३

जातरागा स्त्री यदि समागममुत्र न लभते तर्हि तस्याः कार्यं निश्चितं
तेनात्र वनितापदं नितान्तमुपपन्नम् ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याभिसि ग्रीष्ममुखे बभूव ॥^४

विहर्तुमिच्छोन्पस्य वनितासखत्वमुपपद्यते । जातरागयैव सह विहरणेच्छा
भवति ।

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं

मनसिजतरुष्यं रागबन्धप्रवालम् ॥^५

वनितानां जातरागाणामेव नेत्रनिर्वेशनीयं मधु युज्यते । वनितापदं तथा-
त्रापि सर्वथा समीचीनं विद्यते ।

यनेचराणां वनितासखानां बरीगृहोत्सङ्गनिषवतभातः ।

मबन्ति यत्रोपपथो रजन्यामतलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥^६

सुरतप्रसङ्गे वनितापदौचित्यं स्पष्टमेव ।

१. रघु० २।१६

२. तत्रैव ७।१८

३. तत्रैव ६।३८

४. तत्रैव १९।५४

५. तत्रैव १८।५२

६. कुमार० १।१०

त्वामारुढं पवनपदवीमुदगृहीतालकान्ताः

प्रेक्षिष्यन्ते पक्षिकवनिताः प्रत्ययादावसन्त्यः ।^१

मेघसन्देशेन बल्लभानामागमनासुधा श्रोपितभर्तृका जातरागा जायन्त
इति वनितापदोपादानम् ।

हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथा

लक्ष्मीं पश्यन्तललितवनितापादरागाङ्कितेषु ।^२

पादरञ्जन जातरागासु वनितास्वेव युज्यत इति वनितापदसङ्गतिः ।

विद्युत्स्वस्तं ललितवनिताः सेन्द्रचार्यं सचित्राः^३

ललितमस्या अस्तीति ललिता सविलासा इति यावत् 'ललितः रूपवेप-
विलासादिभिर्मण्डुरा' इति पूर्णसरस्वतीपादाः । 'ललितगुणयुक्ता हि नार्यश्च-
ञ्चला भवन्तीति विद्युत्साम्यम्' इति भरतमल्लिकपादा अपि । अत्र विद्युतो
विशेषामाभा ललितवनितेति पदमेव द्योतयितुमताम् । वनिताया जातरागस्त्री-
णामेवात्र ललितासु युक्तमिति वनितापदे विशेषः ।

तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमरेव सिद्धः ।^४

जातरागाणा स्त्रीणां विभ्रमरेव सिद्ध इति वनिताशब्दे विशेषः ।

केशाग्नितान्तघतनीलविकुञ्चिताया-

नापूरयन्ति वनिता नम्रमासतीभिः ।

कर्णेषु च प्रवरकाञ्चनकुण्डलेषु

नीलोत्पलानि विविधानि निवेशयन्ति ॥^५

जातरागाणा स्त्रीणामेव तथा प्रसाधनकर्म युज्यते तेनात्र वनितापदमत्यन्त-
शुभितम् । तथैव च—

काचिद्विमूषयति र्वर्णसक्तहस्ता

वात्तातपेषु वनिता वदनारविन्दम् ।

१. मेघ० १।८

२. तथैव १।३६

३. मेघ० २।१

४. तथैव २।१४

५. ऋतु० ३।१६

दन्तच्छब्दं प्रियतमेन निपीतसारं
दन्ताग्रभिन्नपमकूप्य निरीक्षते च ॥^१

वनितापदमत्रापि जातरागायाः स्त्रियाः कृते प्रयुक्तम् ।

सर्वान्तः पुरवनिताव्यापारपरिवृत्तहृदयस्य ।
सा वामलोचना मे स्नेहस्यैकायनीभूता ॥^२

सा वामलोचना तथा मे स्नेहस्यैकायनीभूता यदन्तःपुरस्य जातरागाः
स्त्रियोऽपि सम्प्रति मे हृदयं न हरन्ति इति भावेऽत्र वनितापदं जातरागायामेव
सम्यक्तया प्रयुक्तम् ।

अस्तु, शब्दानामित्थन्तया विश्लेषणेनेदमापतति यत्कवेः विलक्षणं शब्दज्ञान-
मामीत् । यत्र कुत्राप्ययं यस्य कस्यापि शब्दस्य प्रयोगं विदधाति तत्र तस्य
नितान्तमौचित्यं सिध्यति । कालिदासप्रयुक्तपदानि न परिवर्तनसहानीत्येव
तस्य काव्येषु शब्दपरिपाको दृश्यते ।

तृतीयः परिच्छेदः

कालिदासस्य निपातप्रयोगोचित्यम्

शब्देतराणामिव कालिदासस्य निपातप्रयोगोऽपि, सर्वथा सुविमृष्टोऽर्थो-
त्कर्षस्य सम्पादयिता व्यञ्जयिता विशिष्टकाव्यप्रयोजनसाधयिता च वरीवति ।
नासौ छन्दपूर्त्यै वा केनापि निबन्धान्तरेण वा निपातान् प्रयुङ्क्षते । नास्ति
स केवल भावनासवलितः कविरेव, प्रयुक्त यतते त्वसौ काव्यतत्त्वविद्वानपि ।
निपातानां व्यञ्जकतामसौ साधु परिचिनोति । अत एव कालिदासप्रयुक्ता
निपाताः न किमप्यन्तर परिवर्तनं वा सहन्ते । तदेवं कालिदासस्य निपातप्रयोग-
स्तदीयशब्दपरिपाकस्य महत्त्वपूर्णभङ्गं विद्यते । सूक्ष्मेशिक्तया तस्य काव्येपु
निपातानां सम्यगनुशीलनं तदीयकाव्यानामानुपूर्वीमपि प्रमाणेतरेः स्थापितां
शङ्कं समर्थयति । तथा हि ऋतुसहारमालविकान्निमित्रादिषु भेददूताभिज्ञान-
साकुन्तलापेक्षया न्यूनव्यञ्जकोऽसौऽसौऽवशाली च निपातप्रयोगस्तेषां काव्या-
नामापेक्षिरूपया पूर्वंभावित्वमल्पपरिपाकऽवाविष्करोति । प्रथम तावत्प्रसङ्गा-
नुरोधेन निपातप्रकृतिमभिलक्ष्य किञ्चिद्विवेचनं प्रसक्तानुप्रसक्तमिति तदे-
वोपन्यस्यते ।

'उच्चावचेऽवर्धेण निपतन्ति'^१ इति व्युत्पत्त्या निपूर्वकात् पद् धातोः घञि
निपात इति पदम् । भावप्रधानेभ्य आत्मातेभ्यस्त्वप्रधानेभ्यश्च नामभ्य उप-
सर्जनीभूनेभ्यश्चोपसर्गेभ्यो विविक्ताः खल्विमे निपातास्ते हि पृथक् सत्तामाव-
हन्तो वाक्ये कारकादिसम्बन्धानपेक्षायैव यथेच्छया यत्र तत्र निपातनान्निपाता
इत्युच्यन्ते । यथाऽयैः पदजातर्याभिधानं क्रियते तथैव निपातैरपि । अध्ययत्पा-
श्चेमे । न तु सर्वेषामव्ययानां निपातत्वमवगन्तव्यम् । कानि पुनः पदानि
निपातसज्ञाभाञ्जि इत्यत्र पूर्वं आचार्या एव प्रमाणम् । तन्निपातत्वेन परिगणि-
तानि पदान्येव निपातसज्ञामर्हन्ति । आचार्यो यास्कः उपमार्थीयाः कर्मोपसग्रहार्थी-
याश्चेत्येवं निपातान् द्विधा विभज्य त्रयोविंशतिनिपातान् वर्णयति । माधव-
भट्टः ऋग्वेदप्रयुक्तानां सख्या त्रिंशदधिकशतमाह ।^२ किन्तु तत्र केचन शब्दा

१. निरुक्तम् १।२।१

२. ऋग्वेदानुक्रमणी ३।१।१-१२

द्रव्यार्थका इति तेषां निपातत्वेनाभिधानमसंगतमेव । तथाप्येतत्तावच्चिन्तनीयं
यदियं निपातानां संख्या केवलं ऋग्वेदीयनिपातानामेव । इतरसंहितासु ब्राह्मणेपु
लोक्तिक्वाङ्मये चात्रापरिगणिताः सर्वथा नूतना निपाता अपि ण्गोचरता-
मायान्ति । साधु किंत्वाह तत्रभवानाचार्यःशौनकः —

इयन्त इति संहयानं निपातानां न विद्यते ।

यशास्प्रकरणस्येते निपात्यन्ते पदे पदे ॥^१

तथा च ऋक्प्रातिशाख्ये चोक्तम्—

निपातानामन्यथानिपातनाहनर्थकानामितरे च सार्यकाः ।

नेयन्त इत्यस्ति सङ्ख्येह वाङ्मये निताक्षरे चाप्यमिताक्षरे च ॥^२

निपातास्त्वैमे काव्ये यथोचितं प्रयुज्यमाना व्यञ्जकाम्गन्तः काव्यरामणीय-
कतामभिवर्धयन्ति इत्यस्ति काव्यशास्त्रिणां स्पष्टं मतम् । तथा ह्याह आचार्यः
क्षेमेन्द्र ओचित्यविचारचर्चयाम्—

उचितस्यामिग्न्यस्तीनिपातैरर्थसङ्गतिः ।

उपादेयैर्भक्ष्येव सचिदंरिष निश्चत्ता ॥ इति ।

तत्र वृत्तिः—

‘उपादेयैश्चाभिनिनिपातैरुचितपदविनिवेशितैः काव्यस्यार्थसङ्गतिरसंग्रहा-
तत्सहायंरिष भवति’^३ इति । ध्वनिकारश्चाह—

निपातानां प्रतिद्वमपोह द्योतकत्वं रसापेक्षयोक्तमिति द्रष्टव्यम् ।^४

अस्तु । एवं नाम मिद्रे निपातानामुपयोगित्वे सम्प्रत्यस्मिन् परिच्छेदे महा-
कविबालिदासप्रमुक्तानां केपाञ्चन प्रमुक्तानां निपातानां विदलेपणं क्रियते ।

अथ

अथ अथनिपातप्रयोगानेव पूर्वं विमृशामः । निपातोऽयं प्रायेणानन्तर्यायं
प्रयुज्यते । किञ्च—

ॐ कारश्चायदाब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं नित्वा विनिर्घातो तस्मान्भाङ्गलिकाबुभौ ॥

१. बृहद्देवता २।६२

२. ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् १२।२६

३. ओचित्यविचारचर्चा, कारिका २५

४. धन्यालोका (आचार्यविश्वेश्वरसम्पादितः) पृ० २०८

इत्यनयाऽभियुक्तोक्त्या अथशब्दो मङ्गलमपि संसति । अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्य-
शब्दः श्रुत्या मङ्गलमारचयती' ति शाङ्करभाष्यानुसारेणाप्यशब्दो महगलवाची ।
तेन च ग्रथारम्भे सर्गाचारम्भेऽपि अथेति निपातः प्रयुज्यते । सवादेषु पुनरथेति
पदं प्रत्यर्थकं तिष्ठति । तथा चोक्तम्—

मङ्गलानन्तरारम्भप्रथमकारत्वेनैवो अथ इति ।^१

आनन्तर्ये मङ्गले च

कालिदासो यथावसरमतिममीचीनतया निपातमिमं स्वकाव्येषु निवेशयति ।
बहुधा त्वसौ युगपदेवारम्भमानन्तर्यं मङ्गलं च व्यनक्ति । तथाहि—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिप्राहितगन्धमात्म्याम् ।

वमाय पीतप्रतिवद्धवत्सां यशोयमो धेनुमुपेर्मुमोच ॥^२

अत्र प्रयुक्तोऽथेति शब्दस्सर्गारम्भं निधानयनानन्तर्यं भाविन्या नन्दिन्याः
प्रीत्या पुत्राशसनरूपं मङ्गलं चेति सर्वं समुपस्थापयति ।

अथेत्सितं मर्तुरूपस्थितोदयं सखोजनोद्वीक्षणकौषुदीमुखम् ।

निदानमिक्ष्वाकुसुरस्य सन्ततेः सुदक्षिणा शौर्हृदसक्षणं दधौ ॥^३

अथेतिपदमत्र गर्भधारणानन्तरमिति भावं प्रकटयति । गर्भधारणेन च
मङ्गलमपि मूच्यते ।

अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितो विनिःपुरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्नाद्वच बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥^४

अथशब्देनात्र उपनयनानन्तर्यं शिखारम्भः अवन्ध्ययत्नरूपमङ्गलं च सर्वं
युगपदभिव्यञ्जितम् ।

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद् गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पति तमोनुवं दक्षमुता इवावभुः ॥^५

१. अमर० ३।३।३४७

२. रघु० २।१

३. तत्रैव ३।१

४. तत्रैव ३।२६

५. तत्रैव ३।३३

आनन्तर्यं माङ्गल्यं चात्र अथपदेन मुप्रतिपादितम् ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विधानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामामिषानो हरिरित्युवाच ॥^१

अथशब्दश्चात्र सगरिभ्यं प्रस्थानानन्तर्यं विष्णुपदविगाहनरूपमङ्गलं च सम-
मेवोपस्थापयति ।

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।^२

अत्र अथेत्यस्य प्रजापतेराविर्भावानन्तरमित्यर्थः । ब्रह्मदर्शनेन च मङ्गलमपि ।
एवञ्च—

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।

वाता मे मूर्ध्ना नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥^३

अथौषधीनामपिपत्य बृहो तिथौ च जामिन्नगुणान्वितायाम् ।

समेतवधुहिमवान्मुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठतू ॥^४

इत्युभयत्र आनन्तर्यं सगरिभ्यः मङ्गलं चाथशब्देन प्रवर्टीभवति । प्रायेण
त्वयं निपातः कथावर्णनप्रसङ्गे आनन्तर्यभावमेव सूचयति । तथाहि—

अथायर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।^५

इत्यत्र कुशलप्रदानानन्तरमित्यर्थमथशब्दः प्रकटयति ।

अथोद्देशादवतार्य पाश्चात्क्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ।^६

स्मरवाक्यस्मरणानन्तरमित्यथशब्दस्यार्थः । एवमग्यत्रापि ।

सत्यर्थे

यवचित्तु सत्यर्थेऽयथशब्दः प्रयुक्तः । तथाहि कुमारसम्भवे—

अथाजिनायादधरः प्रगल्भवाग्यलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।^७

१. रघु० १३।१

२. कुमार० २।३

३. तत्रैव ६।१

४. तत्रैव ७।१

५. रघु० ११६

६. कुमार० ३।११

७. तत्रैव ५।३०

इत्यस्मिन्नथेत्यनेन 'पार्वत्यां दुश्चरं तपश्चरन्त्याम्' इत्यभिप्रायोऽभिव्यज्यते ।

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।^१

इत्यत्र शर्वे दारसजिधुक्षया पार्वती प्रति पदं कारिते सति इत्यथनिपातेन सूच्यते ।

पक्षान्तरे

निपातानामनेकार्थत्वनियमाद् अथशब्दः स्वचित्पक्षान्तरमाह । तथाहि—

अर्थकधेनोरपराधचण्डाद् गुरोः वृशानुप्रतिमाद् यिभेवि ।^२

अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मुग्यते हि तत् ।^३

इत्युभयत्र पक्षान्तरे स्वत्वशब्दः । अथवेति यावत् ।

प्रश्नार्थे

प्रश्नार्थकस्यापशब्दस्य प्रयोगस्तु रूपकसंवादेषु दृश्यते । तथाहि

अथ भगवांस्लोकामुग्रहाय कुशली काश्यपः ।^४

अथ माघस्य प्रति भयता किमेवं प्रयुक्तम् ।^५

अथ केनेदानीमात्मानं विनोदयामि ।^६

अथ कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ।^७

अथ मालाविकागतं कौलीनं किं भूयते ।^८

अथ क्व तत्रभवती ।^९

-
१. कुमार० ६।१५
 २. रघु० २। ६
 ३. कुमार० ५।४५
 ४. शाकु० ५।१४।१५
 ५. तत्रैव ६।३०।३१
 ६. विक्रमो० २।२।३
 ७. तत्रैव ४।७४।७५
 ८. माल० ३।०।१
 ९. तत्रैव ३।६।७

“ निपातेतरसान्निध्येनायेति निपातो भिन्नं किमप्यर्थं प्रकटयति कविकृतिषु ।
यथा—

‘अथ किम्’^१ इति स्वीकारे । . . .
अथ सु^२ इति पूर्वतो व्यतिरेके ।
अथ च^३ इति समुच्चये ।
अथ धा^४ इति पक्षान्तरे विकल्पे वा ।

अथो

मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्स्नैहयो अथ^५ इत्यमरोक्त्या अथेत्यस्य पर्यायत्वेन
अथो इति निपातोऽपि क्लृप्ते । नातिप्रसिद्धमपीमं निपातं कालिदासः कादाचित्क-
तया प्रयुङ्क्ते । तद्यथा—

ततोऽवतीर्यशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।
वैदर्भनिदिष्टमथो विवेक्ष्य भारीमनांसीव क्षुत्कमन्तः ॥^६

अपि च—

इति प्रविश्यामिहिता द्विजग्न्या मतोगतं सा न दृशाक शंसिषुम् ।
अथो वयस्यां परिघाश्वं वतिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमक्षत ॥^७

इत्युभयत्र अथोनिपात आनन्तयार्थे सम्प्रयुक्तः ।

अपि

कालिदासीयकाव्ये अपि इति निपातोऽपि भूयसा नैसर्गिकत्वेन प्रयुक्तः ।
व्यञ्जकत्वमप्यस्य स्फुटमाविर्भवति । तथाहि—

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं क्षुरद्वयनं नावेति खातकोऽपि ॥^८

१. छाकु० १।२३।२४; २।१६।१७
२. तत्रैव ५।२७
३. रघु० ८।५१
४. तत्रैव १।४; ८।४५; ८।४७; कुमार० ६।२४
५. अमर० ३।३।२४७
६. रघु० ७।१७
७. कुमार० ५।५२
८. रघु० ५।१७

इत्यत्र अपिशब्दस्तदेकशरणत्वसूचनार्थः इति हेमाद्रिः । अपिशब्देन चातकस्य जलदेकशरणत्व द्योत्यते इति चारित्रवर्धनः ।

आसोकमार्गं सहसा अजन्त्या कपाचिबुद्धेष्टनवान्तमात्यः ।

यद्धुं न सम्भावित एव तावत्करेण यदोऽपि च केशपादाः ॥^१

अत्र च 'अपिशब्दः प्रदांसार्थः' इति चारित्रवर्धनः ।

सुरतभ्रमसम्भृतो मुखे ध्रियते स्वेदलघोहृगमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिमिमां देहभूतामसारताम् ॥^२

अपिशब्देनात्र स्वेदलघस्य क्षणविनाशित्वं सूचितम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स घन्यो यागं कृपामदुमनाः प्रतिसञ्जहार ।^३

आकर्णकृष्टेयोः प्रतिसंहारो दुष्कर इत्यपिशब्दार्थः ।

तौ निवेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनी चरणयोनिपेततुः ।

भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि दाह्यद्विन्दवः ॥^४

अपिशब्दस्त्वेककालद्योतनार्थं इति हेमाद्रिपादानां मतम् ।

येन रोषपरयात्मनः पितुः शासने स्थितिर्मिदोऽपि सस्थुषा ।

वेपमानजननीशिरश्छिदा प्रागजीयत घृणा ततो मही ॥^५

अत्र खलु अपिशब्दादाशालङ्घने प्रत्ययायं दर्शयतीति हेमाद्रिपादाः ।
एवञ्च कुमारसम्भवे—

अध्यापितस्योशनसापि भीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिद्विषस्ते ।

कस्यार्थघर्षो यद धीड्यामि सिन्धोस्तटावोध इव प्रवृद्धः ॥^६

इत्यत्र 'अपिशब्दाच्छुक्रशिष्याणामप्रधूप्यत्वं गम्यते' इति मल्लिनाथ-
पादाः ।

१. रघु० ७।६

२. तत्रैव ८।५१

३. तत्रैव ९।५७

४. तत्रैव ११।४

५. तत्रैव ११।६५

६. कुमार० ३।६

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म भूषते ।

अथेत सा बाहुलतोपधायिनी निवेदुषी स्पण्डिल एव केवले ॥^१

अपीतिपदेनात्र पार्वत्याः पुष्पाधिकसौकुमार्यं चोत्थते ।

द्रुमेषु सह्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेवपि ।

न च प्ररोहामिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिमीलितसंध्यः ॥^२

स्वयं रोपितवृक्षपक्षकालेऽप्यस्या मनोरथस्य नाङ्कुरोदयोऽस्ति । फलाद्या
तु दूरापास्ता इति भावोऽपिदाब्देन स्फुटतामानीतः ।

भाग्येन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।

लघ्वपि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्ध्वोत्पन्नानवाह्याः ॥^३

अत्र खलु 'अपिशब्दात्करिकदलीमात्रस्य तादृक्परिणाहो नास्तीति भावः'
इति मल्लिकपादाः ।

त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥^४

अपिसमुदायोऽत्र माहात्म्यं प्रकटयतितराम् । मेघदूते तद्यथा—

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिं चेतः ।

कण्ठाग्रलेखप्रणयिनि जने किम्पुनर्दूरसंस्पे ॥^५

अत्रापिनिपातः खल्वपरपक्षस्य अन्यथावृत्तित्वप्रावर्त्यं चोत्थयति ।

अतः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ।^६

इत्यत्र 'न केवलं बलभद्रः शुद्धोऽभवत् त्वमपि भावीत्यपेक्षं' इति भरत-
मल्लिकपादाः ।

छायात्माऽपि प्रकृतिमुभयो सम्पद्यते ते प्रवेशम् ।^७

अत्र च 'अपिशब्दात्प्रवेशमनीच्छोरपीति भावः' इति सुबोधायां भरत-
मल्लिकपादाः । ऋतुसंहारे तथा—

१. कुमार ५।१२

२. तत्रैव ४।६०

३. तत्रैव १।३६

४. तत्रैव २।१४

५. मेघ० १।३

६. तत्रैव १।५३

७. तत्रैव १।४४

असह्यवातोद्धतरेषुमण्डला प्रचण्डसूर्यातपतापिता मही ।

न शक्यते द्रष्टुमपि प्रवासिभिः प्रियाविद्योगानसदग्धमानसैः ॥^१

मही द्रष्टुमपि न शक्यते । गन्तुं न शक्यते इत्यत्र किं न वक्तव्यमित्यर्थः
इति संजीवन्ग्रामपिञ्जन्दाभिव्यक्तिः ।

अभिज्ञानशाकुन्तले पुनः—

रम्याणि बीज्य मधुराश्च मिश्रम्य क्षब्दान्

पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ॥^२

नित्यसुखी अपि विरही भवतीत्यपिषद्व्यर्थः ।

प्रजागरात्त्रिलोभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥^३

प्रत्यक्षदर्शनं पुनरनुपपन्नमित्यपिषद्व्यर्थः ।

कथम् । चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते ॥^४

इत्यत्र न केवलं महापुरपलक्षणमित्यपिषद्व्यर्थः । मालविकाग्निमित्रे

च—

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्स्निवासाः

कान्तासम्भिभदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्ताद्वयतीनाम् ।

प्रष्टामिर्घस्य कृत्स्नं जगदपि तनुमिषिभ्रतो नामिमान् ।

सम्मार्गालोकनाय व्यपनयतु त वस्तामसो वृत्तिमीशः ॥^५

इत्यस्मिन्नान्दीपले अपीत्यस्य त्रिप्रयोगेण मनोहरो विरोधाभासो व्यक्ति-
मापन्नः ।

धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृशं चिरतरप्रभृति ।

स्पर्शामृतेन पूर्य दोहदमस्याप्यन्यद्वचेः ॥^६

इत्यत्र पूर्वाधंगतापिपदेन मालविकाया अपि रतावधीरत्वं गम्यते । उत्तरा-
धंस्य च अपिः रताशोकस्य दोहदपुति ध्वनयति

१. ऋतु० १।१०

२. शाकु० ५।२

३. तत्रैव ६।२२

४. तत्रैव ७।१५।१६

५. माल० १।१

६. तत्रैव ३।१६

अथ इति मयि तावदस्तु ते परिचयवत्प्रवधीरणा प्रिये ।
चरणपतितया न चण्डि तां विसृजसि मेखलयाऽपि याचिता ॥^१

इति मालविकां प्रति अग्निमित्रस्योक्तावुपायान्तरस्यासाध्यता प्रकटी-
भवति । ननु या चरणपतितयापि कोपमवधीरणां वा न जहाति सा कथमन्यथा
प्रसन्ना स्यादिति यावत् ।

अथ कः स्वल्पपदार्थ इति जिज्ञासार्था प्रथमं तु पाणिनिरेव नः शरणम् ।
तथा हि—अपिः पदार्थसम्भावनाऽवसर्गगर्हासमुच्चयेषु^२ इति । अनन्तरं च
कोशकारैरपि अपिशन्दस्य स एवार्थः कृतः । तद्यथा—

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि इत्यमरः ।^३

तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च इति विश्वः ।^४

कालिदासेन चैतेष्वर्थेषु अपीतिनिपातस्य यथास्थानं प्रयोगो विहितः ।

गर्हायां यथा—

दुरितैरपि कर्तुंमात्मसारप्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।^५

दृष्टव्यमपि तन्न सोऽश्वजत्सङ्गस्तु निवृत्तनाश्रयः ।^६

सतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।^७

नरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥^८

न क्षुद्रोऽपि प्रथममुक्तापेक्षया संभयाय

प्राप्ते नित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तयोर्वचैः ॥^९

अपिशन्देनात्र संभयाय विमुखस्य निन्दा कृता ।

१. माल० ३।२०

२. पा० १।४।६३

३. अमर० ३।३।२३६

४. विश्व० १८८।३६

५. रघु० ८।२

६. तत्रैव १।६।४६

७. कुमार० ५।६८

८. तत्रैव ५।७२

९. मेघ० १।१७

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमोशोलक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥^१

अपिपदमत्र शैवलस्य च गर्हाया विद्यते । वल्कलेनापि तुल्येन इति अपेक्षः
इति कुमारसन्तोषिणीटीकायां श्रीमद्रामेन्द्रमोहनवसुमतम् ।^२

अपि निविज्जमनोरयो दिवासंकेतो मियुनस्य ।^३

अपिशब्देनात्र इरावत्या राज्ञः निन्दा सूच्यते ।

समुच्चयार्थ—

प्रजानां विनयाधानाश्चक्षणाद् भरणादपि ।^४
प्रयन्ता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्वजेदपि ।^५
कायेन वाचा मनसाऽपि शक्यं यत्सम्भूतं वासवर्धयन्तोपि ।^६
सखा वशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।^७
सामिन्नाजप्रहितकुशलंस्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातः कुन्वप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥^८
संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।^९
मालक्षयत्साध्वससन्नहस्तः सस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥^{१०}

१. शाकु० १।१६
२. तत्रैव—रामेन्द्रमोहनवसुविरचिता कुमारसन्तोषिणीटीका, पृ० ६८
३. माल० ४।१५।१६
४. रघु० १।२४
५. तत्रैव १।६०
६. तत्रैव ५।५
७. तत्रैव १५।३१
८. मेघ० २।५३
९. तत्रैव २।४८
१०. कुमार० ३।५१

यणपत्यवदानविस्मृतो
भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥^१
षष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विभ्रान्तिमल्लः ।^२
कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते ॥^३

इत्यादिषु प्रसङ्गेष्वपिशब्दः समुच्चये सम्प्रयुक्तः ।

प्रश्नार्थ—

रघुवंशे यथा रघुः कोत्सं पूच्छति—

अपि प्रसन्नेन महापरात्वं सम्यग्विनीतानुमतो गृहाय ।^४
अभ्यासया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनाम्नाम् ।^५

कुमारसम्भवे च पार्श्वतीं प्रति चटोरुक्तिः —

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।^६
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे ।^७
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते भनः ।^८

शाकुन्तले च दुष्यन्तः पूच्छति—

अपि सग्निहितोऽयं कुलपतिः ।^९
अपि तपो वर्धते ।^{१०}

अथ च सण्डोः शाकुन्तलां प्रति प्रश्नः —

हला शाकुन्तले ! अपि मुल्ययति ते मतिनीपप्रदातः ।^{११}

-
१. शाकु ७।१
 २. विक्रमो० २।१
 ३. माल० ४।६
 ४. रघु० ५।१०
 ५. तत्रैव ५।३३
 ६. कुमार० ५।३३
 ७. तत्रैव ५।३३
 ८. तत्रैव ५।३५
 ९. शाकु० १।१३।१४
 १०. तत्रैव १।२३।२४
 ११. तत्रैव ३।६।७

गौतमी च शकुन्तलां कुशलं पृच्छति—

जाते ! अपि लघुसन्तापानि तेऽङ्गानि ।^१

विक्रमोर्वशीये पुनः पुरुवसः प्रश्नः—

अपि ज्ञायते कतमेन दिग्विभागेन गतः ॥ जातमः ।^२

भरतशिष्यो गालवः पृच्छति—

अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।^३

उर्वश्याः चित्रलेखा प्रति प्रश्नः—

अपि रोचते तेऽयं ममाल्पामरणमूपितो मीलांशुकपरिग्रहोऽमिता-

रिकायेवः ।^४

पुरुवसो हरिणीपति प्रति प्रश्नः—

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।^५

मालविकाग्निमित्रे यथा—

बकुलावलिका मालविकां कुशलं पृच्छति—

अपि सुखं सख्याः ।^६

राजा च धारिणी पृच्छति—

वेदि ! अपि सह्या वेदना ।^७

शंकायामु—

क्षुब्धेऽपि नूनं शरणं प्रयन्ते ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ।^८

इत्यत्र क्षुद्रसंरक्षणाशङ्का अपिपदेन सूच्यते ।

यनग्योस्ते ! वृत्तसङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोमतामिः शाखाबाहुभिः^९

‘अपि’ इत्यनेनात्र अन्यवन्धुजनानां विस्मरणशङ्का सूचिता ।

१. शाकु० ३।२२।२३

२. विक्रमो० १।४।५

३. तत्रैव ३।०।१

४. तत्रैव ३।६।१०

५. तत्रैव० ४।६०

६. माल० ३।१०।११

७. तत्रैव ४।३।४

८. कुमार० १।१२

९. शाकु० ४।१२।१३

सम्भावनायाम्—

धनुर्भूतोऽप्यस्य दयाद्विभावमाख्यातमन्तःकरणविशङ्कः ।^१

अपीतिनिपातेनात्र भयसम्भावना प्रदर्शिता ।

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्नोतिऽपि हन्ता ।^२

इत्यत्र अपिशब्दः सम्भावनायाम् ।

न स्यादप्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ।^३

‘अपि सम्भावनायाम्, योऽप्य इतरो जनः अहमिव यथाहं तथा पराधीन-
वृत्तिः परवशावेष्टो न स्यात् न भवेत् स क उपेक्षेतैस्यम्बवः । इच्छयाऽहं जामां
नोपेक्षितवान् किन्तु यस्मैश्वरवशात्वाविति भावः ।’ इति सुबोधोपादीकामा भरत-
मल्लिकपादाः ।

मूयश्चार्हं त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि स्वती सत्त्वनं विप्रबुद्धा ।^४

अत्रापि अपिशब्दः सम्भावनायाम् । अपीत्यनेनात्र अहमित्यध्याह्रियते ।
अहं तु शयने आसं त्वमपि तत्रैव शयने आसीः, अहं कण्ठाश्लिष्टोऽभूवं त्वमपि
कण्ठलग्ना भूः, अहं तु निद्रायामवर्तं त्वमपि निद्रावशंगता इति सर्वत्रा-
पीतिपदेन गम्यते तदेव च खण्डितायाः स्वप्ने ‘सान्तर्हासम्’ इत्यस्य सङ्गतिः
स्यात् ।

मालविकाग्निमित्रे इरावती च—

अपि सत्य एव लोकवादः ।^५

इत्यत्र अपिपदेन लोकवादस्य सत्यतां सम्भावयति ।

‘नाम’ इति निपातेन युक्तोऽपिशब्दस्तु सर्वत्र सम्भावनायामेव कविकृति-
पूपलभ्यते । तथाहि—

मयत्यनिष्टादपि नाम दुस्सहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।^६

१. रघु० २।११

२. तत्रैव १।५८३

३. मेघ० १।८

४. तत्रैव २।५४

५. माल० ३।१२।१३

६. कुमार० ५।४२

अनिष्टादीदृशी मनस्विनीनां प्रतिपत्तिः सम्भवेदित्यर्थः ।

सम्भावनाप्रदने च अपि नाम इत्यस्य प्रयोगो रूपकेषु बहुशो दृश्यते ।
शाकुन्तले यथा—

अपि नाम कुत्तपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात् ।^१

इत्यत्र दुष्यन्तेन साकुन्तला असवर्णक्षेत्रसम्भवा सम्भाव्यते ।

अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विद्यावाय कल्पते ।^२

अत्र च दुष्यन्तो मृगतृष्णिकायाः सम्भावनां करोति । विक्रमोर्वशीये च—

अपि नाम स राजपिच्छरति नो हृदयशल्यम् ।^३

अपि नाम पुनरप्युपकारिणमेनं प्रेक्षिष्ये ।^४

इदं तु चिन्तयामि अपि नामाहं पुरुरवः भवेयमिति ।^५

अपि नामोर्वशी ।^६

अपि नाम सा सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत ।^७

अपि नामैवं स्यात् ।^८

इति सर्वत्र अपिपदं सम्भावनायाम् ।

ग्राहो

ग्राहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च^९

ग्राहो प्रश्ने विचारे च^{१०} इति मेदिनी ।

उपर्युक्तकोशलब्धेष्वर्थेषु कालिदासः कथं सौन्दर्येण पदमिदं निबध्नाति
स्वकाव्येष्विति शाकुन्तलीयेऽस्मिन् पद्ये दृश्यतां तावत्—

१. शाकु० १।२०।२१

२. तत्रैव ७।२०।२१

३. विक्रमो० १।५।६

४. तत्रैव १।१६।२०

५. तत्रैव ३।६।१०

६. तत्रैव ३।१४।१५

७. तत्रैव ४।४७।४८

८. तत्रैव ५।१६।२०

९. घमर० ३।४।५

१०. मेदिनी० १।८०।६१

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपातुलः ॥^१

अथ ग्राहो इति निपातेन सुष्ठु पक्षान्तरमुपन्यस्तम् । यदि सत्यमेव स्वकीयान् दारान् त्यजामि तदा पापभाग् भवेयम् । अथ च परस्त्रीस्पर्शं करोमि तर्हि महत्पापं समाश्रयेन्माम् । तदत्र किं गुरुत्वाधवं स्यादिति विचार-
गर्भः प्रश्न ग्राहोपदेन सूचितः ।

एवञ्च—

ग्राहो स्विप्रसक्तो ममापचरितं विष्टन्मिहो वीक्ष्याम् ॥^२

इत्यत्रापि 'ग्राहो' इति निपातेन पक्षान्तरेण साक वितर्कगर्भः प्रश्नोऽपि सुतरां सूच्यते ।

अत्यन्तमात्मसहोक्षणयत्नमाभि-

राहो निव्रतस्यति समं हरिणाङ्गनामिः ॥^३

इत्यत्र सम्यक् पक्षान्तरनिष्पत्तिर्युगपच्च कुतूहलगर्भः प्रश्नः समुपस्थापितः ।
एवमन्यत्रापि ।

इति

इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिर्यु ॥^४ इत्यमरः ।

हेतौ 'इति'—

न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।

इति स्म पृच्छः प्रनुवेतमावृतः प्रियासलीरुतरकोशेश्वरः ॥^५

मागधी ह्रिया किञ्चिदीप्सितं न शंसति अस्माद्हेतोः प्रियासलीरनुवेत्
पृच्छति स्म । 'इती'त्यत्र हेतौ ।

मदनेन विनाकुता रतिः क्षणमात्रं क्लिप्तो जीवितेति मे ।

यत्तनीयमिदं व्यवस्थितं रमणं त्वामनुयामि यद्यपि ॥^६

१. शाकु० ५।६

२. शाकु० ५।६

३. तत्रैव १।२५

४. अमर० ३।३।२४५

५. रघु० ३।५

६. कुमार० ४।२१

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं जीविता इति हेतोरिदं वचनीयं तु व्यवस्थितमित्यत्र 'इति' हेतावेव ।

मद्गोहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण

प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ।^१

मम गोहिन्याः प्रिय इति हेतोस्तस्मिन् स्मरामीत्यर्थः । अत्रापि हेताविति विद्यते ।

देव्या दत्त इति यदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेऽस्मिन् ।^२

देव्या दत्त इति अस्मात्कारणात् यदि मे शरीरे व्यापारं व्रजसीत्यत्र 'इति' हेतो ।

नाहंति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजनो बन्धम् ।

इति मोक्षिते मयंते प्रणिपतितुं मामुपगते च ॥^३

उत्सवदिवसेषु परिजनः बन्ध नाहंति इति अतो मयंते मोक्षिते इत्यत्र 'इति' हेतो ।

प्रकारवचने 'इति'—

इति विज्ञापितो रात्रा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमपि स्तस्यो सुप्तमीन इव ह्रदः ॥^४

इति विज्ञापित एवं विज्ञापित इत्यर्थः ।

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पञ्चाङ्गुलारुपां सुमुखी जगाम ॥^५

उमा इति उ मा एवं तपसो निषिद्धा । अत्रेति पदं प्रकारवचने वर्तते ।

इत्याख्याते पवनतनयं मंथिलोबोन्मुखी सा ।^६

इत्याख्याते एवमाख्याते इत्यर्थः ।

प्रकाशार्थे 'इति'—

द्वितीय इति राजेन्दुरिभुः ।

॥^७

अथ द्वितीय इति प्रतिपद्य इति यावत्

पुनः पुनो मुनिरिति मुहुः

॥^८

१. गोप०

२. विज्ञा०

३. भात०

४. रघु० १।

५. कुशा०

६. मेघ० १।

७. रघु० १।११

८. रघु० २।

केवलं राजपूर्वो प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

धीरसूरिति प्रसिद्ध इति यावत् ।^१

शङ्कायाम् 'इति'—

पुराणमित्येव न साधु सर्वम् ।^२

इति निपातेनात्र शङ्का सूच्यते । इति शङ्कायाम् इति मल्लिनाथपादाः ।
प्रवधारणे च इति यथा—

शिरोवपुर्पादिकसौकुमार्यं बाहू तदीमाविति मे चित्तकः ।^३

इत्यत्र इतीति निपातोऽवधारणे प्रवर्तते ।

इव

इव इति निपातः सादृश्ये वर्तते । घृतः कालिदासेन स्वकाव्येषु इवे-
माशङ्क्यता मनोहरा उपमा उत्प्रेक्षाद्वय कल्पिताः । उपमा कालिदासस्य
इतीयं लघ्वातिशयप्रचारा भणितरेव तदीयोपमानामनवद्यत्वं वैशद्यं सौष्टव-
मौचित्यमनितरसाधारणत्वं चाञ्जसाऽऽविष्करोति । उपमाग्रहणं स्वत्रोपलक्ष-
णार्थमेव । तेन च सर्वेऽप्यौपगम्यगर्भा मलच्छूराः कविवरेणानेनानुपमतया प्रयुक्ता
इति नास्ति विस्मयादावकाशः । एवं सन्तु तत्प्रयुक्तस्य इवेति निपातस्यौचित्यं
नितरामाविर्भवति । तदीयोपमा ग्रहोरात्रं सहृदयैरनुशील्यन्त एवेति नास्त्य-
वकाशस्तद्विवेचनस्य । परं निपातोऽयं श्वचित् नितान्तसौन्दर्यावह इत्यपि
दृष्टव्यं तावत्—

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपैश्वरवत्तहस्तः ।

वैदर्भनिदिष्टमणो विवेक्ष नारीमनांसोव चतुष्कमन्तः ॥^४

स अणो वैदर्भनिदिष्टमन्तः चतुष्कं नारीमनांसोव प्राविशत् । अत्र
मल्लिनाथपादास्तु उत्प्रेक्षामेव मन्यन्ते परं सुमतिविजयपादाता मते इवदादा-
थोऽत्र सहाय्यं ध्यास्याम्यते । नारीमनोभिः सह चतुष्कमध्यं प्राविशत् इति । नारी-
मनांस्यपि विवेक्षेत्यर्थः । चतुष्कमन्तः प्रवेष्टेन साकं नारीमनांस्यपि प्राविशत्
सौन्दर्यातिशयत्वादिति भावः ।

१. माल० ५।१६

२. तत्रैव १।२

३. कुमार० १।४१

४. रघु० ७।१७

एवमत्र इवेतिनिपातस्योचित्यं सुविशदं प्रतिभासते ।

उ

उ सम्बोधनरूपोक्त्योरनुकम्पानियोगयोः ।^१

इति सानुकम्पसम्बोधनवाचिना उ इति सधुनिपातेन ।

उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा पदचादुमाख्यां सुमुखी जगाम ।^२

इत्युमापदस्य निर्वचनं कृत्वा कविः किमपि प्रत्युत्पन्नमतित्वं प्रकटयति ।

कश्चित्

कश्चित्कामप्रवेदने^३ इत्यमरः ।

कश्चिदिति निपातः कामप्रवेदने इष्टप्रियप्रदने वा प्रासङ्गिकतया प्रयुक्तो महती शोभामावहति । रघुवंशे यथा—

प्रापाद्यते न ध्ययमन्तरायैः कश्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥^४

कश्चिन्न धार्यादिरुपस्रवो यः अमरिद्धदामाधमपादपानाम् ॥^५

तवङ्कुशय्याच्युतनाभिनाला कश्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥^६

ताम्युच्छपष्ठाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्यजलानि कश्चित् ॥^७

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जामपर्यन्तं कश्चित् ॥^८

इति पञ्चसु पद्येषु धरतन्तुशिष्यं कौत्सं प्रति रघोरिष्टप्रदने कश्चिदिति निपातः प्रयुक्तः ।

कश्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥^९

इति मेघदूतीये पद्ये कश्चित् कामप्रवेदने वर्तते । प्रोपितभर्तृकाणां कृते पतिस्मरणादितरत् तदगतप्रश्नानुयोगाद् ऋते च किं वा अभीष्टं जीवितसाधनं स्यादिति प्रदनार्थं कश्चिदितिनिपातस्य प्रयोगः सर्वथा समीचीन एव । प्रदनोऽयं

१. मेदिनी० अध्ययवर्गः ४-५

२. कुमार० १।२६

३. अमर० ३।४।१४

४. रघु० ५।५

५. तत्रैव ५।६

६. तत्रैव ५।७

७. तत्रैव ५।८

८. तत्रैव ५।८

९. मेघ० २।२६

तस्या अभीष्टतमोऽमूदिति च ध्वनिः । तत्रैव च—

कञ्चित्सौम्य व्यवसितमिवं बन्धुहृदयं त्वया मे^१

इत्यादिष्वपि बोध्यम् ।

किल

वार्तासम्भाष्ययोः किल^२ इत्यमरः ।

किलशब्दस्तु वार्तायां सम्भाष्यानुनयार्थयोः^३ इति विश्वः ।

वार्तायावरुचौ किल^४ इति त्रिकाण्डशेषः ।

किलेतिनिपातो वार्तायामतिह्ये प्रसिद्धावधारणे तु बहुधाः प्रयुज्यन्ते एव हेतौ सम्भावनायामपचावलीकेऽप्यस्य यथोचितप्रयोगः प्रशस्तनीयः ।

हेतौ 'किल'—

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य वेषो कुमारकल्पं सुपुत्रे कुमारम् ।

मतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजमानमजं चकार ॥^५

ब्राह्मे मुहूर्ते किल यतो देवी कुमारं सुपुत्रे इत्यत्र किल हेतौ विद्यते ।

॥ तौ कुशलघो मृष्टगर्भलेखौ तदाख्यया ।

कश्चिः कुशलयावेन चकार किल नामतः ॥^६

किल तस्माद् हेतोरित्यर्थः ।

सम्भावनायां 'किल'—

ध्यायामण्डललक्ष्मणेन तमदृश्या किल स्वयम् ।

यथा यथातपमेण भजे साक्षाज्यदीक्षितम् ॥^७

अत्र किलेति सम्भावनायामिति मल्लिनाथपादाः ।

१. मेघ० २।५७

२. अमर० ४।३।२५४

३. विश्व० १६१।६१

४. त्रिकाण्ड० ३।३।४६७

५. रघु० ५।३६

६. तत्रैव १५।३२

७. तत्रैव ४।५

आसिद्गुण्यन्ते गुणवति भया ते सुषाराद्रिवाताः
पूर्वस्पष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥^१

पक्षान्तरसम्भावनायामत्र 'यदि किल' इति प्रयुक्तम् । पक्षान्तरे चेद्यदि
य इति यदिपदायः । 'वार्तासम्भाव्ययोः किल' इति च किलपदस्याशयः तेनैव
च 'वाताः' 'एभिः' इत्येतौ बहुवचने प्रयुक्तौ । अयं भावो यदहमुत्तरदिशः
समागच्छन्तं प्रत्येकं वातमनया सम्भावनया आश्लेषयं स्यामयमेव तथाङ्गस्पर्शं
प्रथममवाप्त' इति टीकाकृता भरतमल्लिकपादानां मते किलेत्यस्य सम्भा-
वनायां प्रयोगः ।

'वयस्य ! साधु मनसा समर्पिता आपत्प्रतीकारः किल समोद्यानप्रवेशः
तच्चाग्ययैधोपपन्नम् ।^२

इत्यस्मिन् पुरुषस्य उक्तौ किलेति सम्भावनायाम् । समोद्यानप्रवेशः आप-
त्प्रतीकारः किल आपत्प्रतीकारो भवेदिति सम्भावना ।

अलीके 'किल'—

प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्व ।^३

इत्यत्र किलेत्यनेनाद्धा सिंहस्यालीकत्वं सुष्ठु द्योत्यते । नन्दिनीमायारचितः
सिंहस्तामाक्रम्य स्थित इति भावश्चाविर्भवति । इत्थं च किलेति लघुतरैण पदेनैव
कदाचिन्नन्दिनी दिलीपस्यान्तर्भावं भवितुं वा परीक्षितुकामा मायया सिंहमुपाद्य
तेन चारमन्याक्रमणं दर्शयित्वा दिलीपः स्वप्राणवशेन मां रक्षति न वेति परीक्ष-
यामासेति सर्वं प्रकटीभवति ।

तपः किलेदं तदवाप्तितापनम् ।^४

इत्यत्रापि 'किल' अलीके वर्तते । अतितुच्छत्वादसाधकमेवेत्यर्थः इति
मल्लिनाथपादाः ।

अश्चौ 'किल'—

तस्य प्रसह्य हृदयं किल शोकशङ्कुः प्लक्षप्ररोह इव सौघतलं विभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं निषजामसाध्यं लाभं प्रियानुगमने त्वरया ॥ मेने ॥^५

१. भेष० २।५०

२. विक्रमो० २।४।३

३. रघु० २।२७

४. कुमार० ५।६४

५. रघु० ८।६३

शोकशङ्कुस्तस्य हृदयं प्रसह्य किल विभेद इत्यत्रारुचौ किल विद्यते ।
एवञ्च—

सा किलाववासिता चण्डी भर्त्रा तत्संभृतौ बरौ ।

उद्वचामेन्द्रसिक्ता भूविलमग्नाविवोरगौ ॥^१

ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्या विददार स्तनौ द्विजः

प्रियोपमोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरत् ॥^२

कलत्रनिन्दागुरुणा किलंयमम्पाहतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनाय इवानितप्तं वंदेहिबन्धोर्हृदयं विदग्धे ॥^३

इत्येषु रघुवंशीयपद्येषु किलेत्यरुचावेव । कुमारसम्भवे च—

स्फुरन्मुदधि सहसा तृतीयोदधरः कृशानुः किल निष्पपात ।^४

भदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ॥^५

इत्युभयत्र किलेत्यरुचौ यतते । शाकुन्तले यथा—

कुतः किल स्यमक्षयाकुलीकृत्याधुकारणं पृच्छसि ।^६

इति विदूषकवचने किलेत्यरुचौ ।

न किल श्रुतं युष्मान्यां गङ्गातन्तिकैस्तस्मिन्निदपि देवस्य ज्ञासनं प्रमाणीकृतं
तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च ।^७

इत्यत्र कञ्चुकिक्रियनेत्रिणि किलपदमरुचावेव ।

अनपत्यश्च किल तपस्वी ।^८

अत्रापि किलेत्यरुचावेव । विक्रमोर्वशीये च—

१. रघु० १२।५

२. तत्रैव १२।२२

३. तत्रैव १४।३३

४. कुमार० ३।७१

५. तत्रैव ४।२१

६. शाकु० २।२।३

७. तत्रैव ६।३।४

८. तत्रैव ६।२२।२३

(सकलण) उर्वशी किल तं रतिसहायं राजपिममात्येषु निवेशितराज्य-
धुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहृतुं गताः ।^१

प्रणिधानस्थितया चित्रलेखया उर्वशीगतमत्याहितमुपलभ्य किलेतिपदमत्र
साभिप्रायमरुच्यथं प्रयुक्तम् ।

अन्यत्रापि—

गृहीतामिदः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानोऽनेन लक्ष्मीकृतो
बाणस्य ।^२

इति तापसीकथने किलशब्दोऽरुचौ विद्यते ।

मालविकाम्निमित्रेऽपि—

अत्रभवतः किल मम ध समुपलवयोरिधान्तरमिति तत्रभवानिमं मां ध
शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु ।^३

इत्यस्मिन्वाक्ये हरदत्तेन गणदासकथने अलीकत्वारोपणं किलेतिनिपातेन
सुतरां युज्यते ।

सखि, बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः ।^४

न भर्ता त्वया पुनर्विप्रलब्धव्य इति किलपदेनैवात्र व्यज्यते ।

अवधारणे'किल'—

न किलानुयमुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।^५

नैवानुयमुरित्यर्थः ।

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्तदूरे किल चन्द्रमौलेः ।

तमित्पक्षेऽपि सह प्रियाभिर्ज्योत्स्नावतो निविशति प्रदोषान् ॥^६

किलेत्यत्रावधारणे प्रयुक्तः । नित्यचन्द्रिकाविहारस्त्वमेतत्सर्वं नान्यस्येति
भावः ।

सहपुस्ते ॥ किल शतकतोरजम्यस्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।^७

१. विक्रमो० ४।२।३

२. तत्रैव ५।१०।११

३. माल० १।१२।१३

४. तत्रैव ४।११।१२

५. रघु० १।२७

६. तत्रैव २।५३

७. तत्रैव ६।३४

अत्रापि किलेतिपदं दानवगणस्याजय्यत्वावधारणार्थं प्रयुक्तम् ।

वार्तायां 'किल'—

वार्तायामेतिह्ये वा तु किलेतिपदं बहुशः प्रयुक्तम् । यथा—

सतात्किल प्रायत इत्युदघ्नः सत्रस्य शब्दो मुवनेषु हृदः ।^१

एवञ्च—

स किल संयुगधूर्त्तिं सहायतां मघवतः प्रसिपद्य गृहात्यः ।

स्वभुजयोर्मगपापयुञ्जितं सुखवपूरवधूतभयाः शरैः ॥^२

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममप्यरब्धिघातशान्तये ।

कारुण्यक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥^३

बभूव वज्राकरभूयणायाः यतिः पृथिव्याः किल यज्जलानः ।^४

इत्यादिषु किलेति वार्तायामेव विद्यते ।

शाकुन्तले च किलेति वार्तायां यथा—

शृणोत्याद्यः गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेष्ट्रे तपति यतमानस्य
किमपि जातशङ्कद्वैभेननः । नाम अप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी ।^५

सहजं किल यद्विनिवृत्तं न सखु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।^६

एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वाऽपरो भूमिपतितां न
पृच्छति ।^७

विक्रमोर्वशीयेऽपि तथा—

या किल स्त्री इमं प्रदेशं प्रविशति सा सताभावेन परिणस्यतीति ।^८

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः सुतस्य किल तेन वामुपगतेन ।

आह्लादमस्य सायच्चन्द्रकरश्चन्द्रकाग्नमिव ॥^९

१. शाकु० ६।३०

२. रघु० ६।२६

३. तर्जय ११।१

४. तर्जय १८।२१

५. शाकु० १।२३।२४

६. तर्जय ६।१

७. तर्जय ७।२०।२१

८. विक्रमो० ४।७२।७३

९. तर्जय ५।१०।११

मालविकाग्निमित्रे च—

चेष्टि निपुणिके ! शृणोमि बहुशो मदः किल स्त्रीजनस्य विशेषमण्ड-
नमिति ।^१

ह्यः किल तत्रभवतीरावती हजामान्तचरणां देवीं सुखपृच्छिका गता ।^२
अथ किल देव्यैवं पण्डितकौशिकी भणिता^३

इति सर्वत्र किलेति वार्तायामेव ।

ऐतिह्ये 'किल'—

ततः परं तेन मल्लाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनगलं पुनः ।
धनुर्भूतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥^४
अस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा सः ।
वक्षःस्थलध्यापि ह्यं वधानः सकौस्तुभं ह्यपयतीव कृष्णम् ॥^५
अरतः किल दुश्चरं तपस्तूणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।
प्रजिघ्राय समाधिभेदिनो हरिरस्मे हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥^६
गुरोर्गम्यक्षोः कपिलेन मध्ये रसातल संक्रमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वामवदारयद्भिः पूर्वैः तिलायं परिवर्षितो नः ॥^७

इति रघुवंशीयपद्येषु किलेत्यैतिह्ये विद्यते ।

व्याजे 'किल'—

शब्दादाह्वयेयं यद्यपि किल ते यः सखीनां पुरस्तात्
कर्णे लोलः कथयितुममूढाननस्पर्शलोभात् ॥^८

इत्यत्र 'किल' व्याजे वर्तते । यद्यपि किमपि विद्विष्टं कथयितव्यं नाभूत्
तथापि तवाननस्पर्शलोभात् किञ्चिद् द्रुवन्निव तव श्रोत्रं निक्वा नैजमानन-
मानयमिति गम्यते ।

१. माल० ३।१२।१३

२. तत्रैव ४।१२

३. तत्रैव ४।१।२

४. रघु० ३।३६

५. तत्रैव ६।४६

६. तत्रैव ८।७६

७. तत्रैव १३।३

८.

खलु

खत्वितिनिपातस्य प्रयोगस्तु सर्वाधिको विद्यते । प्रायेण त्वस्य प्रयोगो वाक्यालङ्कारे कृतो दृश्यते कविभिः । कालिदासस्तु विभिन्नेष्वर्थेष्विमं प्रयुङ्क्ते ।

हेतो 'खलु'—

तस्मिं निशाचरैश्चर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु सभारण्याः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥^१

तदिदं यतमोदृशीं दृशां न विदीर्य कठिनाः खलु स्त्रियः ।^२

अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥^३

कार्यप्रयुक्ता खलु कार्यविद्विषितापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥^४

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्पति स्वामभिरुषाम् ॥^५

प्रियमपि तस्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । प्रस्थाः खलु—^६

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिवं त्वयि ।

आपन्नामयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥^७

एवं यस्तुकामोऽस्मि—मा भयानङ्गानि मुञ्चतु । इदं खलु त्वयि बद्धभावा उर्वशी न सा इतोऽतमनुरागं शिषिस्रयति इति ।^८

सुभुक्षितस्य बाह्याण्यस्य जीवितमवलम्ब्यतां भवान् । समयः खलु स्नान-भोजनं सेवितुम् ।^९

स्यादेवम् । अतः खलु ।^{१०}

१. रघु० १२।६६
२. कुमार० ४।५
३. तर्जव ५।३३
४. तर्जव ७।६३
५. मेघ० २।२०
६. शाकु० १।१६।२०
७. तर्जव २।१६
८. विक्रमो० २।२७।१८
९. तर्जव २।२१।२२
१०. तर्जव ५।८।३

नैतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती पक्षपातिनावह देवी च ।^१
 तेन खलु बहुमानं वर्धयितुं वयस्यया सह निगडग्रन्थने कृता मालविका ।^२
 तस्माद् हेतोरित्यर्थकः खलुशब्दः ।

अवधारणे 'खलु'—

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां विण्डेद्वनास्या खलु भीतिकेषु ।^३

अनास्या खलु अनास्या एवेत्यर्थः ।

विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ।^४

विदितं खलु विदितमेवेत्यर्थः ।

स्थाने खलु विस्मृतिनिमेषेण अक्षुष्या प्रियामवसोकयामि ।^५

मगवनं वरः खल्वेवः । माशौः ।^६

पाषकः खलु वचनोपग्यासः ।^७

उत्सर्पिणी खलु महतां प्रायना ।^८

उपकृतं खलु दानवेन्द्रसंरम्भेण ।^९

अनुत्सकः खलु विक्रमालङ्कारः ।^{१०}

अनुग्रहः खल्वयं नोपरोधः ।^{११}

अहो कुम्भीलकः कामुकं च परिहरणीया खलु चण्डिका ।^{१२}

अतिपौरे खलु पुत्रकः सेनापतिना नियुक्तः ।^{१३}

१. माल० १।१५।१६

२. तत्रैव ४।१५।१६

३. रघु० २।५७

४. कुमार० १।५३

५. शाकु० ३।१२।१३

६. तत्रैव ४।७।८

७. तत्रैव ५।१६।१८

८. शाकु० ७।१२।१३

९. विक्रमो० १।१।१०

१०. तत्रैव १।१७।१८

११. तत्रैव ३।१२।१३

१२. माल० ४।६।७

१३. तत्रैव ५।१५।१५

साधारणः खलु तासां मम चायमभ्युदयः ।^१

इत्यादिषु सर्वत्र खलुनिपातोऽवधारणे प्रयुक्तः ।

जिज्ञासायां 'खलु'—

न खलुग्रह्या पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ।^२

इत्यत्र 'जिज्ञासानुनये खलु' इत्यमरोक्तिं प्रदाय मल्लिनाथपादा अपि जिज्ञासायामेव खलुपदं मन्यन्ते । स ते सप्ता मधुरप्यस्मिन्धाणे न दृश्यते सोऽपि तव गतिं न खलु प्रापित इति कामपत्न्या जिज्ञासा सूच्यते खल्विति पदेन ।

दुर्गमं खल्विदम् ।^३

न कोऽप्यत्र दृश्यते । कुत्र खलु तिष्ठति माढव्यः । कुत्र वा विद्यते स कुणपाशन इति दुष्यन्तस्य जिज्ञासां सूचयति खलुशब्दः ।

वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।^४

देवी समीपे तु न तिष्ठति, दूरं गता न वेति पुरुरवसो जिज्ञासा खलुपदेनावगम्यते ।

किन्तु खलु, को न खलु, क्व न खलु इत्यादिषु वितर्कगर्भप्रश्नेषु जिज्ञासा-प्राबल्यसूचकाः खलुशब्दास्तथाहि—

अनसूये ! को न खल्वेव चतुरगम्भीराकृतिर्मधुरं प्रियमासपग्नभाववानिष लक्ष्यते ।^५

किन्तु खलु यथा वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यात् ।^६

शकुन्तलामनोभावं ज्ञातुं प्रवलेच्छा दुष्यन्तस्य हृदि विद्यते ।

किन्तु खल्वायं पुत्रो भवति ।^७

१. माल० ५।१७।१८

२. कुमार० ४।२३

३. शाकु० ६।२७।२८

४. विक्रमो० ३।१४।१५

५. शाकु० १।२३।२४

६. तत्रैव १।२८।२९

७. तत्रैव ५।१६।१७

इत्यत्र शकुन्तलाया मनसि दुष्यन्तस्य प्रतिक्रियार्थं जिज्ञासा खलुनिपातेन चोत्पते ।

किन्तु खलु स्यात् ।^१

नेपथ्ये 'भाश्चर्यं भाश्चर्यमि'त्याकर्ष्यं दुष्यन्तस्य हृदि तद्व्यकरणं ज्ञातुमीहा प्रवला खलु ।

का नु खलु धन्या स्त्री या धनेन प्रार्थ्यमानात्मानं कृतार्थयति ।^२

इत्यत्र सेष्यंमुवंशी जिज्ञासते ।

को नु खल्वेव सबाणासनः पादपीठे स्वयं महाराजेन संयम्यमानशिलण्डक-
स्तिष्ठति ।^३

अत्रापि खलुपदमुवंश्या जिज्ञासाप्राबल्यसूचकम् ।

किन्तु खलु साम्प्रतं भर्ता भणति ।^४

इति मालविकाया उत्कटा जिज्ञासा खलुपदेन सूचिता । एवमन्यत्रापि ।

अनुनये 'खलु'—

न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् ।^५

मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाबिवाग्निः ।

खलुनिपातेनात्र वस्त्रानसकृतोऽनुनयः सूच्यते ।

मा खलु धापलं क्रुह ।^६

अत्रापि तापसीभ्यां सानुनय निषेधः खलुपदेन बोध्यते ।

सखि ! मदनः खलु त्वामाज्ञापयति । तच्छीघ्रं नय मां तस्य सुभगस्य वसतिम् ।^७

१. शाकु० ५।२।१।३०

२. विक्रमो० २।१।३

३. तत्रैव ५।१।१।३

४. माल० ५।१।१।२

५. शाकु० १।१०

६. तत्रैव ७।१।३।१४

७. विक्रमो० ३।१।३०

खलुपदमत्र उर्वश्याः सखी प्रति सानुनयनिवेदनं सूचयति ।

न खलु कुपितेदानीं त्वम् ।^१

बकुलावलीकायाः मालविका प्रति सानुनयप्रश्नः खलुशब्देन बोध्यते ।
सान्त्वने 'खलु'—

अथवा मवितव्यता खलु बलवती ।^२

भोः किमेतत् ? अनुपपन्नं खल्वोदृशं त्वयि ।^३

इति शकुन्तलाविरहसन्तप्तहृदयं दुष्यन्तं प्रति विदूषकस्य सान्त्वनायां
खलुपदस्योचित्यं स्पष्टम् ।

पूर्वपिक्षायां 'खलु'—

अनुदिपसं खलु परिहोयसेऽङ्गीः ।^४

पूर्वं स्वभावत एव कृशा, अधुना ततोऽपीति भावः ।

काकुप्रश्ने 'खलु'—

अस्त्वस्मिदुःखितोऽभिमुखे दीपशिलां सहते ।^५

दीपशिलां सहते किम् इति काकुः । न सहते इति भावः ।

एवं भावविशेषान् सूचयितुमेव कविना खलुनिपातस्य प्रयोग उपातः ।
रूपकेषु मनोभावा अभिनयेन साक शब्दैरपि स्पष्टीकरणमपेक्षन्ते इति हेतो-
निपातानां यथोचितप्रयोगेणैतत्कार्यं सम्यक् सम्पद्यते । कालिदासश्चात्र नितरां
निपुणः । अत एवासी पद्यकाव्यावेक्षया ईदृशानां निपातानां प्रयोगं रूपकेष्वधिकं
करोति । खलुनिपातस्य तु विशेषतः । यः खलु शब्दसास्त्रानभिज्ञः ॥ खल्वो-
दृशानां निपातानां प्रयोगं वाक्यभूषणमात्रं पदपूरणार्थकं वा मन्यते । परं यः
काव्यरसमर्मज्ञः स नितरां जानाति यन्नाय कविः क्वचिदपि निपातं निरर्थकं
प्रयुङ्क्ते ।

एषा खलु केतरिणी त्वां लज्जयिष्यति यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चति ।^६

१. माल० ४।६।१०

२. शाकु० ६।८।६

३. तत्रैव ६।८।६

४. तत्रैव ३।७।८

५. विक्रमो० २।२१।२२

६. शाकु० ७।१४।१५

इत्यस्मिन् सर्वदमनं प्रति प्रयुक्ते तापसीवाक्ये खलुपदेन वाक्यभूषया सह निश्चयस्यावधारणस्य वा भावोऽपि विद्यते । यद्येन न मुञ्चसि निश्चय त्वां केसरिणी लङ्घयिष्यतीति खलुपदेन स्पष्टीभवति । अपि चात्र खलुशब्दः सिंह-
शिशुदन्तान् गणयितुमिच्छतः सर्वदमनस्य कृते समीपस्था केसरिणी सूचयितुं सहायकः ।

च

षान्वाचयसमाहारेतरतरसमुच्चये ।^१

च पादपूरणे पक्षान्तरे हेतो विनिश्चये ।^२

इति प्रभृतिषु कोशप्रतिपादितेष्वर्थेषु कालिदासेन प्रयुज्यमानः च इति निपातः सर्वथा व्यञ्जको विद्यते । तथाहि—

अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतः सुतुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोमिर्भविष्यं च निरातपस्वरम्यैः ॥^३

इत्यस्मिन्पद्ये लघुतमेन 'च' इति निपातेन व्ययाया असह्यता ध्वन्यते । निपातोऽप्यमत्र द्विः प्रयुक्तः । तेन विरहेण समं काकतालीयन्यायेन समुपागतो वृष्टिकालः क्षते क्षारं निक्षिपतीति सूच्यते ।

तुल्यकालद्योतकं चद्वयमन्यत्रापि द्रष्टव्यं तद् यथा—

विपादलुप्तप्रतिपत्तिं विस्मितं कुमारमैग्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वशिष्ठधेनुश्च यदुच्छ्रयागता भूतप्रभावा ददृशेऽप्य नग्दिनी ॥^४

द्वौ चकारौ तुल्यकालापेक्षा गम्येते इति बल्लभपादाः । द्वौचकारावबिलम्ब-
सूचकौ इति मल्लिनाथपादाः ।

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।^५

अत्र द्वौ चकारौ तुल्यकालं गमयतः इति हेमाद्रिपादाः ।

१. अमर० ३।३।२४१

२. त्रिकाण्ड० ३।३।४६५

३. विक्रमो० ४।३

४. रघु० ३।४०

५. तत्रैव १०।६

इत्यत्रापि चद्वयमुभयप्राधान्यार्थम् ।
विरोधगमकं चद्वयम्—

न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।^१

‘चकारद्वयोरुपादानमुभयोर्विरोधगमकम्’ इति मल्लिनाथपादाः ।

अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि किमुद्यत्तं कुटिलकेशि ।

वर्धयसि वित्तसितं त्वं दासजनायाद्य कुप्यसि च ॥^२

इति नृपस्योक्तौ चकारेणैकतस्तु विलासाभिवर्धनमपरतश्च कोपकरणमि-
त्यनयोरेतद्विशयविरोधित्वमनोचित्यसङ्गतिश्च प्रकटीक्रियते ।

विनिश्चयोत्कर्षं ‘च’—

एवमेव हृष्य होता च भोग्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥^३

चकारपञ्चकेनात्र विनिश्चयोत्कर्षो द्रष्टव्यः खलु ।

अप्यर्थं ‘च’—

वज्रं तपोधीर्यमहत्सु कुष्ठं त्वं सर्वतोयामि च साधकं च ॥^४

त्वमस्य सर्वतोयामि अपि साधकमपि इत्यर्थः ।

नूनमसीत्य हरितो हरींश्च यतंग्ते वाजिनः ।^५

हरितो हरीनपीत्यर्थः ।

यद्यर्थं ‘च’—

सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः ॥^६

इत्यत्र चो मयर्थं । उपास्यो जनश्चेत् कुपितो दासस्तर्हि कथं निरपराध-
इति भावः ।

१. विक्रमो० २।६

२. माल० ३।२२

३. कुमार० २।१५

४. तत्रैव ३।१२

५. शाकु० १।८।६

६. वि १० २।२०

हेतौ 'च'—

तां चावश्यं दिवसमणनातत्पराभेकपत्नी-
मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।^१

अत्र चक्षब्धो हेतौ निपातानामनेकार्थत्वात् । यतः शकुनप्रयमीक्षा
प्रतस्तां मत्प्रियां स्वमवश्यं द्रव्यसि इति भरतमल्लिकपादाः ।

समुच्चयार्थे 'च'—

अनुचितनूपुरविरहं नाहंसि तपनीयपीठिकतन्त्रि ।

चरणं रुजा परीतं कलभापिरि मां च पीडयितुम् ॥^२

इत्युक्तौ चकारः समुच्चयार्थकः मालविकाचरणनृपान्तःकरणयोः सम
तत्त्वेन पीडां द्योतयति ।

एवं खलु समुच्चयार्थे वा अन्वाचयार्थे वा अन्यस्मिन् कस्मिंश्चित्
वा प्रयुज्यमानश्चकारः किमपि विशिष्टं ध्वनयति कालिदासीयकाव्येषु ।

तु

तु स्याद् भेदेऽवधारणे^३ इत्यमरः ।

तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे ।

पक्षान्तरे विद्योते च प्रशंसायां विनिग्रहे ॥^४ इति मेदिनी ।

भेदे 'तु'—

यदापि राजग्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।^५

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य शोचने ।

चक्षुःमत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यपिदर्शना ॥^६

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिजयशरासनः ।

जयमघोषयदस्य तु केवलं यजयती जयतीग्रहया क्षमः ॥^७

१. मेघ० १।६

२. माल० ४।३

३. अमर० ३।३।२४२

४. मेदिनी० १८०।१६

५. रघु० ३।४८

६. तन्त्रैव ४।१३

७. तन्त्रैव ६।१०

दौरात्म्याद्रक्षसगतां तु नात्रत्याः श्रद्धधुः प्रजाः ॥^१

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चामूसाविव क्षयी ॥^२

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माधिता चान्द्रमसीमभिल्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥^३

निवेष्टितं निश्चसितेन सोऽप्यस्या मनस्तु मे संशयमेव ग्राहते ॥^४

इति सर्वत्र 'तु' भेदे प्रयुक्त । अपि च—

अतनुषु विमवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं वन्द्यकृत्यं प्रजानाम् ॥^५

ध्याया न मूच्छन्ति मत्तोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभायकाला ॥^६

अस्तु तावदेवं यथा भक्षामाह । पुत्रसंवरणे तु विमिव कारणं
तत्रमवत्याः ।^७

इत्यादिषु 'तु' भेद एव ।

अवधारणे 'तु'—

इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं स्वयास्याम् ॥^८

रुद्रौजसा तु रुद्रौजसा एवेत्यर्थः ।

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे मुरुध्यर्थं हृदयं न स्वयत्नम्वितुं क्षमाः ॥^९

१. रघु० १५।७२

२. तत्रैव १७।७१

३. कुमार० १।४३

४. तत्रैव ५।४६

५. शाकु० ५।८

६. तत्रैव ७।३२

७. विक्रमो० ५।७।६

८. रघु० २।५४

९. तत्रैव ८।६०

ते तु त्वरसङ्गम एव सुखकारिणो नान्यथेति भावे 'तु' अत्रावधारणे विद्यते ।

भृङ्गं स दत्तदिनयाधिकृतः परेयामत्युच्छ्रितं न ममूये न तु दीर्घमायुः ॥^१

'तु' इत्यत्राप्यवधारणे ।

धेयसामुपदेशात्तु धयमत्रांशमागिनः ॥^२

उपदेशात्तु उपदेशादेवेत्यर्थः ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-

नं तु प्रीप्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥^३

युवतिषु प्रीप्मस्यैवं सुभगमपराद्धं न तु नैवेत्यर्थः । एवञ्च—

कृपिता न तु कोपवारणं सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ॥^४

न तु स्मरामि नैव स्मरामीत्यर्थः ।

उपचारविधिर्भनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि साधुग्नयः ॥^५

न तु नैवेत्यर्थे तु अवधारण एव ।

समुच्चये 'तु'—

तैस्त्रयाणां तितैर्वाणैर्यथापूर्वविशुद्धिभिः ।

मायुर्वेहातिगं पीतं रुधिरं तु पतस्त्रिभिः ॥^६

रुधिरं तु रुधिरञ्चेत्यर्थे तुनिपातोऽत्र समुच्चयार्थे प्रयुक्तः । कथं तु इत्ये-
वात्र युज्यते कथन्न 'च' इति निपातस्य प्रयोगो विहित इति प्रश्ने स्पष्टमिदं
प्रतिभाति यत्कविः समुच्चयेन सहैवान्यदपि किञ्चित् तुनिपातेनाभिव्यञ्ज-
यितुमिच्छति यच्चक्षयेन न सम्भाव्यते । याणांस्तथा येनैव देहं विभिद्य निगंता
मद् रुधिररूपशोऽपि नाभवत् । ते च यथापूर्वविशुद्धयः स्थिताः । तैस्तु केवलमायुरेय
पीतं न तु रुधिरं तत्तु पतस्त्रिभिः पीतम् । एवमत्र समुच्चयेन सहैव पदान्तर-

१. रघु० ६।६२

२. कुमार० ६।७४

३. शाकु० ३।७

४. विक्रमो० ४।२६

५. माल० ३।३

६. रघु० १२।४८

मपि तुनिपातः प्रकटयति यदन्येन केनापि समुच्चयार्थकेन निपातेन न शक्यते ।
तुनिपात एवात्र तथा सर्वाधिकं संयुज्यते ।

एवञ्च—

हरस्तु किञ्चित्परितुप्तार्थं चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।^१

इत्थिन्न हरस्तु हरोऽपीप्यर्थे तुनिपातः समुच्चयार्थे प्रयुक्तः । कथञ्चात्र हरोऽपि किञ्चित्परितुप्तार्थं इति नोक्तम् हरस्तु किञ्चित्परितुप्तार्थं इति वक्तव्ये तुनिपातस्यैव प्रयोगे को विज्ञेय इति प्रश्ने विचार्यते यत्तुनिपातोऽत्र समुच्चय भेदं चोभयार्थं युगपदेवाभिव्यनक्ति । न तु प्राकृतजनवदत्यन्तलुप्तार्थं इति भाव इति मस्तिनाथपादा अपि । एव यत् तुपदेन सम्भाव्यते न तदपिपदेनाग्येन वा केनापि समुच्चयार्थकेन निपातेन ।

नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया दंसितुं तु हृदयेन तत्त्वरे ॥^२

तु अप्रापि समुच्चये ।

प्रजागरातिखलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाप्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥^३

अत्र तुनिपातः समुच्चयेन सह पक्षान्तरमपि प्रकटयति । वाप्पस्तु इत्यस्य स्थाने वाप्पोऽपि 'वाप्पस्वे'ति वा प्रयोगो न कवेरभीष्टः । तुपदस्य प्रयोगो राज्ञः मानसिकीं व्यथां विरहदीर्घल्यमसहायत्वं वा ध्वनयति । अपिपदेन चपदेन वा न तद्व्यन्यते यत्तुपदेन ।

न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥^४

न तु जीविताशया न पुनर्जीविताशयेत्यन्यवः ।

ग्रामनेन न तु तावदीद्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पथौ ॥^५

न तु तावद् न पुनस्तावद् इत्यर्थः ।

न तु मुरतमुखेभ्यश्चिन्नतूपणो बभूव ॥^६

१. कुमार० ३।६७

२. तत्रैव ८।१०

३. शाकु० ६।२२

४. रघु० ८।७२

५. कुमार० ८।८०

६. तत्रैव ८।६१

न तु न पुनरित्यर्थः ।

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनादस्यासि ।^१

मनस्तु मनः पुनरित्यर्थे तु अत्र पक्षान्तरमाह ।

अस्माकं तु प्रतिदिनमियं साधयन्ती प्रतिष्ठां

सेवाकारा परिणतिरभूत्स्त्रीषु कष्टोऽधिकारः ॥^२

अस्माकं तु अस्माकं पुनरित्यर्थः ।

सर्वं मामनु ते प्रियाविहरणं स्वं तु त्वया आशुभूः ।^३

अत्रापि तुपदेन पक्षान्तरमाह । सकलं मम सदृशमेव ते अनुभूयते ।

केवलं चाहं प्रियाविहरणं वेदनामनुभवामि । स्वं पुनर्माशुभूरित्याशीः ।

पञ्चात्तापे 'तु'—

मुखमंसविवर्ति यदमलादयाः कथमप्युन्नमितं न क्षुम्बितं तु ॥^४

अत्र तुपदेनानुतापः प्रवटीभवति तावता (क्षुम्बनेन) च कृतकृत्यता स्या-
दिति भावः कश्चन ध्वन्यते ।^५

एवं 'तु' इति लघुनिपातः क्वचिद् भेदे क्वचिदवधारणे क्वचित्समुच्चये
क्वचित्पक्षान्तरे अन्यत्र चानुतापे प्रभुवतः स्वाभिम्यक्तिं सुतरां पुष्ट्याति कवि-
कृतिषु ।

न च

भावप्रायत्कार्यं विच्छिदतिविशेषार्थं च कालिदासो बहुशो विध्यर्थं
पठयितुं नञ्द्वयस्य प्रयोगं विदधाति । तथा आधिकारसूत्रम्—

स्मृतिनिश्चयसिद्धावेषु नञ्द्वयप्रयोगः सिद्ध इति ।

तथाहि—

न च न परिधितो न चाप्यगम्य-

श्चकितमुपमि तयापि पादर्वमस्य ॥^६

१. शाकु० ३।१

२. विक्रमो० ३।१

३. तत्रैव ४।४७

४. शाकु० ३।२३

५. ध्वन्यालोकः (आचार्यविद्वेश्वरकृतव्याख्या, पृ० २०४)

६. माल० १।११

इति मालविकाग्निमित्रे हरदत्तोक्तो नञ्द्वयेनातीव चमत्कारिकतया विध्यर्थो घटितः । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति वृद्धा । विध्यर्थ एवाभिप्रेतश्चेत्तत्त्व य न साक्षादेवामिहितः ॥ सत्यम् । नन्वेतदेव खलु कवेतिपातप्रयोगी-चित्यम् । नञ्द्वयघटितविध्यर्थोऽवधारणार्थं निश्चयार्थञ्चाप्याह । विच्छिद्यमुपचयञ्च कञ्चिदुपजनयति । नचतुष्टयेन चात्राऽनुप्रासोऽपि ।

एवमन्यत्रापि यथा—

नासौ न काम्यो न च वेद सः
असौ काम्यो न इति न, काम्य ए.

न सा भिन्नवर्तिहि लोकः
इति द्रष्टुं न वेद न,

एवेत्यन्वयः ।

पृष्टा जनेन समुदुःखमुखेन
नेयं न वक्ष्यति

इयं शकुन्तला मनोगतमाधिहेतुं

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव

न त्वं दृष्ट्वा न पुनरत्सर्का

रवमत्सर्का दृष्ट्वा न ज्ञास्यसे इति

नञ्द्वयं विध्यर्थं घटमितुमेव प्रयुक्तम् ।

ननु

प्रश्नामुधारणानुक्तानुपामग्रन्थे ननु

इत्यमरकीदृशेषु प्रायशः सर्वेषु

तद्यथा—

प्रश्ने 'ननु'—

ननु भवानपि

इति विद्वपकस्य प्रश्नो

ननु

१. रघु० ६।३०

२. शाकु० ३।६

३. मेघ० १।३७

४. अमर० ३।३।२४८

५. विक्रमो० २।२।३

६. माल० १।१५।१६

इति परिव्राजिकं प्रति राज्ञः प्रश्नो मालविकाम्निमित्रे ।

ननु गौतमवचनमप्यार्षो हृदये करोति ।^१

इति देव्या धारिण्याः प्रश्नः ।

एवञ्च—

आर्यं गणदास ! ननु दक्षिणोपदेशा ते शिरसा ।^२

ननु तत्रैव देवी तिष्ठति ।^३ इत्यादिषु ।

अवधारणे 'ननु'—

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

बन्धोनां भानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥^४

यस्यापदां त्वं प्रतिहर्ता तस्य मे सप्तस्वङ्गेषु क्षिदमुपपन्नं ननु उपपन्नमेवे-
त्यवधारणे ननुनिपातः ।

वपुषा करलोभिभक्तैः सा निपतन्ती यतिमप्यपातयत् ।

ननु तल्लनिपेकबिन्दुना सह दीपाचिर्मुपति मेदिनीम् ॥^५

तल्लनिपेकबिन्दुना सह दीपाचिर्मेदिनीमुपति ननु उपर्येव । नन्वत्रावधारणे
इति मल्लिनाथपादाः ।

राजसत्त्वमवधूय मातृकं विश्रमस्मि शमितः शर्मं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥^६

अनुग्रहीकृतो ननु अनुग्रहीकृत एवेत्यर्थः ।

एतावता नन्वनुमेयशोभि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।

आरोपितं यद्विगिरिजेन पञ्चादनग्यनारीकमनोयमञ्जुम् ॥^७

एतावता नन्वेतावतमेत्यर्थः ।

१. माल० २।६।७

२. तत्रैव २।१०।११

३. तत्रैव ५।३।५

४. रघु० १६०।

५. तत्रैव ७।३८

६. तत्रैव ११।६०

७. कुमार० १।३७

इति मालविकाग्निमित्रे हृदसोक्तो नञ्द्वयेनातीव चमत्कारिकतया विध्यर्थो घटितः । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति वृद्धाः । विध्यर्थ एवाभि-
प्रेतश्चेत्तत्त्व न साक्षादेवाभिहितः । सत्यम् । नन्वेतदेव खलु कवेनिपातप्रयोगो-
चित्यम् । नञ्द्वयघटितविध्यर्थोऽवधारणार्थं निश्चयार्थञ्चाप्याह । विच्छिद्युपच-
यञ्च कञ्चिदुपजनयति । नचतुष्टयेन चात्राञ्जुप्राप्तोऽपि ।

एवमन्यत्रापि यथा—

मासो न काम्यो न च वेद सम्यग् द्रष्टुं न सा भिन्नरश्मिर्हि लोकः ।^१

असौ काम्यो न इति न, काम्य एव; सा सम्यग् द्रष्टुं न वेद इति न, वेद
एवेत्यन्वयः ।

पृष्ठा जनेन समुदुःखसुखेन वासा
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुषु ॥^२

इयं शकुन्तला मनोगतमाधिहेतुं न वक्ष्यत्येवेत्यन्वयः ।

तत्प्राप्तसङ्गे प्रथमिषु इव अस्तपङ्गादुक्तं
न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।^३

त्वमलकां दृष्ट्वा न ज्ञास्यसे इति न ज्ञास्यसे एवेत्यर्थः । इत्यादिषु प्रसङ्गेषु
नञ्द्वयं विध्यर्थं घटमितुमेव प्रयुक्तम् ।

ननु

प्रश्नानुपादानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ।^४

इत्यमरकोशलब्धेषु प्रायशः सर्वेष्वर्थेषु नन्वितिनिपातस्य प्रयोगो निभात्यते ।

तद्यथा—

प्रश्ने 'ननु'—

ननु भवानपि तत्रभवत्या उर्वश्या वशानपर्यं गतः ।^५

इति विदूषकस्य प्रश्नो ननुपदेन सूच्यते ।

ननु स्वाङ्गसौष्ठवातिशयमुपमोहं दृष्टवती मगवती ।^६

१. रघु० ६।३०

२. शाकु० ३।६

३. मेघ० १।३७

४. अमर० ३।३।२४८

५. विक्रमो० २।२।३

६. माल० १।१५।१६

इति परिव्राजिकां प्रति राज्ञः प्रश्नो मालविकाग्निमित्रे ।

ननु गौतमवचनमप्यार्यो हृदये करोति ।^१

इति देव्या पारिण्याः प्रश्नः ।

एवञ्च—

आयं गणराज ! ननु वसितोपदेसा ते क्षिप्या ।^२

ननु तत्रैव देवी तिष्ठति ।^३ इत्यादिषु ।

अवधारणे 'ननु'—

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दधीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता स्वमापदाम् ॥^४

यस्यापदा त्वं प्रति हर्ता तस्य मे सप्तस्वङ्गेषु शिवमुपपन्नं ननु उपपन्नमेव-
एवधारणे ननुनिपातः ।

अपुया करणोद्भिन्नेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिषेकविन्दुना सह दीपाचिरुपति मेदिनीम् ॥^५

तैलनिषेकविन्दुना सह दीपाचिरुपति ननु उपस्थेव । नन्वत्रावधारणे
इति मल्लिनाथपादाः ।

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्र्यमस्मि शमितः शमं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहीकृतः ॥^६

अनुग्रहीकृतो ननु अनुग्रहीकृत एवेत्यर्थः ।

एतावता नन्वनुमेयशीर्षि काश्चीपुण्यस्थानमनिन्दितायाः ।

आरोपितं यद्गिरिजेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमद्भुत् ॥^७

एतावता नन्वेतावतीवेत्यर्थः ।

१. माल० २।६।७

२. तत्रैव २।१०।११

३. तत्रैव ५।३।५

४. रघु० १६०।

५. तत्रैव ७।३८

६. तत्रैव ११।६०

७. कुमार० १।३७

नन्वोदृशानि तपस्विभ्या भागधैयानि ।^१

इति शाकुन्तलमते सानुमतीवचने नन्वित्यवधारणार्थकपदम् ।

नन्वेतस्य घतपरिग्रहस्यायं प्रभावो यदेतावन्मन्त्रित भार्यपुत्रः ।^२

अत्र नन्ववधारण एव ।

ननु कलहप्रियोऽसि ।^३

विजयी भवत्वार्यः । ननु विजयाभ्यायिग्यहमार्यस्य ।^४

ननु मत्सम्पर्कमुपलभ्य ।^५

इत्यादिषु ननुशब्दोऽवधारणसूचकः ।

अनुमये 'ननु'—

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहाति माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ।^६

अजविलापागन्तर्गतेऽस्मिन्पद्ये ननुपदेन सानुनयसम्बोधनं प्रसङ्गानुकूलमेव ।

तद्विदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जनाम्ननु मां प्रापय परपुरन्तिकम् ॥^७

इति रतिविलापे सानुनयनिवेदनं ननुपदेन सूच्यते ।

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरस्वम् ।^८

मेघदूतीयेऽस्मिन्पद्येऽपि नन्विति सानुनयसम्बोधने । तेन पद्यादावेवास्य प्रयोगो नितरामुपपन्नः ।

अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।^९

१. शाकु० ६।७।८

२. विक्रमो० ३।१३।१४

३. माल० १।१५।१६

४. तत्रैव १।१६।२०

५. तत्रैव ४।१२

६. रघु० ८।३२

७. कुमार० ४।३२

८. मेघ० २।५२

९. शाकु० ३।१८।१६

ननुत्र दुष्यन्तस्य सामान्यकथनसूचको निपातः ।

ननु वाच्यतामेव घृष्टः ।^१

इत्यत्रापि ननु इत्यनुनये विद्यते ।

भट्टिनि परिवर्तनविभाविताक्षरं भूर्जपत्रं खल्वेतत् । हन्त, भट्टिन्या एव
नूपुरकोटपा लग्नम् । ननु वाच्यतामेतत् ।^२

इति विक्रमोर्वशीये ननुपदं निपुणिकायाः सामान्यनिवेदनं सूचयति ।

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रापितचेष्टया किमेतन्मे ।

ननु तव साक्षादयमहमन्यसाधारणी हासः ॥^३

इति मालविकाग्निमित्रे नृपस्वोक्तौ अवधारणानुपगतोऽनुनयो व्यज्यते ।

आक्षेपे 'ननु'—

नन्विति परमताक्षेपानुसंगणापृष्टप्रतिवचनेषु इति दण्डनाथोक्त्या आक्षेपेऽपि
ननुपदं प्रयुज्यते । कालिदासेनापि यथा—

प्रलपत्वेव बंधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।^४

नन्विति विदूषकमताक्षेपे प्रयुज्यते सेनापतिना ।

ननु नवानप्रतो मे वर्तते ।^५

इति विदूषककथने ननुपदनाक्षेपे वर्तते । भवन्तं त्यक्त्वाभ्यः कः सुन्दरो
विद्यते इत्याक्षेपः ।

ननु सख्याः शकुन्तलाया सीमाभ्यवेवताऽर्चनीया ।^६

सखि ! अदचितानि वसिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि इति प्रियंवदामतमन-
सूपपाश्रितं नन्विति निपातमवलम्ब्य ।

नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः ।^७

१. शाकु० ६।१८।१६

२. विक्रमो० २।१८।१६

३. माल० ४।१०

४. शाकु० २।४।५

५. तत्रैव २।७।८

६. तत्रैव ४।०।१

७. शाकु० ६।१।२

इत्यत्रापि ननु इति परमताक्षेप एव ।

ननु प्रथमं मेधराजिर्दृश्यते पश्चाद्विद्युत्सता ।^१

सख्या विना त्वं मा न नन्दयसीति नृपोक्तौ चित्रलेखायाः साक्षेपं प्रतिवचनं ननुपदेन सूच्यते ।

ननु दृश्यत एव सा ।^२

वयस्य परं मुहूर्तदागमनं देव्याः । तद्विविक्ते कथयिष्यामि स्वामवस्था-
मि'ति पुहुरवसः कथनं 'नन्वि'ति विदूषकवाक्येनाक्षिप्यते ।

हेतौ 'ननु'—

रात्रिर्गता मतिमतां धर मुञ्च शय्यां
घात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विनस्ता ।^३

ननु सखीगामी दोष इति ध्वनसिताऽपि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य
सातकण्ठस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसखां शकुन्तलां निवेदयितुम् ।^४

इत्यत्र नन्विति हेतौ ।

ननु समदुःखगतः पीयते सोचनाभ्याम् ।^५

ननु समदुःखगतः समदुःखगतत्वादित्यर्थः ।

अधिकारे 'ननु'—

मा भेदी । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।^६

इति दुष्यन्तोक्तौ ननुपदे अधिकारभावो विद्यते ।

प्रतिवचने 'ननु'—

ननु प्रणमिजनः ।^७

१. विक्रमो० २।१४।१५

२. तत्रैव ३।७।८

३. रघु० ५।६६

४. शाकु० ४।३।४

५. विक्रमो० १।१२।१३

६. शाकु० २।१६।१७

७. विक्रम० १।१२।१६

अयि कः इति चित्रलेखाप्रश्ने उर्वश्याः प्रतिपचनम् ।

ननु मणितमेव म्लानकमलनालायमानेरङ्गः ।^१

किन्तु खलु साम्प्रतं भण्यति इति उर्वश्या चित्तर्कं चित्रलेखायाः प्रति-
पचनम् ।

सम्बोधने 'ननु'—

नग्वेतेऽमृतयमाः सैव्यन्तां चन्द्रपादाः ।^२

इत्यत्र विदूषकस्य पुरुरवसं प्रति सम्बोधनम् ।

ननु मलामि तस्मिन्साधनीये कार्ये कृतो भवोपायोपक्षेपः ।^३

इति मालत्रिकाग्निमित्रे विदूषकस्य अग्निमित्रं प्रति सम्बोधनम् ।

सम्भ्रमे 'ननु'—

ननु प्रवेश्यताम् ।^४

अन्वाभिः प्रेषितमाश्रितिहरं ज्ञात्वा दुष्यन्तः सम्भ्रमेण दीवारिकमाज्ञापयति
नन्वितिनिपातसाहाय्येन ।

वाक्यारम्भे 'ननु'—

नग्येकस्मिन्निवसे नवमालिकामण्डपे मलिनोपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते
सन्निहितमासीत् ।^५

इत्यत्र शकुन्तलया नन्विति पदेन वाक्यमारभ्यते ।

एवमुपार्तिरिल्लितेन नन्वितिनिपातस्य कविकृतिषु बहुधा प्रयोगो लभ्यते ।

नाम

नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ।^६ इत्यमरः ।

नाम कोपेऽप्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपि च. (६.)

सम्भाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेऽपि दृश्यते ॥^७ इति मेदिनी ।

१. विक्रमा० २।१२।१३

२. तत्रैव ३।६।१०

३. माल० ३।२।३

४. शाकु० २२।१६।१७

५. तत्रैव ५।२१।२२

६. अमर० ३।३।२५।१

७. मेदिनी० १८३।५२।५३

प्राकाश्ये 'नाम'—

नामेति निपातः प्राकाश्ये प्रसिद्धी वा बाहुल्येन प्रयुक्त एव काव्येषु कालि-
दासकृतिष्वपि यथा—

धैवत्स्वतो मनुर्नाम माननीयो मनोविणाम् ।^१

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥^२

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम ययार्थनामा ।^३

मनुर्नाम मनुरिति प्रसिद्धः, नन्दिनी नाम नन्दिनीति प्रसिद्धा, परन्तपो
नाम परन्तप इति प्रसिद्ध इति सर्वत्र नामेति प्रसिद्धी ।

के प्रायां परित्रातुम् । वृष्यस्तमाक्रम्य । राजरक्षितध्यानि तपोवनानि
नाम ।^४

तपोवनानि राजरक्षितध्यानीति सर्वविदितमित्यर्थः ।

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि ! बैम्बिकानां कुलव्रतम् ।

तन्मे दीर्घाक्षि ! ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥^५

दाक्षिण्यं बैम्बिकानां कुलव्रतमिति सर्वज्ञातं तथ्यमिति नामेति प्राकाश्ये
प्रयुक्तः ।

प्राकाश्यायांतिरिक्तमन्येष्वप्यर्थेषु प्रयुक्तं नामेतिपदं कवेर्वैदुष्यं पोषयति ।

सम्भावनायां 'नाम'—

■ ससु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।^६

धीमता कश्चिदविषयो नैव सम्भाव्यते इत्यर्थः ।

अघेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ।^७

१. रघु० १।११

२. तत्रैव १।८२

३. तत्रैव ६।२१

४. शाकु० १।२२।२३

५. माल० ४।१४

६. शाकु० ४।१७।१८

७. तत्रैव ६।१३

अचेतनं मन्ये गुणं न लक्षयेदित्यर्थे नामेति सम्भावनायामेव ।

किमिव नामापुष्मानमरेश्वरान्नाहंति ।^१

अपिनिपातेन युक्तस्तु नामेतिनिपातः सर्वत्र सम्भावनार्थमेव सूचयति यथा—

भवत्यनिष्टादपि नाम दुस्सहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।^२

नामेत्यत्रापिना सह सम्भावनाद्योतकः । एवञ्च—

अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् ।^३

यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय ।^४

अपि नाम भृगतृणिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विधादाय कल्पते^५

अपि नाम स राजपिरुद्धरेन्नो हृदयशल्पम् ।^६

अपि नाम पुनरप्युपकारिणमेनं प्रेक्षिष्ये ।^७

इवं तु चिन्तयामि अपि नामाहं पुरुरवा भवेयमिति ।^८

अपि नामोर्वशी ।^९

अपि नाम सा सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत ।^{१०}

अपि नामर्थं स्यात् ।^{११}

इत्यादिषु सर्वत्र नामेति सम्भावनायां विद्यते ।

१. शाकु० ७।२।३
२. कुमार० ५।४२
३. शाकु० १।२०।२१
४. तत्रैव २।०।१
५. शाकु० ७।२०।२१
६. विक्रमो० १।५।६
७. तत्रैव १।१६।२०
८. तत्रैव ३।६।१०
९. तत्रैव ३।१४।१५
१०. तत्रैव ४।४७।४८
११. तत्रैव ५।१६।२०

कुत्सायां 'नाम'—

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अतत्तुकाङ्क्षानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥^१

परोऽपि शत्रुरपि को नामानुमन्यते । न कोऽपीत्यर्थः । नामेति कुत्सायामिति
मल्लिनाथपादाः ।

को नामोष्णोदकेन नवमल्लिकां सिञ्चति । इत्यत्रापि नामेति कुत्सायाम् ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
एवमि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥^२

नामेत्यनेनात्र बन्धुजनस्य कुत्सा विहिता । राघवपादास्त्वत्र सम्भावनायां
नामेति निपातं मन्यन्ते परं कुरसनमेवात्र कवेरशीष्टं सूचनानुपदं स्वयि तु इत्यनेन
सूच्यते ।

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नामं कुलप्रतिष्ठा ।^३

इत्यत्रापि नामेतिपदं दुष्यन्तेनारभनः कुत्साया प्रयुक्तम् ।

एवञ्च—

मया नाम शुष्कघनगर्जितेऽभ्ररिक्षे जलपानमिच्छता चातकायितम् ।^४
भवति ! युक्तं नाम सन्नभवति प्रियवयस्योऽयमशोको ननु वामपादेन ताड-
यितुम् ।^५

इत्यादिषु नामेति निपातः कुत्सार्थकः ।

क्रोधे 'नाम'—

कथमिदं नाम भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्पाताः ।^६

-
१. कुमार० ५।६८
 २. शाकु० ५।८
 ३. तत्रैव ६।२
 ४. माल० २।१०।११
 ५. तत्रैव ३।१७।१८
 ६. शाकु० ५।१६।१७

इत्यस्मिन् शास्त्रे स्वकथने नामेति निपातः कोपे प्रयुक्तः ।

अभ्युपगमने 'नाम'—

अतं विचार्य । अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनोः नाम ।^१

सेवितं नामावुत्तेन ।^२

एवं नाम धोषयितव्यम् ।^३

अपराधी नामाहं प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।

सेवयो जनश्च कुपितः कवन्तु दासो निरपराधः ॥^४

भर्तुस्तु कृतं नाम मया चरितम् ।^५

इति सर्वत्र नामेत्यभ्युपगमे प्रयुक्तम् ।

नु

नु पृच्छायां विकल्पे ख^६ इत्यमरः ।

नु स्पादप्रश्ने विकल्पार्थेऽश्वतीतानुनयार्थयोः ।^७ इति विश्वः ।

'नु' इति लघुनिपातः कालिदासकृतिषु कियतीमभिव्यञ्जकता द्योतयतीति
अथोलिखितं हदाहरणैरभिलक्ष्यते—

अस्याः तर्गविधौ प्रजापतिरब्रुवन्ब्रवी नु कान्तिप्रदः

भृङ्गारकरसः स्वयं नु मदनी मासो नु पुण्याकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकोतूहलो

निर्मातुं प्रमवेन्मनोहरमिव रूपं पुराणो मुनिः ॥^८

१. शाकु० १।२४।२५

२. तत्रैव ६।१।२

३. तत्रैव ६।२३।२४

४. विक्रमो० २।२०

५. माल० ५।१६।२०

६. अमर० ३।३।२४८

७. विश्व० १८८।३१

८. विक्रमो० १।२०

इत्यस्मिन्पद्ये नुत्रयेण किमपि मनोहार्युत्प्रेक्षितं कविना तृतीयचरणे 'कथं नु' इति निपातद्वय चाक्षेपे वर्तते ।

किं किशुकः शुकसुरच्छविभिर्न भिन्नं
किं कर्णकारकुसुमैर्न कृतं नु दग्धम् ।^१

इत्यत्र नु निश्चये । दग्धं कृतमेवेत्यर्थः ।

प्रघातनीलोत्पलनिविशेषमघोरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।

सया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥^२

अत्राघोरविप्रेक्षितस्यान्योन्योत्प्रेक्षण 'नु' इति निपातेन मनोज्ञं खलु ।

अत्र मल्लिनाथपादाः—“अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षेति केचित् ।”

विकल्पाय 'नु'—

क्व नु मां हृदयोऽनजोषितां विनिकीर्य क्षणमिहसौ हृदः ।^३

क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकामुको मधु ।^४

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा ।

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।^५

इत्यत्रापि नु विकल्पे । विधिना मनसा कृता नु मनसा कृता वेत्यर्थः ।

वितर्के 'नु'—

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु विलप्टं नु तां वत्कलमेव पुण्यम् ।^६

इत्यत्र नुचतुष्टयेन कीदृशी मनोहारी वितर्कप्रक्रियाभिर्व्यञ्जिता ।

'कथं, किं, क्वा'दीनां निपातानां साकं 'नु' निपातः कविना वितर्के वितर्क-
गर्भप्रदाने वा बहुशः प्रयुक्तः । यथा—

अलमामरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमां त्यसाम् ।^७

१. ऋतु० ६।२७

२. कुमार० १।४६

३. तत्रैव ४।६

४. तत्रैव ४२।४

५. पाकु० २।६

६. तत्रैव ६।१०

७. रघु० ८।६२

मदिराक्षि भवाननापितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ^१
 भवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुषतविवाहकौतुकः । ^२
 वैवलथ्यं मम तावदोदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
 पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ^३
 शमयेत्यति मम शोकः कथं नु यस्ते त्वया रक्षितपूर्वम् ।
 उदजद्वारविरुद्धं भोवारबालि वितोकयतः ॥ ^४
 कथं नु तं बभ्रुरकोमलाद्गुलि करं विहास्याति निमग्नमश्मसि । ^५
 सेव्यो जनश्च कुपितः कथं नु दासो निरपराधः । ^६
 भविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या । ^७
 गौतम ! कथं नु ते सखी मां प्रतिपालयति । ^८
 कथं नु खल्वस्मात्सङ्गुदाहात्मानं भोचयिष्यामि । ^९

इत्यादिषु सर्वत्र 'कथं नु' इति वितर्कं युक्तः ।

एवञ्च—

किं नु खल्विदं जनं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयाऽस्मि
 संवृता । ^{१०}

किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युवतरूपमस्मानिः सन्देष्टव्यम् । ^{११}

भोः किं नु तत्रभवतो रक्तकुक्षयपल्लवशोभिनाऽग्रहातेन मुलमपवार्यं
 चकितचकितेय स्थिता । ^{१२}

-
१. रघु० ८।६८
 २. कुमार० ५।६६
 ३. शाकु० ४६
 ४. तत्रैव ४।२१
 ५. तत्रैव ६।१३
 ६. विक्रमो० २।२०
 ७. तत्रैव ३।४
 ८. माल० ४।६।७
 ९. तत्रैव ४।१७।८
 १०. शाकु० १।१३।१४
 ११. तत्रैव १।१५।१६
 १२. तत्रैव ६।१८।१९

इत्येषु प्रसङ्गेषु 'किं नु' इति वितर्कं युज्यते ।

एवमन्यत्रापि यथा—

अये किं नु खलु मद्विज्ञापनानन्तरमासर्त्तानां कुररीणामिवाकाशे शब्दः
श्रूयते ।^१

हञ्जे त्रिपुरणिके ! किन्तु खल्वेतज्जीर्णं धीवरमिवेतो मुखं दक्षिणमारुतेना-
नीयते ।^२

किं नु खलु निरञ्जं विद्युत्संपातः ।^३

किं नु खलु साम्प्रतं मर्ता भणति ।^४

इति सर्वत्र 'किं नु' इति वितर्कं विद्यते ।

यव नु इत्यपि तथा —

'यव नु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः श्मश्रूणां तमारामं दिनोद-
यामि ।^५

सखि ! यव नु खलु स आपन्नानुकम्पी भवेत् ।^६

रवताशोक ! कृशोदरी यव नु यता रघवत्मानुरक्त जनम् ।^७

इत्येषु प्रसङ्गेषु च 'यव नु' इति वितर्कप्रदाने समीचीनतया प्रयुक्तः ।

वा

वा स्याद् विकल्पोपमयोर्वितर्कं पादपूरणे ।

समुच्चये च विद्यन्ते नानार्थातीतमोरपि ॥^८

इति कोशसम्बन्धेष्वर्थेषु कविना वेतिनिपातस्य यथारथानं प्रयोगो ध्येयमिति ।

१. विक्रमो० १।२:३

२. तत्रैव २।१८।१६

३. तत्रैव ५।१८।१६

४. माल० ५।११।१२

५. दाकु० ३।४।५

६. विक्रमो० २।६।१०

७. तत्रैव ४।६२

८. मेदिनी १८०।७४

विकल्पे 'वा'—

अप्याज्ञया क्षासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं धनान्नाम् ॥^१

अमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥^२

अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥^३

व्युत्तकेशरदूषितेक्षणान्मवतंसोत्पलताडनानि वा ॥^४

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।

कपालि वा स्यादयवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते ययुः ॥^५

कीदृशसौन्दर्यमत्र वात्रयेणाहितम् ।

प्रणयिषु वा वाक्षिण्यादयवा सखस्तुष्टुरूपवहमानात् ।

भृशुत जना अवधानाक्रियामिमां कालिदासस्य ॥^६

इत्यत्रापि 'वा' इति विकल्पे प्रयुक्तः ।

उपमायां 'वा'—

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव धर्मपल्लवम् ।

रात्रि तत्कुलमनुत्क्षयातुरे वामनाविरिव दीपभाजनम् ॥^७

व्योम वा व्योमेव । वाशब्द इवार्थः । यथाह दण्डी—इववद् वाययाशब्दी इति । इति मल्लिनाथपादाः ।

जातां मन्ये निशिरमयितां पद्मिनीं, बाष्मरुपायम् ॥^८

इत्यत्र पद्मिनी वा पद्मिनीमिवेत्यर्थः ।

स्नानीयवस्त्रक्रियया पद्मोर्णं बोधयुज्यते ॥^९

१. रघु० ५। ११

२. तत्रैव १०। ३२

३. तत्रैव १२। ८३

४. कुमार० ४। ५

५. तत्रैव ५। ७८

६. विष्णु० १। २

७. रघु० १६। ५१

८. मेघ० २। २३

९. माल० ५। १२

पत्रोऽणं वा पत्रोऽणमिवेत्यर्थः ।

समुच्चये 'वा'—

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥^१

श्यामिकापि वा श्यामिकापि चेत्यर्थः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥^२

विषमम्यमृतं न च विह्वलवेदमृतं वा विषमोऽवरेच्छया ॥^३

विष्णोरिवास्यामवधारणीयमोहस्तया रूपमियत्तया वा ॥^४

इति सर्वत्र 'वा' इति निपातः समुच्चये विद्यते ।

सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥^५

अत्र वाशब्दो द्वन्द्वार्थे न त्वन्यार्थे इति मल्लिनाथपादाः ।

न वा शरद्वधः श्मरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनागरे ॥^६

न वा न च इत्यर्थः ।

स्फुलिङ्गो वा नाग्नेर्गहनमभिषृष्टं यत इवम् ।^७

स्फुलिङ्गो वा न स्फुलिङ्गोऽपि नेत्यर्थः । अपि च—

छेदो बंशम्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम् ।^८

अत्र वाक्येनोपायान्तरमुभयोश्च समानोपयुक्तत्वं सूचितम् ।

के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भपत्नाः ।^९

१. रघु० १।१०
२. तत्रैव २।५३
३. तत्रैव ८।४६
४. तत्रैव १३।५
५. कुमार० २।६०
६. शाकु० ६।१८
७. विक्रमो० ४।६३
८. माल० ४।४
९. मेघ० १।५८

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे च वेति निपातः खल्वर्थान्तरन्यासद्योतने स्वचमत्कृतिं प्रकटयति ।

एयमत्र कालिदासप्रयुक्तानां केपाञ्चन निपातानामौचित्यदृष्ट्या विवेचनं विहितम् । एतदतिरिक्तं भूयांसोऽप्येऽपि निपाता महाकवेः काव्येषु यथोचितं यथास्थानं निवेशिता विद्यन्ते । विशेषतश्च नाटकीयसंवादेषु । हर्षविस्मय-
विपादादिसूचका विविधभावानुरूपं प्रयुक्ता निपाता यथा—दिष्ट्या - हृत -
अङ्ग - अहो - अविहा - अये - अयि - अहह - आः - हता - अम्मो - भोः -
भिक् - हा प्रभृतयः । सर्वत्र च ते सुविगृह्योपन्येस्ताः । कविवरेणानेन प्रयुक्तानां
निपातानामुपयुक्तविवेचनेनेदं स्पष्टमप्यति यदेते निपाता न केवलं वाच्यार्थ-
मेव अभिदधति अपितु काव्यसन्दर्भे किमपि विशिष्टमर्थं व्यञ्जयन्ति । इत्थं ते
रसचर्चणायां निमित्तानि भवन्ति । यत्र च कोऽपि विशिष्टो ध्वनिर्नास्ति तत्रैते
प्रसङ्गानुकूलं सर्वथा समुचितास्सार्यका एव ।

अपि च कालिदासीयनिपातप्रयोगेऽर्थवैविध्यं दृश्यते । वचनित्यसौ
कोशेऽप्रतिपादितेऽप्यर्थेषु निपातानामनेकार्थत्वनियममनुपालयन् प्रसङ्गानु-
रूपं स्वरं निपातान् प्रयुङ्क्षते । न ह्यत्र विषये दोषसम्भावना शङ्क्या । दोष
इति कालिदासे न घटते । यं स्वयं बाणदेवी वश्येवानुवर्तते तस्य को नु निर-
ङ्कुशत्वमुदभावयेत् ।

चतुर्थः परिच्छेदः

कालिदासस्य लिङ्गवचनसमासप्रयोगोचित्यम्

(क) लिङ्गप्रयोगोचित्यम्

महाकविः शब्दानां यथास्थानप्रयोगे लिङ्गविधानेऽपि सुतरां निपुणः । एकात्र शब्दस्य पुल्लिङ्गरूपमस्याभीष्टमन्यत्र च स्त्रीलिङ्गरूपम् । उपमानोप-
मेययोर्लिङ्गसाम्ये त्वस्य कवेरनुपमचातुर्यम् । अन्येऽपि कविवरा उपमानोप-
मेययोर्लिङ्गसाम्ये सतर्का नो चेत्लिङ्गभेदो नामोपमादोषः प्रसज्येत । उपमानो-
पमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेद^१ इति वामनेनापि यथोक्तमुपमादोषप्रसङ्गे ।
परमिदं लिङ्गसाम्यं यथास्माकं कवेरस्ति स्वाभाविकं सुरुचिपूर्णं सुललितं च न
तथान्यस्य कस्यापि कवेरिति तस्योपमासौष्ठवेन सम्यक् सम्पाद्यते । तथाहि—

दिष्टया शकुन्तला साध्वी सद्यस्तमिदं भवान् ।

शब्दा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥^२

इत्यत्र लिङ्गसाम्ये यत्सौन्दर्यं विद्यते तदस्य कवेः शब्दज्ञानं शब्दपरिपाकं
वा सूचयति । उपमा कालिदासस्येति भणितिलोकविख्याता । तेन लिङ्गसा-
म्यस्योदाहरणान्यपि कवेरसंख्यातानि । तेषु कानिचिदुल्लेखार्हाण्येव यानि
काव्यरसिकानां मनांसि प्रसन्नं हरन्ति । यथा हि—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ बन्धे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥^३

इत्यस्मिन्नाद्ये रघुवंशीये श्लोके पार्वतीपरमेश्वरयोरुपमानोभूतौ वागर्थौ
नितान्तमुपयुज्यतौ । वागिति पदशब्दपदस्य पर्यायत्वेन कोशकारैः स्वीकृतम्
यथा—

वागवाच्यां गौणवृत्त्या सा शब्दे यत्रेऽपि च स्त्रियाम्^४ इति ।

१. काव्यलङ्कारसूत्रवृत्तिः ४।२।१२

२. शाकु० ७।२६

३. रघु० १।१

४. वाङ्मयार्णवः ५२५५

वागर्थविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये इत्यस्य स्थाने शब्दार्थविव सम्पृक्तौ शब्दार्थप्रतिपत्तये इति पाठमपि प्रयोक्तुमलभासीत्कविः । पश्चाद्वृत्तिभिः कवि-
भिरालोचकैर्वा 'शब्दाद्यौ' इत्येवं प्रायेण प्रयुक्तम् ।

"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति भाष्यकारवचनात् शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धाद-
स्मिन्प्रसङ्गे पार्वतीपरमेश्वरयोर्नित्यसम्पृक्ततां प्रतिपादयितुं 'शब्दाद्यौ' इति
प्रयोग उपयुक्ततरः स्यात् छन्दोऽपि न दुष्येत किन्त्वस्माकं कवेस्तु 'वागर्थौ'
इति प्रयोग एवाभीष्टसम आसीत्लिङ्गसाम्यकारणात् । 'वकारस्यामृतजीजत्वात्-
प्रचयगमादिसिद्धि' रिति प्रयोजनान्तरं मल्लिनाथपादा निर्दिशन्ति । आचार्यवर्या
डा० हजारोप्रसादद्विवेदिमहाभागास्तु वाक्पदप्रयोगे कालिदासस्य कामप्यलोक-
सामान्यवर्तिनी प्रतिभां प्रदर्शयन्ति । तेषां मते यत्तत्त्वं किञ्चिदर्थं प्रकटयेत् तद्
वाग् वा वचनं वा कथनीयम् । मालविका भावमनोहरं नृत्यमकरोत् तस्या
ग्रङ्गसञ्चालनेन गीतस्य कश्चिदर्थः जातः कालिदासानुसारिममान्यग्रगण्यन्त-
र्निहितवचनानि सन्ति, यानि न शब्दायन्ते सर्वमर्थं सूचयन्ति ।^१ अभिव्यक्तेर्य-
दस्ति माध्यमं तद् वचनं वा वाग् वा । वाचा च यत् प्राकाश्य तदस्त्यर्थः । लोके
यत्किमपि दृष्टिगतं सदभिव्यनवित् किञ्चित् । सर्वोऽयं संसार एवात्र देवदत्तं
काव्यम् ऋषिर्गंधावोचत्—'पश्य देवस्य कार्यं न विभेति न ऋष्यति' । अस्तु
वाक्पदस्य प्रयोगोऽत्र विस्तृतेऽर्थे कृतः । नृत्यं नाट्यं चित्रं यस्तु किञ्चेदं विश्वं
विश्वमेव वाक् । मनर्येव चाभिव्यक्तमर्थं यथाशक्ति वयं शुक्लीमः विश्वमिदं
वागर्थयोः सम्पृक्ततायां लीला । पार्वती च शिवस्य लीलासखी । इयं लोक-
रचना तस्याः क्रीडा, चिन्मयः शिवस्तस्याः सखा, सदानन्दश्च तस्या आहारः
वागर्थयोराश्रयभूमिः सज्जनहृदयमेव तस्या वासः । तथा हि ललितासहस्रं—

क्रीडा ते लोकरचना सखा ते चिन्मयः शिवः ।

आहारस्ते सदानन्दो वासस्ते हृदयं सताम् ॥ इति ।^३

एवं पार्वतीपरमेश्वरयोरुपमानत्वेन वागर्थयोः प्रयोगः कवेः शब्दपरिपाक-
परिचायकः । लिङ्गसाम्यञ्चात्र सविशेषमवलोकनीयम् ।

इदमेव च लिङ्गवर्तिनित्यं कवेरन्यकृतीनां प्रारम्भिकपद्येष्वपि दृग्गोचरी-
भवति । तथा हि—

१. महाभाष्यम् १।१।१

२. मात० १।८ ग्रङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्पत्त्यर्थः

३. कालिदास की ललितयोजना, पृ० ६०-६१

अस्तपुत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।^१

इत्यत्र नगाधिराजस्य हिमालयस्योत्तरस्यां दिश्यवस्थानं दम्पत्योः सम्मेलनं ध्वनयति अतो दिशि इति स्त्रीलिङ्गपदस्योचित्यम् ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्तिग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्यध्रमेषु ॥^२

इत्यस्मिन्नेकदूतस्य प्रारम्भिके पद्ये 'यक्षः वसति चक्रे' इति वचसा प्रकृति-पुरुषयोः सम्बन्ध एव कवेरभीष्ट इति द्योत्यते । एवञ्च—

प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुमिरवतु वस्तामिरष्टामिरीशः ॥^३

इति शाकुन्तलीये नान्दीपाठे ईशस्याष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नत्वेन तनुभिरिति स्त्रीलिङ्गपदप्रयोगेण प्रकृतिपुरुषयोः सम्पृक्ततर्तव्यं प्रकटीभवति । मालविकाग्नि-मित्रेऽपि तथा—

अष्टामिरेष्य कृत्स्नं जगदपि तनुनिविभ्रतो नाभिमानः
सन्मार्गात्लोकनाय द्यपतयेतु स वस्तामसीं वृत्तिमोशः ॥^४

इत्यत्र स एव भावः कवेर्विद्यते ।

अपि च—

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी ।^५

इति विक्रमोर्वशीये नान्दीपद्ये पुरुषस्य सम्बन्धे रोदसीति स्त्रीलिङ्गपद-प्रयोगेण कविना प्रकृतिपुरुषसम्बन्ध एवावस्थापितः ।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गसाम्यस्यान्याभ्युदाहरणानि यथा—

विधेः सायन्तनस्याग्ने स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहृषेव हविर्भुजम् ॥^६

१. कुमार० १।१

२. मेघ० १।६

३. शाकु० १।१

४. माल० १।१

५. विक्रमो० १।१

६. रघु० १।५६

स्वाहया हविर्भुजम् अरुन्धत्या तपोनिधिं वशिष्टम् इत्यत्र उपमासीन्दर्पाति-
रिक्तं लिङ्गसाम्यमपि दर्शनीयम् । एवमेव—

प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ।^१

इत्यत्राप्यवधेयं लिङ्गसाम्यम् ।

विभावसुः सारथिनेव वायुना धनव्यपायेन गमस्तिमानिव ।

बभूव सेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥^२

इत्यत्र वायुना धनव्यपायेन कटप्रभेदेन रघुणा विभावसुर्गमस्तिमान् करीव
दिनोप इति सर्वत्र पुल्लिङ्गपदानामवस्थितिरवगोचनीया ।

स राज्यं मुहुरा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनाग्ने मिहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥^३

अत्र मुहुरा सवित्रा हुताशनो राजा तेजो राज्यमिति उपमानोपमेययो-
लिङ्गसाम्यमुपपन्नम् ।

यत्सत्त्वया ज्ञानमज्ञोपमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोत्प्लुरग्नेः ॥^४

लोकेन उत्प्लुरग्नेः चैतन्यमिव त्वया गुरोः ज्ञानमिति सर्वत्र लिङ्गसाम्यम् ।
चैतन्यमिति प्रयुक्तं न तु प्रकाशः ज्ञानमिरयस्य लिङ्गसाम्यात् ।

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतितवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥^५

दीपशिखेवाग्नेन्दुमतो नरेन्द्रमार्गाट्ट इव भूमिपालः इत्युभयत्र लिङ्गसाम्यं
प्रशंसनीयम् ।

सोऽभवत् वरवधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥^६

प्रत्ययप्रकृतियोग इव वरवधूसमागमोऽभवदित्यत्र लिङ्गसाम्यमत्यन्तमुप-
पन्नम् ।

१. रघु० २।१५

२. तत्रैव ३।३७

३. तत्रैव ४।१

४. तत्रैव ५।४

५. तत्रैव ६।६७

६. तत्रैव ११।३६

व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव धर्मपत्वलम् ।
रात्रि तत्कुलममूक्षयानुरे वामनाच्चिरिव दीपभाजनम् ॥^१

इत्यत्र कुलमित्यस्योपमानीभूतानि पदान्यपि नपुंसकलिङ्गस्यैव नियोजिता-
नीति कवेः शब्दचयनचातुर्यमेव सूच्यते ।

तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रमामण्डलया चकासे ।
विदूरभूमिनं वधेशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥^२

रत्नशलाकया विदूरभूमिरिव दुहित्रा सवित्री चकासे इत्यत्रापि लिङ्ग-
साम्यमवैक्षण्यम् ।

एष चारुमुलि योग्यतारया युज्यते सरलबिम्बया शशी ।
साध्वसादुपगतप्रकम्पया कथयेव नवदीक्षया वरः ॥^३

कथया वर इव शशी योग्यतारया युज्यते इत्युभयत्र लिङ्गसाम्यम् ।
शाकुन्तले यथा—

धनाध्रातं पुष्पं किसलयमलूनं करकहै-
रनाविद्ध रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
भ्रूलब्धं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जानै मोक्षतारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥^४

इत्यस्मिन्पद्ये रूपमित्यस्य पुष्पं किसलयं रत्नं मधु, फलमित्येतान्युपमानानि
भुविमूष्य नपुंसकलिङ्गेन प्रयुक्तानि ।

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्वहत्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥^५

मदनः न तथा त्वो यथा माम्, दिवसः न तथा कुमुद्वती यथा शशाङ्कमिति
सर्वत्र लिङ्गसाम्यं विद्यते ।

-
१. रघु० १६।५१
 २. कुमार० १।२४
 ३. तत्रैव ८।७३
 ४. शाकु० २।१०
 ५. तत्रैव ३।१५

अथा वित्तं विधिश्वेति त्रितमं तत्समागतम् ॥^१

इत्यत्रगतं लिङ्गसाम्यं तु भाग्यलितम् । विक्रमोर्वशीये च—

प्राविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेय रात्रि-

नेशस्याचिह्नं तमुज इव च्छिन्नमूयिष्ठधूमा ।

मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा .

गङ्गारोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रकाशम् ॥^२

इयमुर्वशी रात्रिः शशिः गङ्गा इव लक्ष्यते । अनोर्यस्या उपमानतां गताः सर्वे स्त्रीलिङ्गशब्दाः सौन्दर्यमावहन्ति ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पसन्ती ।

सुराङ्गना कर्षति खण्डिताप्रात् सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥^३

यया राजहंसी मृणालात्सूत्रं तथा सा शरीरात् मे मनः कर्षति इति लिङ्गा-
नुसारमुपमानोपमेयपदानां चयनमत्रापि दृष्टव्यम् ।

मालविकाग्निनिम्नेऽपि तावद्—

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।

अननुज्ञातसम्पर्का धारिणी रजनीव मी ॥^४

लिङ्गसाम्यमस्मिन्ल्लोकेऽपि रम्यम् ।

उपमानोपमेयलिङ्गसाम्यादतिरिक्तमप्यस्य कर्षेलिङ्गानुकूलपदविन्यासः
सुतरा संलक्षणीयः । यया रघुर्वशी—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्ती त्वामे इलाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥^५

इत्यत्र यया ज्ञानेति पदं नपुंसकलिङ्गवाच्यस्ति मौनपदमपि तथा । यया
क्षमाशब्दः स्त्रीलिङ्गे तथा शक्तिशब्दोऽपि स्त्रीलिङ्गे । एवमेव त्वयागपदं

१. शाकु० ७।२६

२. विक्रमो० १।६

३. तत्रैव १।२०

४. माल० ५।६

५. रघु० १।२२

पुंलिङ्गे, इलाषाविषयं इत्यपि पुंलिङ्गे । एकस्मिन्नेव वाक्ये त्रयाणां लिङ्गानां युगपद्विन्यासः कवेः शब्दविन्यासकौशलं प्रतिपादयति ।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाम्यर्चितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥^१

इत्यत्र 'ददावि'ति क्रियायाः कर्मत्वेन 'करम्' अवकाशम्' चेत्युभावेव पुंलिङ्गवाचिनो शब्दावत्यन्तमुपयुज्येते । न ह्यत्र 'स्यानमि'ति पदं प्रयुक्तं पुंलिङ्गवाचिना करसन्देशसंयोगात् ।

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं

इलाप्तो मन्मथलेख एष मलिनीपत्रे नखैरर्पितः ।

हस्ताद् भ्रष्टमिदं विसाभरणमित्पासज्यमानेक्षणो

निगन्तुं सहसा न वेतसमृहाच्छ्वनोमि शून्यावपि ॥^२

इत्यस्मिन् शाकुन्तलीये पद्ये प्रथमे पादे शय्या इति स्त्रीलिङ्गपदं, द्वितीये मन्मथलेख इति पुंलिङ्गपदं, तृतीये च विसाभरणम् इति नपुंसकलिङ्गपदं विधाय कविना लिङ्गत्रयस्य युगपन्निर्गमसुन्दरः प्रयोगोऽदृशि ।

एवमेव—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुवर्चः कुलं चात्मन-

स्त्वव्यस्याः कथमप्ययान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ॥^३

इत्यत्र 'संयमधनान्' 'कुलम्' 'स्नेहप्रवृत्तिम्' इति लिङ्गत्रयस्य कर्मत्वेनैकस्मिन्नेव वाक्ये प्रयोगः कवेर्लिङ्गविधानचातुर्यं पुष्पातितराम् ।

(स) वचनप्रयोगोचित्यम्

लिङ्गविशेषस्य यथा वचनिकवेराग्रहो दृश्यते तथैव केचुचिद् स्थलेषु वचनविशेषस्याग्रहेणापि कविसमादयं शब्दपरिपाकं प्रोपयिततराम् । सामि-
प्राप्तमिव कुतश्चित् स बहुवचनं प्रयुङ्क्तेऽप्यत्र च द्विवचनमेकवचनमपि वा ।

१. रघु० ४।५८

२. शाकु० ३।२३

३. तत्रैव ४।१७

बहुवचनप्रयोगः —

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु ॥^१

इत्यस्मिन् मेघदूतीये प्रथमे पद्ये 'रामगिर्याश्रमेषु' इति बहुवचनप्रयोगेण यक्षस्य प्रियाविरहे इतस्ततो भ्रमण सूच्यते । विरहसन्तापवशादेकत्रास्यासु-
मशक्यत्वादाश्रमादाश्रम पर्यटनेन काल कथञ्चिद् यापयति स्म । तथा हि—
प्रनवस्यतचित्तस्य न जने न वने रतिः इत्युक्त्या न तस्य मनो विरहवेदनया
कवचिदेकस्मिन् स्थले विषये वारयति । अतः सन्तु सः प्रियाया मङ्गलानि श्यामा-
लतासु, दृष्टिपातं चकितहरिणोप्रेक्षणे, वक्त्रच्छायां शशिनि, केशान् शिलिना
बहुभारेषु, भ्रूविलासान् नदीवीचिपूलैरक्षमाण इतस्ततो भ्राम्यति । साध्वन
कविना बहुवचनप्रयोगो विहितः ।

गन्तव्या ते वसतिरसका माम यक्षेश्वराणाम्^२

यक्षेश्वराणामिति गौरवे बहुवचनं युज्यते । कुबेरस्य प्रभूतप्रभावत्वात् ।
कुबेरो हि यक्षाधिपतिर्षष्ठस्य सदृशं बहुवचनप्रयोगः आदरार्थं वा कृतः स्वामिसेवक-
सम्बन्धात् ।

गर्भाधानक्षणपरिचयान्मनमायद्वमासाः

सेविष्यन्ते नयनसुभगं ते भवन्तं वलाकाः ॥^३

अत्र वलाका इति बहुवचने बहुस्त्रीसहायता मेघस्य चोत्पत्तेः । बहुस्त्री-
युक्तता च तस्य नयनसुभगस्य सीमाग्यातिशयत्वमेव सूचयति । भयमेव चाशयो
रपुत्रंशोऽपि—

मुक्षार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरङ्गाधरदानवतः ।

अनन्यसामान्यकस्तत्रवृत्तिः पितृव्यसौ पापयते च सिन्धुः ॥^४

इत्यत्र मुक्षार्पणेषु इति बहुवचनप्रयोगो विद्यते । सागरस्य बहुवचनमा नदी-
रूपाः सन्ति, ताभिश्च प्रतिस्पर्धयेव बहुविधमुक्षार्पणं क्रियते । तरङ्गाधरदानव-
तः

१. मेघ० १।१

२. तत्रैव १।७

३. तत्रैव १।६

४. तत्रैव १।३।६

स्यानन्यसामान्यवृत्तेः सागरस्य चैवं मुक्षार्पणेऽप्यिति बहुवचनप्रयोगेण सुभगत्व
सूच्यते । एवञ्च—

पाश्रीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकीतूहलानाम् ।^१

अत्र नेत्रकीतूहलानामिति बहुवचन साभिप्रायम् । विविधा तार्यस्तत्र
सन्ति । काश्चित् प्रोषितभर्तृकाः काश्चिन्मानिन्यः, काश्चिदनुरक्ताश्च । तासां
तत्र यथासम्भव दृष्टिपाताः । अत एव बहुवचनप्रयोगः ।

गत्युत्कम्पावसकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः ।^२

इत्यत्र मन्दारपुष्पैरिति बहुवचनप्रयोगेण प्रसाधनसामग्र्या बाहुल्यं मादक-
सुगन्धातिशयत्व च द्योत्यते यतो हि भूमिपतितानां मन्दारपुष्पाणामेव बाहुल्य
विद्यते केशपाशनिवेशितानां तु गणनैव का । अपि चानेनाभिसारिकाणां गति-
वेगत्वं स्वरतिशयत्वं वा ध्वन्यते ।

तस्मास्तोरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः^३

पेशलैरिन्द्रनीलैरिति बहुवचनमत्र शिखराणां बाहुल्यं रचनावैविध्यं च
ध्वनयितुं प्रयुक्तम् । यथाहुः पूर्णसरस्वतीपादाः “बहुवचनेन च शिखरबाहुल्यं
निर्माणवैविध्यं च प्रतीयते” इति । अथवेन्द्रनीलमणिनां नैकत्वं वैविध्यं वा
बहुवचनेन ध्वन्यते । नैकैकविधैर्वा इन्द्रनीलमणिभि रचितशिखर इति कदा-
चित्तात्पर्यं स्यात्कवेः ।

तालैः शिञ्जद्बलयमुमगैर्नतितः कान्तया मे

यामप्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् वः ॥^४

तालैरिति बहुवचनप्रयोगोऽत्रानेकविषयात्तुयं परिणामतः तस्तीनतां
मनोविनोदे च व्यस्ततया दुःखापनोदनप्रयत्नं चाभिव्यञ्जयति । तालदानस्य
पीनपुन्यं वा ध्वनितं स्यात् । आचार्या अभिनवगुप्तपादा अप्येवमाहु-
र्लोचने—

१. मेघ० १।५०

२. तत्रैव २।११

३. तत्रैव २।१७

४. तत्रैव २।१६

तालैरिति बहुवचनमनेकविध बंदध्वं ध्वनयन् विप्रलम्भोद्दीपकतामेतीति ।^१

प्रायेणते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥^२

विरहेष्विति बहुवचनमत्र चिरविरहमूचकमन्यथा रमणविरहे इत्येकवचना-
न्तेनापि कार्यं सिध्यत्येव किन्तु रमणविरहेष्विति कथनेन विरहावस्थाया
दध्यंमसह्यत्वं च प्रकटीभवति । रमणीयंदा यदा विरहो भवति तदैव एवाङ्ग-
नानां विनोदा इत्येकमर्थमपिते विरहावृत्ति वा बहुवचनमत्र ध्वनयेत् । अन्यत्रापि
तथा—

संक्षिप्येत सख इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चतुलमयने दुर्लभप्राप्यंभं मे

गढोष्माभिः कृतमशरणं रवद्विषोपव्ययाभिः ॥^३

इत्यत्र व्यथाभिरिति बहुवचनेन विरहपीडाधिक्य सूचितम् । विषोपे
व्यथा बहुगुणिता सती अधिकाधिक पीडयति । तेनैवात्र यक्षस्य दुर्लभप्राप्यंभेय
पद् दीर्घयामा त्रियामा क्षण इव संक्षिप्येत सर्वावस्थास्वहरपि मन्दमन्दातपं
स्यादिति ।

वृद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशृङ्गं^४

मलकैरिति बहुवचनप्रयोगोऽत्र निरोधातिशयत्वं द्योतयति । अन्यत्र तु
शुद्धस्नानात्परममलकमि^५त्येकवचनं प्रयुङ्क्ते कविरयम् । अत्र प्रयुक्तमेकवचन-
मपि यथा साभिप्रायं तच्चैकवचनप्रसङ्गे वर्णयिष्यते ।

भामाकाशप्रलिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

लंघयास्ते कथमपि सति स्वप्नसन्दर्शनेषु ।^६

स्वप्नसन्दर्शनस्याशुविनाशित्वात्कविनात्र स्वप्नसन्दर्शनेष्विति बहुवचन-

१. तोचन (चौलम्बा) पृ० ३५४

२. मेघ० २।२७

३. तत्रैव २।४८

४. तत्रैव २।३५

५. तत्रैव २।३३

६. तत्रैव १।४६

प्रयोगः साभिप्राय विहितः स्वप्नसन्दर्शनेष्वपि प्रिया कथमपि लभ्यते । स्वप्न-
सन्दर्शने तु प्रश्न एव न विद्यते । बहुवचनेन विषयान्तरचिन्ताभावान्मनसः
सातत्यवासितायाः स्वप्नोन्मेषप्रभोपयोस्तडित इव तस्याः क्षणे क्षणे दृष्टत्वं
नष्टत्वं च ततश्च स्वस्य वार वार व्याकुलत्वम्, तेन च द्रष्टृणात्मतिकरुणार्द्रता-
जनकत्वं च द्योत्यते इति पूर्णसरस्वतीपादाः ।

अपि च प्रियाविरहव्याकुलत्वाद् वार वार निद्राभङ्गत्वाच्च यक्षस्य न
कोऽपि स्वप्नश्चिरायाभूत् । यदैव स निद्रा लेभे स्वप्ने प्रियाया गाढालिङ्गनाय
स्वभुज प्रसारयन्नेवानन्दमाप्नोत् । पुनः पुनस्तादृशः स्वप्नः स्यादिति स्वप्न-
सन्दर्शनेष्विति बहुवचनप्रयोगोचित्यम् ।

अलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते गुपाराद्विधाताः

पूर्वंस्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेमिस्तवेति ॥

अत्र बहुवचने विशेषः । उत्तरदिश आगतानां सर्वेषामेव वातानामालिङ्गनं
करोमि न जाने को वातस्त्वदङ्गस्पर्शमुल्लसब्धः स्यात् । अत एवात्र सम्भाव-
नायां 'किले' ति निपातस्य प्रयोगो विहितः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिमस्ते त्वभोगाद्^१

इत्यत्र 'स्नेहानि'ति बहुवचनप्रयोगो यक्षस्य प्रियां प्रति स्नेहातिशयस्व-
ज्ञापनार्थं कृतः ।

उपात्तविद्यं विविधद् गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः सामिलायाऽपि गुरोरनुज्ञां धीरेव कम्पा पितुराचकादृक्ष ॥^३

गुरुभ्य इति बहुवचनप्रयोगो नानाविद्यायाप्तिमत्त्वमजस्य सूचयति । नैकेन
गुरुणा सोऽध्यापितः अपि तु तत्तद्विद्याविचाराण्यो गुरुभ्यः स उपात्तविद्यो
जात इति तस्य विविधविद्यार्थचक्षुष्य बहुवचनप्रयोगेणात्र सदयते ।

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निवेन्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशियः सतः किमेमिराशोपहृतात्मवृत्तिमिः ॥^४

१. मेघ० २।५०

२. तत्रैव ६।४६ २।५५

३. रघु० ५।३८

४. कुमार० ५।७६

प्रथमं मङ्गलं निषेव्यते इत्येकवचने मङ्गलमिति कथयित्वा पुनः किमेभि-
मङ्गलैरिति बहुवचनप्रयोगे पूर्वापरविरोधः प्रतीयेत, पर विरोधः कालिदासे न
घटते । मल्लिनाथपादैरप्यस्य निराकरणं सम्यक्कृतम्—“पूर्वं मङ्गलमित्येक-
वचनस्य जात्यभिप्रायत्वादेमिरिति बहुवचनेन परामर्शो न विरुध्यते । इष्टावा-
प्यनिष्टपरिहारार्थिनो हि मङ्गलाचारनिर्वन्धः तदुभयासमृष्टस्य तु यथाकथ-
ञ्चिदास्ताम् । को दोष इत्यर्थः ।” इति ।

द्विवचनप्रयोगः —

हेमपात्रगतं दोर्म्यामादधानः पयश्चरम् ।

अनुप्रवेक्षादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥^१

अत्र ‘दोर्म्यामि’ति द्विवचनपदं साभिप्रायं कविना प्रयुक्तम् । आद्यपुंसोऽ-
नुप्रवेक्षात् पयश्चरस्तथा दुर्वहो जातो यत्तद् हेमपात्रं यस्मिन् पयश्चररासीदेकेन
दोष्णा दोदुमशयमभूद् दोर्म्यामाहितम् । ‘दोर्म्यामि’ति द्विवचनेनातिगुस्त्वं
सूच्यते’ इति चारित्रवर्धनपादा अपि ।

एवञ्च—

सपदि मुकुलिताक्षी रुद्रसंरम्भभीत्या

दुहितरमनुकम्प्यामन्निरादाय दोर्म्याम् ॥^२

इत्यप्रापि दोर्म्यामिति द्विवचनप्रयोगो नितान्तमौचित्यमावहति । अनेन
पार्वत्याः सौकुमार्यातिशयत्वं पितुस्तां प्रत्यनुकम्पातिशयत्वञ्च द्योत्यते । आ-
यान्तं कञ्चिदुपद्रवं दृष्ट्वा भीता काचिद् वानरी यथा स्वशिर्शु वक्षसि विधाय
वृक्षाद् वृक्षमुरग्लवते तथैव रुद्रसंरम्भभीत्या दुहितरं दोर्म्यामादाय हिमयान् द्रुतपदं
तस्मात् स्थानादघातत् । एवं ‘दोर्म्यामि’ति द्विवचनपदमप्रातीव व्यञ्जकम् ।

एकवचनप्रयोगः —

मध्ये द्यामः स्तन इव भुवः शेषयिस्तारपाण्डुः ॥^३

इत्यस्मिन्नेषदूतीये पक्षे स्तनशब्दस्यैकवचने प्रयोगो युक्तियुक्तो विद्यते
स्तनो द्वौ स्तः, द्वावेव वर्णनीयौ कथं स्तन इत्युक्तम् । युक्तम्, विदग्धा नायिका

१. रघु० १०।५१

२. कुमार० ३।७६

३. मेघ० १।१८

स्तनमेकमेव दर्शयन्त्यन्यथा घाष्ट्यं प्रसङ्गात् । तथा च—

आवृणोति प्रयत्नेन विदग्धं कस्तन सदा
विवृणोति तया चकं मूनां चित्तापकर्षणे ॥

इति भरतमल्लिकपादा. स्वकीयायां मेघदूतटीकायामुदाहरति ।^१ एवमत्र स्तन इत्येकवचने विशेषः ।

शुद्धस्तनान्पश्यमस्तकं नूनमाभण्डतम्बम् ।^२

‘अलकमि’त्येकवचनमत्र विरहिण्याः केशविन्यासराहित्ये शुद्धस्तनाञ्जटिलत्वं सूचयितुं साभिप्रायं प्रयुक्तम् । तंलादेः प्रयोगाभावे साम्प्रतमलका नालका अपि तु पदपत्वाद् प्रयितस्त्राच्च अलक एव भूत इत्याशयः ।

त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाध्या^३

इत्यत्र नयनमित्येकवचन साभिप्रायं प्रयुक्तं कविना । स्त्रीत्वौचित्यादेक-
नयनस्य तदपि वामस्यैव स्पन्दनं शुभाशंसि । सध्येनेत्र स्फुरत्स्त्रीणां शंसति
प्रियसङ्गम् इत्युक्त्यात्र सध्येनेत्रमिति योजनीयं तच्च ‘वामस्त्वारया कररह-
पदं मु’ध्यमानो मदीर्यरि’त्यत्र चकारात् सिध्यति ।

पशुः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।

सा रञ्जयित्वा चरणी कृताशीर्मात्येन तां निर्वचनं जघान ॥^४

चरणी रञ्जयित्वा अनेन (चरणेन) स्पृशेति यदेकवचनमत्रावृत्तं कविना
तत्तस्य विदग्धमस्तिवमेव निर्दिशति । मल्लिकपादा अप्यस्मिन्प्रसङ्गे
एवमाहुः —

रञ्जने द्वयोरपि निशमाच्चरणावित्युक्तवाप्यौचित्यास्ताडनविधावैवतरपरा-
मर्श इत्याहुः ।

१. मेघ० १।१८ (भरतमल्लिकटीका)

२. तत्रैव २।३३

३. तत्रैव २।३७

४. तत्रैव २।३७ (भरतमल्लिकटीका)

५. कुमार० ७।१६

एतद्गिरेर्मास्यवतः पुरस्तादाविर्भवस्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनमेया च त्वद्विप्रयोगाशु समं विसृष्टम् ॥^१

घनमेवं पयो मया च विप्रयोगाशु इत्युभयत्रैकवचनप्रयोगो जात्यैकवचनम् इत्यनेन तु सिध्यत्येव परं कवेरत्र किमपि विशिष्टाग्रीष्टमस्तीत्यवधारणीयम् । प्रकृत्या धीरो रामो न सहसा रोदितुमारभत । धीरस्वभावात्तेन बहुकालमात्मा स्थिरीकृतः किन्तु नवजलधरेण यदा स्वकीयं नवं पयो विसृष्टं तदा तेनापि विरहविधुरेण पद्मलग्नं मुक्तास्थूलं विप्रयोगाशु भूमौ विसृष्टम् । यदि कश्चिद् दर्शकस्तत्र भवेत्तेन रामस्याशु एव दृष्टं स्थान्तव्यधूणीति यावत् । शाकुन्तलेऽपि तथा—

अशु च कपोलपतितं दृश्यमिदं बलिङ्कोच्छ्वासात् ॥^२

इत्यत्र अशु इत्येकवचनं नितान्तमुपयुक्तम् । चित्ररचनावसरे कदा अशु चित्रापितायाः शाकुन्तलायाः कपोले पतितमिति न ज्ञायते बलिङ्कोच्छ्वासादेव दृश्यं भवति तदिति दुष्यन्तस्य विरहधून्यहृदयावस्था तु सूच्यत एव, एकवचना-
रमकेनाश्रुपदेन भावगाम्भीर्यमपि तस्य लक्षितं भवति । अन्यथा कथमेव मेवाशु कपोले पतितं कथमनाश्रुणि तत्र विसृष्टानि । युक्तम् । गभीरधीर्जनो न सामान्यजनवन्मुक्तकण्ठं रोदिति । स तु यावच्छ्रवणमश्रुविहङ्गं पदमध्येव निदृष्ट्वा दुःखातिघायस्वमसहमानस्यैव तस्य नेत्राश्रु निःसरति न त्वश्रुणि लुठति । एवमत्रैकवचने यदीचित्यमस्ति तत्तदेः शब्दपरिपाकसूचकम् ।

रम्यास्तपोवनानां प्रतिहतदिग्धाः क्रियाः समवलोक्य ।

तास्यसि क्रियन्भुजो मे रसति भोर्वीकिणाञ्जु इति ॥^३

भुज इत्येकवचनेन पराजनेश्वर्यं ध्वन्यते । एक एव भुजो यदा दिग्मान-
पोहितुं शक्यस्तदान्यस्य काञ्क्षेष्टा । साध्वत्र कविरैकवचनस्य प्रयोगं विदधाति ।

आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोक्यतः ।^४

इति मातलिवचने चक्षुषा' इत्येकवचनप्रयोगेण कविरदितिवश्यपयोः पुत्र-

१. रघु० १३।२६

२. शाकु० ६।१५

३. तत्रैव १।१३

४. तत्रैव ७।२७।२

प्रीतित्वात् स्तिमितनयनत्वं सूचयति । एकवचनञ्चैवं साभिप्रायमत्र प्रयुक्तम् । जात्यैकत्वं तु सिध्यत्येव ।

एवमुपर्युक्तं रुदाहरणैरिदं सिध्यति यत्न विबुलावतसस्य कालिदासस्य वचन-
प्रयोगेऽपि परिपाक इति ।

(ग) दीर्घसमासप्रयोगौचित्यम्

महाकविकालिदासस्य कृतयो वैदर्भीप्रधानाः । वैदर्भी सर्वोत्कृष्टा रीतिर-
स्तीत्यालङ्कारिकाः । अनयैव च रीत्या कविरसौ स्वकीयानि काव्यरसना-
न्यलञ्चकार । वैदर्भीरीतिसन्दर्भे कालिदासो विनिर्दिष्ट इति नितरां युक्ति-
युक्तं केनापि काव्यरसनिष्ठातेन भणितम् । ओजःप्रसादमाधुर्यप्रभृतयो वैदर्भी-
रीतिपोषका गुणाः कालिदासकाव्येषु सर्वत्र लावण्यमावहन्ति । तस्मादेव
वादिचदेवमाह—

अनघा गुणसम्पूर्णा समुचितविरिद्धतिरीतिरसौ ।

प्रस्तुतरससन्दोहा सरस्वती जयति कालिदासस्य ॥ इति ।

सरलातिसरलैः सुललितपदबन्धैः कविरयं यथेष्टप्रभावमुत्पादयन् काव्य-
रसपिपासूनां मनोभावानुसारं काव्यसरणिं सञ्चालयति । इष्टप्रभावोत्पादनार्थं
स्वयं वैदर्भीनियममप्युल्लङ्घ्य दीर्घसमासानां प्रयोगं विदधाति यत्र तत्र ।
वैदर्भीपरिभाषाप्रसङ्गे समासाभावता सर्वैरेवालङ्कारिकैः प्रतिपादिता । तथा
हि—

सापि समासाभावे शुद्धवैदर्भी^१ इति वामनः ।

अत्र वृत्तिश्च सापि वैदर्भी शुद्धवैदर्भी भण्यते, यदि समासवत् पदं न भवति ।

यदस्य च स तथा वशंवदीकृतः स्थानानुप्रासवदसमासं योगवृत्तिगर्भं च
जगद सा वैदर्भी रीतिः^२ इति राजशेखरः ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥^३ इति विश्वनाथः ।

१. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १।२।१६

२. काव्यमीमांसा तृतीयोऽध्यायः

३. साहित्यदर्पणः ६।२-३

वृत्तेरसमासाया वंदर्भो रीतिरेकैव^१ इति श्रुतः ।

एवं समासराहित्यमल्पममासत्वं वा वंदर्भोरीतिर्मुख्यो गुणोऽस्तीति सर्वत्र सख्यते । अस्माकं कवेरपि नास्ति दीर्घसमासेष्वासवितस्तथापि प्रसङ्गानुकूलं तेन बहुशो दीर्घसमासाः प्रयुक्ताः । एतदेवान्न प्रतिपादनीयं यद् वंदर्भोप्रियः कविर-
यमिष्टप्रभावोत्पादनार्थं दीर्घसमासानपि यथावसरं प्रयुङ्क्ते । शतशश्चेदशाः
प्रसङ्गा वर्तन्ते कविकृतिषु यत्र दीर्घसमासप्रयोगो नितरामोचित्यसूचकः
प्रतिभाति ।

यथा हि—

रघुवंशो—

अथातिथ्यक्रियाशान्तरयसोमपरिधमम् ।^२

इत्यत्र दिनीपमुदधिः एयोर्दीर्घाच्चलद्वने रयसोमपरिधमाधिक्यं तस्य
चातिथ्यक्रियया शान्तिरित्युपक्रमो यथा दीर्घसमासेन प्रभाव्यते न तथा लघु
समासेन ।

तन्निष्पत्त्याध्ययननिवेदितावसानाम् ।^३

रात्रेरवसानसूचने वसिष्ठसिध्याणामध्ययनसंलग्नत्वमत्र दीर्घसमासेन
सम्यगुपपादितम् ।

मत्तेभरदनोत्कीर्णं व्यक्तधिक्रमलक्षणम् ।^४

त्रिकूटपर्वतविशेषणे दीर्घसमासप्रयोगः सुतरामुपपन्नः ।

नाराचक्षेपणीयादमनिष्वेषोत्पत्तिज्ञानसम् ।^५

रघोः पर्वतीयगर्णघोररघुद्वरणे नाराचादमपर्वणुप्रभावोत्पादने च दीर्घ-
समामोचित्यं विद्यते नूनम् ।

शापयन्त्रितपीलस्त्यग्रसात्कारकचग्रहैः^६

शापयन्त्रितत्वात् कचग्रहो यद्यपि पीलस्त्येन न कृतस्तथापि दीर्घसमास-

१. काव्यालङ्कारः २।६

२. रघु १।५८

३. तत्रैव १।६५

४. तत्रैव ४।५६

५. तत्रैव ४।७७

६. तत्रैव १०।४७

प्रयोगेण बलात्कचग्रहणभावः सम्यगुपस्थापितः ।

अलजासिगदाशाङ्गचक्रलाञ्छितमूर्तिमिः ।^१

यामनस्य सर्वविह्वलसमन्वितत्वमुत्कृष्टत्वं चात्र दीर्घबन्धने सूच्यते ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्यपीलस्त्यजयघोषणः ।^२

रामरावणयोजयशब्दस्य दिग्विजृम्भणे दीर्घसमासप्रयोगो दर्शनीयस्तावत् ।

रामशिरश्छेदवशंनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।^३

इत्यत्र सीताया उद्भ्रान्तचेतनारवं दीर्घसमासेन सम्यगुपलक्षितम् ।

परुडापातविश्लिष्टमेघनावास्त्रबन्धनः ।^४

मेघनादास्त्रबन्धने दीर्घबन्धः समुचितः ।

॥ माहृतिसमानोत्तमहोपधिहृतप्ययः ।^५

माहृतिना महोपधिसमानयनं तत्प्रयोगेण च लक्ष्मणव्याहारणमिति दीर्घो-
पक्रमो दीर्घसमासेनैव वर्णितः ।

नामाङ्कुरावणशराङ्कितकेतुयष्टिषु ।^६

हरिसहस्रभुजस्य रथस्य विदोषणे दीर्घसमास उपपन्न एव ।

यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोमलीलकमलाः^७

दीघिकाणां विशेषणे दीर्घसमासः स्वाभाविकः ।

कुमारसम्भवे यथा—

घावर्जितजटामौलिधिलम्बिशशिकोटयः ।^८

रुद्रमूर्ध्ना विशेषणो दीर्घसमासप्रयोगेण रुद्राणां प्रभावातिशयो द्योत्यते ।
तादृशाः प्रभावशालिनो रुद्रा अपि साम्प्रतं कथं क्षतहृङ्कारव्यसिनो जाता इति
वेधसः प्रदनः ।

१. रघु० १०।६०

२. तत्रैव १२।७२

३. तत्रैव १२।७४

४. तत्रैव १२।७६

५. तत्रैव १२।७८

६. तत्रैव १२।१०३

७. तत्रैव १६।६

८. कुमार० २।२६

मन्दामिलोद्भूतकमलाकरशोभिना ।^१

इन्द्रेत्रसहस्रकृते दीर्घसमानोपपत्तिः ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः ।^२

दीर्घसमासेनात्र मधुमस्यस्य कामस्य कायंपरता द्योत्यते ।

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।^३

विद्याधरपङ्क्तयोऽध्वगपङ्क्तयस्य सन्तानकतरुच्छायासु सुप्ता इति समासेन कदाचिद् ध्वनितं स्यात् ।

प्रणामादरत्नस्तजाम्बूनदधतंसकाम् ।^४

अरुण्यतीप्रभृतिभ्यः पार्वतीप्रणामोपक्रमे दीर्घसमासः प्रयुक्तः । तथावनता मा यतस्याः कर्णकुण्डलेऽपि गस्ने ।

मेघवृते च—

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाद्योतहर्म्या ॥^५

हरशिरश्चन्द्रिकया अलकाहर्म्याणां सततधावनमत्र दीर्घसमासेन परिलक्ष्यत इव । नैकं हर्म्यं धीत हर्म्यपङ्क्तयो धीना इति युक्ततरं प्रतिभाति ।

गण्डस्वेदापनयनरुजापलान्तकर्णोत्पलानां^६

पुष्पलावीनां श्रमशेदातिशयत्वं सूचयितुं दीर्घसमास उपपन्नः ।

सोयक्रोडानिरतपुवतिस्नानतिषतैः^७

सतततिक्तत्वं मघतां द्योतयितुं दीर्घसमासप्रयोगः स्यात् ।

स्वग्निव्यग्दोच्छ्रयसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः ।^८

वायोर्वसुधागन्धसम्पर्कातिशयत्वं प्रकटयितुं दीर्घबन्धोचित्यमत्र विद्यते,

१. कुमार० २।२६

२. तत्रैव २।६४

३. तत्रैव ६।६१

४. तत्रैव ६।६१

५. मेघ० १।८

६. तत्रैव १।२७

७. तत्रैव १।२६

८. तत्रैव १।४४

तद् यथा—

सुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्^१

करकावृष्टिपाते दीर्घसमासत्वं युक्तियुक्तम् । यतो हि तेन भूयान् प्रदेशं
प्राप्तो भवति ।

दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः^२

दशमुखभुजबाहुत्पसूचने दीर्घसमासः ।

कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः^३

कन्यानां क्रीडाविरतत्वदर्शनाय दीर्घबन्धप्रयोगः ।

ऋतुसंहारे च—

नदीपर्वतोपवनवनान्तानां वर्णने प्रयुक्ता दीर्घसमासा द्रष्टव्यास्तावद्—

चञ्चलमनोज्ञशफरीरसनाकलापाः

पर्यन्तसंस्थितसिताब्जपङ्क्तिहाराः ।

मद्यो विशालपुत्तिनान्तनितम्बबिम्बा

मन्दं प्रयान्ति समदाः प्रमदा इवाद्य ॥^४

इत्थं नदीनां शफरीरसनाकलापप्रसङ्गे धवलमरासश्रेणीहारवर्णने च
दीर्घसमासप्रयोगः साधीयान् ।

एवञ्च—

कारण्डवाननविघटितवीचिमालाः

कादम्बसारसचयाकुलतीरदेशाः ।

कुर्वन्ति हंसविरुतः परितो जनस्य

प्रीतिं सरोरुहरजोरुणितास्तदिभ्यः ॥^५

इत्यत्रापि तथैव नदीवर्णने दीर्घसमासप्रयोगः ।

नानामनोज्ञकुसुमद्रुमभूषितान्तान्

हृष्टान्यपुष्टिनिनदाकुलसानुवेशान् ।

१. मेघ० १।५७

२. तत्रैव १।६१

३. तत्रैव २।६

४. ऋतु० ३।३

५. तत्रैव ३।८

शैलेयजालपरिणद्धशिलातान्तान्
दृष्ट्वा जनः क्षितिभूतो मुदमेति सर्वाः ॥^१

सुविशालानां क्षितिभूतां वणुने दीर्घसमासत्वमत्र युक्तियुक्तम् ।

शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि
स्वस्थस्थिताण्डजकुसप्रतिनादितानि ।
पर्यन्तसंस्थितमूनीनयनोत्पत्तानि
प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि वृंसाय ॥^२

इत्यत्रोपवनानां कुसुमगन्धातिशयत्वं पक्षिकुसप्रतिनादितत्वं मृगकुससंकुन-
स्थञ्च दीर्घबन्धरपस्यापितम् ।

सम्पन्नशालिनिचयावृतभूतत्तानि
स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुसशोभितानि ।
हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनादितानि
सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम् ॥^३

सीमान्तराणां प्रसङ्गे चात्र दीर्घसमासप्रयोगः । सीमान्तरदर्शने यथा
दीर्घशृष्टिरपेक्ष्यते तथैव सीमान्तरवर्णने दीर्घबन्धीचित्यम् ।

यनान्तवणुनेऽपि तथा दीर्घसमासोपपन्नत्वं दर्शनीयम्—
पटुतरुवदाहोच्छुष्कसस्यप्ररोहाः
परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंगुष्कपर्णाः ।
दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ताद्
विहसन्ति भयमुर्च्चवोक्ष्यमाणा यनान्ताः ॥^४

भयप्रदानां यनान्तानां वणुने दीर्घसमासाः समुपविताः ।

शाकुन्तले यथा—

सीमापातप्रतिहततटस्कन्धलग्नैकदन्तः
पादादृष्टवृत्तिबलयासङ्गस्तञ्ज्जातपादाः ॥^५

१. ऋतु० ६।२७
२. तत्रैव ३।१४
३. तत्रैव ३।१६
४. तत्रैव १।२२
५. शाकु० १।३१

स्यन्दनालोकभोगजस्य विशेषणे दीर्घबन्धप्रयोगेण तस्य क्रियास्वरूपस्य यथार्थवर्णनमालक्ष्यते । व्रततिबलयपाशवर्णने दीर्घसमासोचित्य प्रशसनीयम् ।

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्व^१

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनप्रसङ्गे दीर्घबन्धत्व नितान्तमुपयुक्तम् ।

विक्रमोर्वशीये च—

तदकुसुमकिसलयभूपितनिजदेहप्राग्भारः ।^२

प्रियाविरहोन्मत्तगजेन्द्रस्य विशेषणे दीर्घसमासत्वमुपपन्नम् ।

पूर्वदिकपयनाहतकल्लोलोद्गतबाहुर्मोघाङ्गं नृं स्यति सललित जलनिधिनायः ।
हंसविहङ्ग पकुङ्कुमशङ्कु कृताभरणः करिभकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ।
विलासलिलोद्भवेस्मितवत्तहस्ततालोऽयस्तृणानि दशविशो हृष्ट्वा नवमेघ-
कालः ॥^३

जलनिधिनायवर्णने दीर्घसमासप्रयोगः सङ्गतः ।

अभिनवकुसुमस्तवकिततरुवरस्य परिसरे

मदकलकोकिलकूजितरयभङ्गारमनोहरे ।^४

इत्यत्र मन्दनवनवर्णने दीर्घसमासत्व तदनु रूपमेव ।

उत्कण्ठाघटमानपट्पदघटासङ्गदृढवृद्धवः^५

इत्यत्र पट्पदघटा वर्णयितुं दीर्घबन्धोचित्य विद्यते ।

मालविकानिमित्रे पुनः—

सर्वाङ्गःपुरवनिताव्यापारप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।^६

अन्तःपुरवनिताव्यापारप्रतिनिवर्तनोपक्रमे दीर्घसमासप्रयोगः सुतरामुपपन्नः ।

१. शकु० २१४
२. विक्रमो० ४१५
३. तत्रैव ४१५४
४. तत्रैव ४१५६
५. तत्रैव ४१६२
६. माल० २११४

विकीर्णकुरवकफलजालकमिष्टमानसहकारम् ।^१

वसन्ततो परिणामाभिमुखस्य यौवनस्य विशेषणत्वे दीर्घबन्धोऽयमतोव
समीचीनः ॥ १ ॥

तूणोरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-
मापाणिंलम्बिशिखिबह्वकलापधारि ।
कोदण्डपाणि विनदत्प्रतिरोधकाना-
मापातदुष्टप्रसहमाविरमूदनीकम् ॥^२

सैन्यवर्णनप्रसङ्गे दीर्घसमासानां प्रयोगो युक्तियुक्तः । उपर्युक्तेपूदाहरणेषु च
सर्वत्र प्रसङ्गानुकूलं दीर्घबन्धोचित्यं परिलक्ष्यते ।

सारांशः

शब्दानां यथार्थप्रयोगवत् प्रसङ्गानुकूलं यथोचितलिङ्गविधानमपि कालि-
दामस्य वैशिष्ट्यम् । एवमेव क्वचिद् बहुवचनप्रयोगेण क्वचिद् द्विवचनप्रयोगेण
क्वचिद् एकवचनेन भावविशेषः प्रकटीक्रियते । वैदर्भीप्रयोगेऽपि कविरयमिष्ट-
प्रभावोत्पादनाय वैदर्भीनिम्नमानुस्लङ्घ्य प्रसङ्गानुसारं दीर्घसमासान् यदि प्रयुङ्क्ते
सरकवेः समुचितपदप्रयोगपरत्वमेव ।

पञ्चमः परिच्छेदः

कालिदासस्य वाक्ये शब्दनियोजनोचित्यम्

शब्दशास्त्रनिपुणो महाकविः कालिदासः शब्दानां चयने तु दक्षोऽस्त्येव, शब्दानां यथास्थानविन्यसनेऽपि सोऽद्वितीयः । संस्कृतव्याकरणस्य पूर्णत्वाद् तदाश्रित वाक्य केनापि प्रकारेण कथनीयं भवति । कर्तृपदं पूर्वं स्यात् क्रियापदं वा क्रियाविशेषणपदं वा व्याकरणस्यैव न किमप्यन्तरं विद्यते । विद्यतेऽन्तरं केवलं प्रभावोत्पादने । क्रियापदस्य वाक्यारम्भे नियोजनेन कदाचिद् यः प्रभावो भाव्यते न स कस्याप्यन्यस्य पदस्य प्रयोगेण । सर्वनामपदं कदाचिदतिप्रभावकारि क्रियाविशेषणपदं कदाचित् शब्दविन्यासस्येदं स्वातन्त्र्यं पञ्चरचनायामतीव सहायकं भवति । अस्मादेव कारणात् संस्कृतकविः शब्दानामानुपूर्व्यप्रयोगेण सारस्येन छन्दसि रचयितुं शक्नोति । तस्मिन् कालिदासोऽपि केवलं छन्दसां रचनार्थं शब्देषु पौर्वापर्यभावं मनुते । मैत्रम् । नासौ कविः छन्दसामधीनः, महाकवेरस्य तु हृदयसागरादनायासेन निःसृताः समुचितस्थानविन्यसनाश्च शब्दाः सुतरां प्रभावोत्पादकाः भवन्ति । मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्^१ इति वाक्यस्य पदशय्येव मन्दभावं प्रकटयति । वाक्यारम्भे न्यस्तं मन्दं मन्दमिति क्रियाविशेषणपदञ्चोच्चार्यमाणमेव समग्रभावं प्रकटयति ।

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।^२

इत्यत्र वाक्यारम्भे गच्छतीति क्रियापदं यथा प्रभावोत्पादकं न तथाऽन्यत्किञ्चित्पदम् । कर्तृपदं शरीरमिति न तथा महत्त्वपूर्णं यथाऽस्य गमनक्रिया । तेनैवात्र गच्छतीति क्रियापदस्यैव सर्वतः प्रागुपादानमभिप्रेतं कवेः द्वितीयेऽपि पादे तथैव धावतीति क्रियापदमेव कर्तुः पूर्वं साभिप्रायं निहितम् । चेतसः पश्चाद्भावने बलप्रदानहेतोर्धावतीति पूर्वं कथितम् । एवञ्च प्रतिवातं नीयमानस्य इत्यत्र नीयमानस्येतिपदस्य पादान्ते निधानेन हठादुत्सारणं स्पष्टं भवति । कालिदासस्य शब्दविन्यासकौशलं तु प्रतिपदमेव दृश्यते । किन्त्वस्मिन् परिच्छेदे

१. मैत्र० १।१०

२. शाकु० १।३२

केवलं वाक्यरम्भप्रयुक्तानां क्रियापदानां क्रियाविशेषणपदानां सर्वनामपदाना-
ञ्चोचित्यप्रदर्शनायमुदाहरणानि प्रस्तुयन्ते ।

(न) वाक्यारम्भे क्रियापदोचित्यम्

जुगोपात्मानमग्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।^१

इत्यस्मिन् रघुवंशीये श्लोके दिलीपचरित्रवर्णने वाक्यारम्भे जुगोप इति क्रियापदं समुचितभावप्रबोधने नितान्तमुपयुक्तम् । जुगोपात्मानम् इत्येताव-
च्छ्रवणेन निस्सन्देहमोत्सुक्यमेका जिज्ञासा बोधयते किं महाराजो दिलीपोऽप्या-
श्मनो रक्षामपैक्षत, किं तस्यापि कस्माच्चिद् भयमासीद् यत्स आत्मानं जुगोप
एवमेतामुत्सुकतामुत्पाद्य तदनन्तरमनुपदमेव 'अग्रस्ते'ति पदं प्रयुज्य जिज्ञासा-
निवारणं कृतम् । जुगोपात्मानं न तु भयादपि तु त्रासरहितः सन् । अनया
वाक्यरचनया यः प्रभावः पाठकस्य हृदयपटलेऽङ्कितो भवति स नान्यथा
प्रयोगेण सम्भाव्यते । द्वितीये पादेऽपि यथा भेजे धर्ममनातुरः इत्यत्रापि भेजे
इति क्रियापदमेव पूर्वमुपात्तम् । भेज इत्यस्य पदस्योच्चारणेनैव प्रदत्तं समुत्ति-
ष्ठति किं भेज इति । तदनन्तरं कथितं धर्ममिति धर्माजने किं विघ्नो न कश्चि-
दायातः श्रेयासि बहुविघ्नानीति वचनाद् एवमस्याः सङ्कायाः समाधानमनातुर
इति पदोपादानेन कृतम् । एतत्स्थाने अनातुरो धर्मं भेजे इति प्रयोगे न तावती
प्रभावोत्पादनक्षमता विद्यते । एवं यत्र तयात्मकस्य वाक्यविन्यासस्याय-
श्यकतापेक्षिता तत्र तथैव कविना विहितम् । अस्मैव श्लोकस्य तृतीयपादे यथा
अगृणुराददे सोऽयम् इत्यस्मां वाक्यरचनायाम् अगृणुर् इति पदमेव सर्वतः
प्राक् प्रयुक्तम् । किमर्थम् ? सोऽयमादद इत्यस्य पूर्वप्रयोगो मनसि किमपि
पूणाभावमुत्पादयति । भावोऽयं येन नोत्पद्येतेत्यस्माद्धेतोः सर्वप्रथमम् अगृणू-
रिति वचसा स्पष्टं यत्तस्य राज्ञो नासीद्वनलोलुपत्वं स तु प्रजानां हितार्थं
धनमाददे । एवमेव अतस्तः सुखमन्वभूद् इति वाक्ये असक्त इति क्रियाविशेषण-
पदस्य सर्वतः प्राक् प्रयोगो दिलीपचरित्रं सुतरां प्रतीयते । सुखमन्वभूद् इत्येतस्य
पूर्वप्रयोगो नूनं नृपस्य चरित्रे किमपि हीनत्वमुत्पादयेत् किन्तु सर्वतः प्राक्
विशेषणपदम् असक्त इति प्रयुज्य तदनन्तरं सुखमन्वभूत् इति प्रयोगेण वस्तु-
स्थितिं स्वतः स्पष्टीकृत्य दिलीपचरितमप्युन्नायितम् ।

जुवोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।^२

१. रघु० १।२१

२. तत्रैव १।२६

इत्यग्निम् वाक्ये दुदोह इति त्रियापदस्य पुरस्करणं दोहनकर्मणः प्राधान्य-
सूचनाय विधीयते यच्चेन्द्रदिलीपाभ्या युगपत् सम्बद्धमस्ति ।

शशाम घृष्ट्याऽपि विना दवाग्निरासोद्विशेषा फलपुष्पवृष्टिः ।^१

दिलीपे वन प्रविष्टे सत्येव दवाग्निः शशामेति कथनाय शशामेति क्रिया-
पदस्य वाक्यारम्भे निधानं महाकवेरेव तत्र प्रसादस्य पुरस्तु सम्पद^२ इति वाक्यं
स्मारयति द्वितीये च पादे आसोदिति क्रियापदं फलपुष्पवृद्धेः सत्तां प्रकटयितु-
मथ वा सत्तारूपपरिणामं प्रदर्शयितुमेव पुरस्स्थापितम् ।

प्रत्यन्नबोच्चैनमिपुप्रयोगे सत्पूर्वंमङ्गलं धितथप्रयत्नः ।^३

इत्यत्र प्रत्यन्नबोदिति क्रियापदस्य वाक्यारम्भे स्थितिः पूर्वपद्यस्यान्तिमपदेन
शिथिलीचकारेत्यनेन सह समुच्चयसम्बन्धं प्रकटयितुं नितान्तमुपयुक्तास्ति ।
आत्मन्यवशां शिथिलीचकार । प्रत्यन्नबोच्च इत्येतादृशः प्रयोगो महाकवेर्भाषा-
प्रवाहे सुगमता परिलक्षयति ।

अवाकिरन्बयोबुद्धास्तं लाञ्छः पौरयोपितः ।^४

इत्यत्र माङ्गलिकानां लाजानां वर्णनकर्मणः प्राधान्याद् अवाकिरन् इति
क्रियापदस्यैव पूर्वोपपत्तिः ।

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

धर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ।^५

वाहानां गात्रशिञ्जितैर्वर्मभिस्तालीवनध्वनेरभिभावनमेव शिञ्जनोत्कर्षे
हेतुस्तेनात्र अभ्यभूयत इति क्रियापदं सर्वतः प्राक् प्रयुक्तम् ।

अनयत्प्रभुशिवितसम्पदा वशमेको नृपतीननन्तरम् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया भरुतः पञ्चशरीरगोचरान् ॥^६

अजस्य रघोश्चोभयोरेव अनयदिति क्रियापदेन सम्बन्धात् प्राधान्यद्योत-

१. रघु० २।१४

२. शाकु० ७।३०

३. रघु० २।४२

४. तत्रैव ३।२७

५. तत्रैव ४।५६

६. तत्रैव ८।१६

नार्थं वाक्यारम्भे क्रियापदस्य प्रयोगो युज्यते ।

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विपदारम्भफलानि भस्मसात् ।^१

अकरोद् इति क्रियापदं वाक्यारम्भे प्रयुज्य कविमंहाराजस्याजस्य क्रिया-
शक्तिमसूचयत् अपि च अकरोद् इत्यस्य प्रयोगेणैका जिज्ञासा समुत्पाद्यते कः
अकरोद् किमकरोद् इति तदनन्तरञ्च स्पष्टीकृतवान् कविः अचिरेश्वरः (भजः)
अकरोद् द्विपदारम्भफलानि भस्मसादकरोद् । एवमेतत्सर्वं काव्यरचनायाः स्वा-
भाविकमुपक्रममुपलक्षयति ।

निर्ययावय पोलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।^२

आनन्तर्यसूचकाद् अथेति निपातात्प्रागेव निर्ययाविति क्रियापदस्य प्रयोगः
प्रासादाग्निप्रक्रमणे रावणस्य नितान्तमौद्धत्यं सूचयति । यथा कश्चित्तिहो गर्जनं
कन्दरान्निर्गच्छति तस्य पादोपक्रममिव लक्षयितुं निर्ययाविति क्रियापदस्य
वाक्यारम्भे प्रयोगः ।

अर्वेभि चैनामनघेति किन्तु लोकापवादो बलवाम्मतो मे ।^३

अर्वेमीति क्रियापदस्य सर्वतः प्राक् प्रयोगेण रामस्य मानसिकी व्यथा
सुतरां लक्ष्यते । सीताया अनघात्वं च अर्वेमीत्यस्य पूर्वप्रयोगादेव स्पष्टीकृतम् ।

जगृहस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।^४

इत्यत्र वानरैः राक्षसैश्च रामपदव्या ग्रहणमेव प्राधान्येन सूचयितव्यमस्ति ।
तेनात्र जगृहरिति क्रियापदमेव वाक्यारम्भे प्रयुक्तम् ।

अर्वेभि कार्यान्तरमानुषस्य विद्वानोः सुताख्यामपरां तनूं स्वाशु ।^५

नागराजस्य कुमुदस्य कृशविषयक ज्ञानं द्रवयितुमेवात्र अर्वेमीति क्रियापदं
वाक्यारम्भे प्रयुक्तम् ।

शुशुभे तेन चाकान्तं मङ्गसायतनं महत् ।^६

१. रघु० ८।२०

२. तत्रैव १२।८३

३. तत्रैव १४।४०

४. तत्रैव १५।६६

५. तत्रैव १६।८२

६. तत्रैव १७।२६

मङ्गलायतनस्य शोभासम्पन्नत्वमेवात्र प्राधान्येन वर्णनीयमस्ति तेनैव शुचुभ इति क्रियापदस्य प्राक् प्रयोग । एवमग्रिमे पक्षेऽपि—

वनो भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।^१

इत्यत्र राजकुमारस्य शोभासमुदयत्वसूचनार्थं वभाधिति क्रियापदस्यैव वाक्यारम्भे विधानम् ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।^२

प्राशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुक्तम् इति महाकाव्यारम्भविधि-विधानात् वस्तुनिर्देश एव कुमारसम्भवारम्भाय महाकवेरभीष्टस्तत्रापि हिमाचल-स्य सर्वेषां विदितत्वात् ख्यातिमभिव्यञ्जयितुम् अस्तीति क्रियापदस्य सर्वतः प्राक्प्रयोगो विहितः । अपि च—

अस्ति क्रियापदोपादानात् सदा सम्बन्ध उच्यते न वास्तेर्वर्तमानविहितः प्रत्ययः, तथा च नित्यानां सदा सम्बन्धवत्त्वाद् वर्तमानविहितप्रत्ययो भवतीति युद्धाः । इति भरतमल्लिकपादाः ।^३

एवमत्र महाकाव्यारम्भे वाक्यारम्भे च अस्तीति क्रियापदस्यौचित्यं स्पष्टम् ।

अवन्ति ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुष्यात्मसमं नियोजये ।^४

ते कामदेवस्य सार सुतरा जानामीति भावं स्पष्टीकृतुं वाक्यारम्भे अवन्तीति-क्रियापदं प्रयुक्तम् ।

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपत्न्यवानि ।

पादेन नापेक्षत सुन्दरीणां सम्पर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥^५

आशिञ्जितनूपुरेण सुन्दरीणां पादेन सम्पर्कमनपेक्ष्यशोकः कुसुमान्यसूत इत्यत्र तरो, पुण्यत्रसवस्य प्राधान्यमभिलक्षयितुमत्र असूतेति क्रियापदं वाक्यारम्भे प्रयुक्तम् ।

१. रघु० १७।३०

२. कुमार० १।१

३. तत्रैव (रामधनकाव्यतीर्थसम्पादितम्, पृ० ४)

४. तत्रैव ३।१३

५. तत्रैव ३।२६

स्मरसि स्मर मेसलागुणैस्त गोप्रस्तुतितेषु बन्धनम् ।^१

प्रश्नार्थे स्मरसीति क्रियापदस्य वाक्यारम्भे प्रयोगः सर्वथा समीचीनो विद्यते ।

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।^२

क्रियतामिति क्रियापदस्य वाक्यारम्भे प्रयोगोऽन्त्यमण्डनस्यामभ-
वत्वसूचनार्थं कृतः । कामपत्न्या भ्रान्तरिकी व्यथा असामर्थ्यञ्चानेन सम्यग्
व्यज्यते ।

इषेय सा फर्तुमवन्त्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोमिरात्मनः ।^३

अवन्त्यरूपताकरणे पार्वत्या अभिलापोत्कर्षं प्रकटयितुं कथिता इषेयेति
क्रियाशब्दस्य वाक्यारम्भे प्रयोगः कृतः ।

उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्ति नूनं यत एवमात्थ माम् ।^४

पार्वत्याः प्रत्युत्तरदानस्य महत्त्वं सूचयितुमत्र उवाचेति क्रियापदस्य सर्वतः
प्राक् स्थितिः ।

अथैमि पूतमात्मानं हृयेनैव द्विजोत्तमाः ।

भूर्नि गङ्गाप्रपातेन धीतपादाम्मता च वः ॥^५

इत्यत्र मुनिजनपादक्षालनजलस्य गङ्गाजलमाम्यं ग्रन्थापयितुम् अथैमीति
क्रियापदमादी प्रयुक्तम् ।

मेने मेनाऽपि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभोत्सितम् ।

भवन्त्यप्यनिवारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिश्रताः ॥^६

पत्युरभीप्सितकार्यस्याङ्गीकरणमेव पतिश्रतानां पश्यं श्रतमतः गर्पतः प्राक्
मेन इति क्रियापदेन तत्साम्यमुपस्थापितम् ।

१. कुमार० ५।८

२. तत्रैव ५।२२

३. तत्रैव ५।२

४. तत्रैव ५।७५

५. तत्रैव ६।५७

६. तत्रैव ६।८६

यभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपालमेवामलशेखरश्रोः ।

उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥^१

भस्मैव सिताङ्गरागो बभूव, कपालमेवामलशेखरश्रीर्वभूव, गजाजिनस्यैवो-
पान्तभागेषु रोचनाङ्को दुकूलभावो बभूवेति सर्वेषु बभूवेति क्रियापदस्य सम्बन्धादस्य
वाक्यारम्भे विधानं युज्यते ।

सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता प्रार्थितं भुलमनेन नाहरत् ।^२

पार्वत्या स्मरातिशयत्वं सूचयितुमत्र सस्वज इति क्रियापदमादौ प्रयुक्तम् ।
सस्वजे सा न तु निष्पन्दमास्तेत्यर्थं स्पष्टयितुमेव क्रियापदस्य प्राग्विधानम् ।

पश्य पद्मिन्नदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे विवस्वता ।^३

पश्येति क्रियापदं वर्ण्यमानं प्रत्यवधानार्थमत्र सर्वतः प्राक् प्रयुक्तम् ।

उत्तरन्ति विमिकीयं पल्वलं गाढपङ्कमनिवाहितातपाः ।

ईदृणी वनवराहयूयपा दष्टमङ्गुरविताङ्कुरा इव ॥^४

वन्यवराहाणां पल्वलात् निर्गमनमूचनस्यैवात्र प्राधान्याद् उत्तरन्तीति
क्रियापदस्य वाक्यारम्भे विधानं युक्तम् ।

आपृच्छस्व प्रियसखमभुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलम्^५

दयिताजीवितालम्बनार्थी यक्षः सख एव मेघं प्रियासखिणे प्रापयितु-
मिच्छति तेनैव स आपृच्छस्वेति क्रियापदेन वाक्यभारभते । कामी
स्वतां पश्यतीति अस्यैव महाकवेर्वचनादत्रापि स्वाभिप्रायरूपताकारणात्
शौघ्रमापादयितुं यक्षो ननु कालिदास आपृच्छस्वेति क्रियापदं सर्वतः प्राक्
प्रमुह्यते ।

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुमसुरभी पर्वते पर्वते ते ॥^६

इत्यत्रापि यक्षः प्रतिपर्वतं नानाविधरम्यस्थानावलोकनेच्छया मेघस्य

१. कुमार० ७।३२

२. तत्रैव ८।१४

३. तत्रैव ८।३४

४. तत्रैव ८।३५

५. मेघ० १।१२

६. तत्रैव १।२४

प्रियासमीपे प्राप्नोति विलम्बमवधारयन् वर्तिष्यमाणं तत्सर्वं तत्रस्थ एवोत्प्रेसते ।
तत्सर्वं विलम्बकारणं तस्याक्षयोः पुरतः प्रतीयत इत्यस्माद्धेतोरनायाममेव तस्य
मुखादुत्पश्यामीति क्रियापदं सर्वतः प्राङ् निस्सरति ।

एवञ्च—

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धमिन्नाम्ननामे
सद्यःकृतद्विरवदशनच्छेदगौरस्य तस्य ।^१

इत्यप्राप्त्युत्प्रेसासूचनस्य प्राधान्यात् तदर्थक्रियापदमेवारम्भे प्रयुक्तम् ।

संक्षिप्येत क्षणं इव कथं दीर्घयामा त्रियामा ।^२

दुर्लभप्रार्थनतदमुपदर्शयितुमेवात्र वाक्यारम्भे विधिलिङि क्रियापदस्य प्रयोगो
विहितः ।

इवसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्यः ।^३

इत्यत्र विहगवर्गस्य इवासप्रतियामूचनाय इवसितीति क्रियापदस्य वाक्यार्-
म्भे प्रयोग उपपद्यते । द्वितीये पादे तु क्लान्त कपिकुशं प्रति संकेतयितुं कपि-
कुलमिति पदस्यैव पूर्वविधानम् । तृतीये पादे पुनः तोयमिच्छतो गवययूथस्य
सर्वतः भ्रमणसूचनार्थं भ्रमतीति क्रियापदस्य पूर्वमुपादानम् । तुरीये च पादे
शरभकुलं प्रति संकेतप्रदानार्थं तस्यैव पूर्वप्रयोगः समुचितः एवं यत्र क्रियायाः
प्राधान्यमभीष्टं तत्र क्रियापदं वाक्यारम्भे प्रयुक्तं यत्र च कर्तृपदप्राधान्यं तत्र
कर्तृपदमेव पूर्वं प्रयुक्तम् ।

तर्पवाग्यत्रापि—

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।
प्रसरति तूष्णमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन
स्तपयति मृगवर्गं प्रान्तलण्णो द्याग्निः ॥^४

इत्यत्र क्रियायाः प्राधान्यात् क्रियापदमेव सर्वत्र पुरः स्थापितम् ।

१. मेप० १।६३

२. तर्पव २।५१

३. ऋतु० १।२३

४. तर्पव १।२५

यहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति घ्यायन्ति नृत्यन्ति समाधयन्ति ।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥^१

यथासंख्यनियमेनात्र क्रियापदानामेव पूर्वप्रयोगो नितान्तमनोहारी ।

दधति वरकुचाग्रैरुन्नतंहरिष्यष्टिं^२

इत्यत्रापि हारयष्टिधारणस्यैव प्राधान्येन कथनात् दधतीति क्रियापदेन वाक्यारम्भः ।

गाहन्तां महिषा निषामसलिलं शृङ्गं भृङ्गस्ताडितम्^३

सेनापतिं प्रति दुष्यन्तस्य समादेशरयापनार्थं भत्र गाहन्तामिति त्रियापदस्य वाक्यारम्भे प्रयोगः समुचितः । गाहन्तामिति सर्वतः प्रागुच्चारणेन आदेशोऽयं सर्वथा परिपालनीय इत्यवगम्यते ।

तपति तनुमात्रि मदनस्त्वाम्निशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुदतीं दिवसः ॥^४

पूर्वस्मिन् पद्ये निर्धृष्टं तपति वलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानीति शकुन्तलावचः श्रुत्वा प्रत्युत्तरदाने तपतीति क्रियापदस्यैव सर्वतः प्रागुक्तः श्रुत भवत्या वचनमित्यर्थमनायासेन सूचयति । द्वितीये च वाक्ये ग्लपयतीति क्रियापदं स्वमतपोपणार्थमारम्भे प्रयुक्तम् ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोपधीनीं^५

ओपधीपतेरस्तशिखरं प्रति यानमेव सूचयितुं यातीति त्रियापदस्य वाक्यारम्भे प्रयोगः ।

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया^६

शकुन्तलायाः प्रस्थानमति कष्टदायकमिति यास्यतीति क्रियापदस्य पुरः स्थिर्यैव द्योत्यते ।

१. ऋतु० २।१६

२. तत्रैव २।२६

३. शाकु० २।६

४. तत्रैव ३।१५

५. तत्रैव ४।२

६. तत्रैव ४।६

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति कथनोपक्रम एव कण्वस्य वैवल्यं सूचयति ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः^१

इत्यत्र वाक्यारम्भे भवन्तीति क्रियापदं फलागमैस्तदृशां नम्रत्वस्यावश्य-
म्भावित्वं सूचयति ।

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निः ।^२

परिणामस्य पूर्वोक्त्या प्रभावोत्पादनादत्र ज्वलति इति क्रियापदेन चलिते-
न्धनस्याग्नेः परिणामव्यापनं कृतम् ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्यपि यन्नियोज्याः ।^३

इत्यत्र कर्मसु सिद्धेरैव कारणस्य प्रव्यापनार्थं सिध्यन्तीति क्रियापद-
वाक्यारम्भे प्रयुक्तम् ।

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणम्^४

मुनीनां कथनस्य महत्त्वं सूचयितुमेवात्र प्राहुरिति क्रियापदं प्रयुक्तम् ।

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं^५

फलात्पूर्वं कुसुमस्योत्पत्तिवर्णने उदेतीति क्रियापदमेव सर्वतः प्राक्
प्रयुक्तम् ।

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः^६

राजा प्रकृतिरञ्जनं कवेः सर्वाधिकमिष्टम् । राजा प्रकृतिरञ्जनादित्युक्तमेवा-
नैन रघुवंदे । ॥ एवाभिलाषोऽस्यात्रापि प्रकटीभवति प्रवर्ततामिति क्रियापदस्य
वाक्यारम्भे प्रयोगात् ।

मुञ्चति न तावदस्याः कर्म्यं कुसुमसमवय्वनं हृदयम् ।^७

१. पाकु० ५।१२

२. तत्रैव ६।३१

३. तत्रैव ७।४

४. तत्रैव ७।२७

५. तत्रैव ७।३०

६. तत्रैव ७।३५

७. विक्रमो० १।८

हृदयकम्पस्येयत्कालं स्थिरता 'मुञ्चति न' इत्यस्य वाक्यारम्भे प्रयोगेण सुतरां गम्यते । अपि च मुञ्चति न इत्युच्चारणमेवोर्वङ्मयाः परित्रासभावं दर्शयति ।

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति ।^१

यद्यपि नु खलु सा रम्भोरुगता स्यादित्यात्मगत प्रश्नं कृत्वा वाक्यारम्भे सम्भावनायां विधिलिङि क्रियापदस्य प्रयोगो नितान्तमुचितः प्रतीयते ।

भालोकयति पयोदान्प्रबलपुरोवातताडितक्षिण्डः ।^२

अत्र मेघालोकनेन मयूरस्य भ्रमरौत्सुक्यं सूच्यते । एवमेव पुरुरवसोऽपि तावत्प्रियादर्शनीत्सुक्यं प्रबलं विद्यते तस्मादेव स्वाभिप्रायसम्बन्धाद् वाक्यारम्भेऽत्र भालोकयतीति क्रियापदं प्रयुङ्क्ते कविः ।

भामाति मणिविशेषो दूरमिदानीं पतन्निष्ठा नीतः ।

नवतमिव लोहिताङ्गः पर्यधनच्छेदसंयुक्तः ॥^३

मणिविशेषस्य भामैवात्र विशेषतो वर्णनीया तेन तदर्थं क्रियापदमाभातीत्येव सर्वतः प्राक् प्रयुक्तम् ।

किमिदानीं शरासनेन । बाणवयमतीतः स क्रव्यभोजनः । तथा हि इति कथनानन्तरं राजा पतन्निवर्णनमेव समुचितमासीत् किन्तु मणिविशेषस्याभयापक्षिवर्णनं तु दूरङ्गतं मणेरभाववर्णनमेव प्रमुखं सम्जातं तेनात्र वाक्यारम्भे भामातीति क्रियापदमेव प्रयुक्तम् ।

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रापितचेष्टया किमेतन्मे ।^४

मालविकायाः कोपकारणं पिपृच्छयताग्निमित्रेण कुप्यसीति क्रियापदं वाक्यारम्भे नितान्तमुपयुक्तं प्रयुक्तम् ।

किमेतत् । कुप्यसि मे इत्यत्र स्थाने कुप्यसि मे किमेतदिति कथनं सातिशयं प्रभावमुत्पादयति ।

१. विक्रमो० ४।६

२. तत्रैव ४।१८

३. तत्रैव ५।४

४. मात्र० ४।१०

विसृज सुन्दरि संगमसाध्यसं तव चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥^१

भयत्यागं विशेषयितुमेवात्र विसृज इति क्रियापदं वाक्यारम्भे प्रयुक्तम् ।
द्वितीये वाक्येऽपि क्रियापदेन नृपतिना स्वाभिज्ञा एव प्राधान्येन सूचितः ।
अतिमुक्तलता यया सहकारमालिङ्गति तथैव त्वमपि मामालिङ्ग्येत्यालिङ्गनाय
निवेदनमेवात्र प्रधानं विद्यते तस्मादेव परिगृहाणेत्यस्य क्रियापदस्य वाक्यारम्भे
साधुप्रयोगः ।

उपर्युक्तैरुदाहरणैस्तावत् क्रियापदानां वाक्यारम्भे प्रयोगोचित्यं सुतरां
प्रतिभाति ।

(ख) वाक्यारम्भे क्रियाविशेषणपदोचित्यम्

क्रियापदमिव क्रियाविशेषणपदमपि वाक्यारम्भे प्रयुक्तं कवेः कञ्चिद्
भावविशेषं प्रकटयति । यथा—

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ।^२

शुभंयुना द्वितयेन सङ्गतत्वाच्छोभाधिक्यवर्णनमत्राभीष्टं विद्यते तेन वाक्या-
रम्भे अधिकमिति क्रियाविशेषणपदमेव निहितम् ।

ध्रुवमस्मि क्षातः शुचिस्मिते ! विदितः कैतववत्सलस्तव ।

परलोकमसन्निवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥^३

अनापृच्छ्य परलोकगमने कैतववत्सलत्वज्ञानमेव कारणमित्येदद् ब्रूयितुं
कविना ध्रुवमिति क्रियाविशेषणपदं वाक्यारम्भे प्रयुक्तम् ।

सद्यं युभुजे महाभुजः सहस्रोद्वेगमिमं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नयपाणिग्रहणां वधूमिव ॥^४

नवोदा वधूः सद्यमेव भोक्तव्या नो चेत्सा उद्वेगं व्रजेदिति भावमवधार्य
सद्यमिति क्रियाविशेषणस्यैव प्रयोगो वाक्यारम्भे कृतः ।

१. माल० ४।१३

२. रघु० ८।६

३. तथैव ८।४६

४. तथैव ८।७

सद्यः प्रकालोद्गमघातप्रे मोते समाप्ति नयवृत्तवासे ।

निवेशयामास मधुद्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोमयस्य ॥^१

मधुः सद्यः द्विरेफात् निवेशयामास इत्युत्तरार्द्धे सङ्गतस्यापि सद्य इति क्रियाविशेषपदस्य वाक्यारम्भे प्रयोगेण कविस्वात्मकलिकं सम्भवमत्वं द्वाघ्नप च सुतरां प्रकटयति ।

भूयश्चाह स्वमपि जयने कण्ठस्तग्ना पुरा मे ।^२

यक्षपत्न्यामौत्सुक्यमुत्पादयितुं भूय इति पदस्य वाक्यारम्भे विधानमतीवोपपन्नम् ।

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यया स्वा^३

भलकां प्रति मेघं प्रेरयितुं तदनुकूलवातावरणसूचनाय मन्दं मन्दमिति क्रिया-विशेषपदस्य पूर्वप्रयोगोऽन्यत्वं स्वाभाविकः ।

भक्तशयं क्षत्रपरिग्रहलभा

यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।^४

सर्वतः प्रायसंशयमिति पदप्रयोगो दुष्पन्तस्य मनोदाढ्यं सूचयतितराम् ।

कात्स्न्येन निर्वर्णयितुं च रूपमिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।

न च प्रियेष्वायतलोचनानां समप्रवृत्तीनि विलोचनानि ॥^५

पूर्वोद्धे स्त्रीणां कौतूहलम् उत्तरार्द्धे च निःसर्गशास्त्रीनत्वम् । कौतूहलप्रदर्शने च कात्स्न्येनेति पदस्यैव प्राक् प्रयोगो युक्तः । कविहृदये यो भावः समुत्पद्यते तस्य सर्वाचिरूपोपकः शब्द एव सर्वप्रथमं हृदयपटलेऽङ्कितो भवति, बहिःस्थ निस्सरति । तत्पूर्वसमागमानां रूपस्य कात्स्न्येन निर्वर्णनेच्छैवात्र स्त्रीणां कौतूहलं सूचयति । तेनात्र कात्स्न्येनेति पदस्यैव पूर्वोपपत्तिः ।

१. कुमार० ३।२७

२. मेघ० २।१४

३. तत्रैव १।१०

४. शाकु० १।२१

५. माल० ४।८

(ग) वाक्यारम्भे सर्वनामपदोचित्यम्

शब्दप्रयोगाणां सूक्ष्मातिसूक्ष्मविषयेऽपि दत्तावधानो ह्ययते कविः कालिदासः । सर्वनामपदानां प्रयोगेऽप्यस्य वैचक्षण्यं विद्यते । यत्र कुत्रापि सङ्केतवाचीनि सर्वनामपदानि प्रयुक्तानि तत्र इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्तिन्येतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात् इति कथनं सम्यक्तया घटति ।

एते वपममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।^१

इत्येकस्मिन्नेव वाक्ये सर्वनामत्रयस्य प्रयोगः कवेः शब्दप्रयोगवैदुष्यं सुतरां पुष्पाति । पुरः स्थितायाः कन्यायाः कृत इयमितीदमो रूपं सन्निकृष्टत्वात् तदनन्तरवर्तिन आत्मनः कृत एत इत्येतदो रूपं पश्चाद्वर्तिनीनां दाराणां कृते 'अमीत्यदसो रूपं युक्तयुक्तं प्रयुक्तम् । सङ्केतवाचिन इमे सर्वनामशब्दाः प्रायेण वाक्यारम्भे एव युज्यन्ते । कालिदासेनाऽपि ते प्रायशस्तरथैव प्रयुक्ताः । तथा हि—

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।^२

न सन्निकृष्टमपि तु किञ्चिद्दूरे वर्तमानं देवदारुं प्रति सङ्केतार्थममुमिति पदस्य वाक्यारम्भे प्रयोगः संयुज्यते । वृक्षस्यासन्निकृष्टत्वादेव अमुमिति पदानन्तरं पुर इति पदप्रयोग आवश्यको जातः । एवमत्रादसो रूपमेव सङ्गच्छते ।

तथैव च—

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।^३

असौ महाकालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।^४

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।^५

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्यैव पति जयन्तः ।^६

अमी जनस्थानमपोदविघ्नं भत्वा समारम्भनवोटजानि ।^७

१. कुमार० ६।६३

२. रघु० २।३६

३. तत्रैव ६।२१

४. तत्रैव ६।३४

५. तत्रैव ६।५४

६. तत्रैव ६।७८

७. तत्रैव १३।१२

अमूर्ध्वमानान्तरत्नम्बिनोनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ॥^१
 अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेसलानि ॥^२
 अमो शिरोपप्रसवावतंसः प्रभंशिनो वारिविहारिणीनाम् ॥^३
 अमो च कयमादित्याः प्रतापसतिशीतलाः ॥^४
 अमो हि धोयंप्रभवं अघस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ॥^५
 अमुना ननु पादवैवर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ॥^६
 अमुनेव कथयितस्तनो सुभगेन प्रियमाश्रमस्मना ॥^७
 अदः शरण्यां क्षरमङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहितान्मोः ॥^८
 अमी वेदि परितः वत्सुप्तिषिण्याः ॥^९
 अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्
 प्रक्षिप्य दैत्यान् जयलाम्बुराशी ॥
 वायव्यमस्त्रं क्षरधि पुनस्ते
 महोरगः स्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥^{१०}

इत्यादिषु सर्वेषु वाक्यारम्भे प्रयुक्तमदसो रूपं विप्रकृष्टस्थानभावं सुचास्तया
 व्यनक्ति । एवमेव सन्निकृष्टस्य संकेतवाचिन इदमो रूपं वाक्यारम्भे यव यव
 प्रयुक्तं तत्र तत्रात्यन्तमुपपन्नम् । यथा—

अयं सुजातोऽनुगिरं समलः प्रवालमादय सुयन्धि यस्य ।
 यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोमी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥^{११}

इत्यत्र वाक्यारम्भे अयमित्तीदमो रूपं प्रयुज्य कविस्त्वमलपृक्षस्य लक्ष्य

१. रघु० १३।३३
२. तत्रैव १३।४२
३. तत्रैव १६।६१
४. कुमार० २।२४
५. तत्रैव ३।१७
६. तत्रैव ४।२६
७. तत्रैव ४।३४
८. तत्रैव १३।४५
९. शाकु० ४।८
१०. विक्रमो० १।१६
११. रघु० १३।४६

सम्बन्धमभिलषितुकामया सुनन्दया कृतः अनेनेतीदमो रूपस्य प्रयोगो नितान्त-
मुपयुक्तो विद्यते । प्रथमपरिचयार्थं तु सा असावित्यदसो रूपमेव प्रयुङ्क्त इति
सविशेषं द्रष्टव्यम् ।

एवञ्च—

अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्राप्तिसमीपवरेण ।

मूर्धनिमालि ! क्षितिधारणोच्चमुर्ध्वस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥^१

इत्यस्मिन् कुमारसम्बन्धवीर्यपद्ये अनेनतीदमो रूपमीश्वरस्य शिवस्य
महत्त्वमाख्यापयति ।

वटुवेशधारिणं शिवं प्रति पार्वतीपरिचयप्रदानावसरे पार्वतीसखीवचने
'इयम्' इतीवगो रूपमत्यन्तमुपपन्नम् । यथा—

इयं महेंद्रप्रभृतीनिधिभियश्चतुर्दिगोशानवमत्य मानिनी ।

अरूपहायं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥^२

शिवोक्तावपि तथा—

इयं च तैऽन्या पुरतो विडम्बना यद्वदया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य घृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥^३

इत्यत्र इयम् इति पदं वाक्यारम्भे प्रयुक्तं विडम्बनायाः पुरः स्थितिं सम्य-
ग्रूपेण स्पष्टीकरोति ।

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको

विशङ्कते नीरु यतोऽवधीरणाय ॥^४

इति दुष्यन्तस्य अयम् इति पदेन वाक्यमारभ्यात्मानं शकुन्तलासम्मुखे
सहसा प्रकटनमत्यन्तमुपपन्नम् ।

अयमरविचरेभ्यश्चातर्कनिष्पतद्भि-

हंरिमिरचिरमासां तेजसा चानुलिप्तः ।

१. कुमार० ७।६८

२. तत्रैव ५।५३

३. तत्रैव ५।७०

४. शाकु० ३।१२

गतमुपरि घनानां वारिगमौदराणां
पिशुनघति रथस्ते शोकरक्षितमननेभिः ॥^१

इन्द्रसारथि रथं दर्शयतो दुप्यन्तस्य धाव्यारम्भे भयम् इति पदेन सङ्केतः
सयुज्यते । एवं च—

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः^२
इदमग्निशिरेरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं^३
इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम ।^४
इदमुपनतमेवं रूपमविलोकान्ति^५

इत्यादिषु वाव्यारम्भ इदमो रूपं सन्निकृष्टस्य सङ्केतं समभिव्यञ्जयति ।

अथ च गगनात्कोऽपि तप्तधामीकराङ्गवः ।^६

इति विक्रमोर्वशीये समीपमागच्छतं चित्ररत्नं प्रति सूतस्य भयम् इति
पदेन सङ्केतो युज्यते ।

अयमेकपदे तथा वियोगः
प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।^७

प्रत्युरपल्लवयोगस्य विप्रयम् इति पदेनाभिव्यक्तिः सम्यक्कृता ।

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियकरेण हस्तेन ।^८

इत्यत्र भयम् इति पदं समीपस्थस्य गजस्य कृते सम्प्रयुक्तम् ।

इदममुलभयस्तुप्रार्थनादुनिधारं
प्रयममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।^९

१. - शाकु० ७।७

२. तत्रैव १।१८

३. तत्रैव ३।११

४. तत्रैव ३।१७

५. तत्रैव ५।१६

६. विक्रमो० १।१५

७. तत्रैव ४।१०

८. तत्रैव ४।४४

९. तत्रैव ३।६

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तः कूजितपट्पदम् ।^१

इयं ते जननी प्राप्ता त्ववालोकनतत्परा ।^२

इत्यादिष्वपीदमो रूपं सन्निकृष्टस्य सङ्केताय वाक्यारम्भे नियोजितम् ।

अनेन तनुमण्यया मुखरनूपुराराविणा

मवाम्बुहृहकोमलेन चरणेन सम्भावितः ।^३

वाक्यारम्भे प्रयुक्तम् अनेनेति पदं चरणस्य महत्त्वाख्यापने सहायकं भवति ।

इमां परीप्सुर्दुर्जाति पराभिभवकातराम् ।^४

इत्यस्मिन्पद्ये सन्निकृष्टार्थं मालविकार्थं परिव्राजिकया प्रयुक्तम् इमाम् इति पदं युक्ततरम् ।

यथाऽदसौ रूपमिदमो रूपं वा वाक्यारम्भे प्रयुक्तं कवेरभीष्टसङ्केतद्योतनाय अलम् तथैवैतदो रूपमपि यत्र तत्र वाक्यारम्भे प्रयुक्तमिष्टार्थप्रतिपत्तये साधु । यथा—

एते वयं संकतमिन्नद्युवितपर्यस्तमुक्तापटस्तं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेमास्कूलं फलावजितपूगमालम् ॥^५

इत्यत्र एते वयम् इति प्रयोगेणैव वार्ताक्रमे किमपि परिवर्तनं नूतनत्वं सूच्यते । आत्मानं प्रति सङ्केतः कविनाऽन्यत्राप्येतदो रूपेण कृतः । यथा—
एते वयममी दाराः कन्धेयम् इत्यस्मिन् कुमारसम्भवीये पद्ये ।^६

एतद्गिरेर्मात्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखिशृङ्गम् ।^७

अत्र प्रयुक्तम् एतद् इति पदमाविर्भवतः शृङ्गस्य समीपतरवर्तित्वं सुतरां सूचयति ।

१. विक्रमो० ४१४०.

२. तत्रैव ५११२

३. माल० ३११७

४. तत्रैव ५१११

५. रघु० १३१७

६. कुमार० ६१६३

७. रघु० १३१२६

एषा त्वया पेशलमध्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।^१

इत्यत्र दृश्यमानायाः पञ्चवट्याः सङ्केतार्थे वाक्यारम्भे प्रयुक्तमेतदो रूपं समीचीनम् । स्थूलदृष्ट्या त्वेतददसोः रूपाणां प्रयोगेषु न कोऽपि भेदो दृश्यते किन्तु कालिदासप्रयुक्तेष्वेषु प्रयोगेषु सूक्ष्मेक्षिकया इदमन्तर स्पष्टं भवति । अन्तरिक्षमार्गाद् विमानेनायोध्या गच्छन् रामो यदा दूरस्थं किमपि सीतायै दर्शयति तदा स अदसो रूपं प्रयुङ्क्ते, अपरस्मिन्नेव क्षणे विमानवेगाद् यदा तद् वस्तु समीपतरं भवति तदा स एतदो रूपेण सङ्केतयति । तथाहि—

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वो माम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥^२

इत्यत्र सुतीक्ष्णं प्रति सङ्केताय अदसो रूपं प्रयुक्तम् । तस्यैव कृते च पुनः —

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

समाजने मे भुजमूध्वंवाहुः सध्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥^३

इत्यत्रैतदो रूपं प्रयुक्तम् । एकस्यैव विषयस्वार्थे उभयरूपप्रयोगेण कविना भेदो नितरा स्पष्टीकृतः । अदसो रूपं तदा प्रयुक्तं यदा विमानः सुतीक्ष्णात् किञ्चिद् दूरमासीद्, समीपतरवर्तित्वे च विमाने सुतीक्ष्णस्यैव कृते एतदः प्रयोगः कृतः । एवञ्च—

धारास्वमोद्गारिदरीमुल्लोऽसौ शृङ्गायलम्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।

बध्नाति मे बन्धुरमात्रि चक्षुर्वृन्तः ककुद्यामिव शिखकूटः ॥^४

दूराच्चित्रकूटपर्वतं दर्शयितुम् असावित्यदसो रूपं प्रयुक्तम् । यदा च विमानश्चित्रकूटपर्वतस्योपर्यायाति तदा तस्योपकण्ठे बह्वृत्ती मन्दाकिनी दृष्ट्वा तदर्थमेतदो रूपं प्रयुक्तम्—

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद्धिदूरान्तरभावतम्बी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥^५

अन्यथाऽपि तथैवैतदो रूपेण समीपतरवर्तित्वं सूच्यते ।

१. रघु० १३.३४

२. तत्रैव १३।४१

३. तत्रैव १३।४३

४. तत्रैव १३।४७

५. तत्रैव १३।४८

कुमारसम्भवे यथा—

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डतः ।

हीयमानमहरत्ययातप पीवरोय पिबतीव बहिणः ॥^१

इत्यत्र गन्धमादनवने सम्मुखस्थस्य वृक्षस्य शिखरे कृतास्पदं बहिर्णं प्रति शिवेन सङ्केत 'एष' इत्येतदो रूपेणैव कृतः ।

एतदन्वयतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने ! विजृम्भते ॥^२

अत्रापि सम्मुखे प्रसरन्तमन्वयतमसं प्रति एतद् इति पदेन सङ्केतः ।

एतदुच्छ्वसितपीतमन्ववं वोढमक्षममिध प्रभारसम् ।

मुक्तपटपडविराजमञ्जसा भिद्यते कुमुदमानिवन्धनात् ॥^३

समीपस्थं कुमुदं प्रति एतद् इत्यनेन पदेन सङ्केतो युज्यते ।

एष चारुमुखि ! योग्यतारया युज्यते सरलबिम्बया शशी ।^४

प्रत्यक्षमवलोक्यमानं शशिर्न प्रत्येतदो रूपेण सङ्केतः समीचीनः ।

मेघदूते च पुरः स्थितं कञ्चिद् विषयविशेषं प्रत्येतदो रूपेणैव वाक्यारम्भे सङ्केतः । तथा हि—

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथाः^५

एतस्मान्मां प्रियकुशलिनमभिज्ञानवानाद्विदित्वा^६

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्राथेनावर्तिनो मे^७

एभिर्लक्षणैः एतस्मादभिज्ञानदानाद्, एतत्प्रियम् इति सर्वत्रैतदो रूपस्य वाक्यारम्भे प्रयोगेण तत्तद्विषयस्य महत्त्वं प्रस्थापितम् ।

शाकुन्तलेऽपि—

एषाऽपि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।^८

१. कुमार० ८।३६

२. तत्रैव ८।५५

३. तत्रैव ८।७०

४. तत्रैव ८।७३

५. मेघ० २।२०

६. तत्रैव २।५५

७. तत्रैव ८।५८

८. शाकु० ४।१६

समीपवर्तिनीमातुरां चक्रवाकी प्रत्यनसूयाया एतदो रूपेण सङ्केतो युज्यते ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरो न खलु मधु त्वया विना पिबति ॥^१

कुसुमसताप्रियातिथिं मधुकरं प्रतिपालयन्ती मधुकरी प्रति नृपस्य एषा इत्येतदो रूपेण सङ्केतो युक्ततरः ।

एष स्वामभिनयकण्ठशोणितार्थो

शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।^२

स्वस्य समुपस्थितिं महत्त्वञ्च दर्शयितुमिन्द्रसारथिनाऽर्त्रं इति पदं सम्प्रयुक्तम् ।

विक्रमोर्वशीयेऽपि तथा—

एताः सुतमु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।^३

सखीजनः कुत्र खलु भवेद् इत्युर्वदयाः प्रश्ने दग्गोचरीभूताः सखीः दर्शयतः पुरुरवसः एता इत्येतदो रूपेण सङ्केत उपपद्यते ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्

पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।

सुराङ्गना कर्षति खण्डिताघ्रात्

सूत्रं मृणालादिव राजर्हसी ॥^४

शरीरात् प्रसभ मनः कर्षन्तीमुर्वशी प्रति एषा इति वाक्यारम्भे प्रयुक्तं पदं नृपस्यान्तर्वेदनामुद्भावयति ।

अत्र त्वयं निष्कर्षो यत्कविना सङ्केतपदानि सुविमृश्य वाक्यारम्भे न्यस्तानि । अतः खलु विप्रकृष्टस्य वस्तुनः सङ्केतार्थमदसो रूपं सन्निकृष्टस्य वस्तुनः कृते इदमो रूपं, समीपतरवर्तिनश्च विषयस्यार्थमेतदो रूपं यथास्थानं प्रयुक्तम् ।

१. शाकु० ६।१६

२. तत्रैव ६।२६

३. विक्रमो० १।१२

४. तत्रैव १।२०

पष्ठः परिच्छेदः

कालिदासस्य शब्दप्रयोगेऽसामान्यत्वम्

शब्दविरुद्धिः कालिदासो न कदापि शब्दप्रयोगे परतन्त्रः। तथाऽपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते यथा विच्छित्तिविशेषः कश्चन समुन्मिषति। स्वानुकूलार्थशब्दप्रयोगेऽपि प्रभावोत्पादनेऽस्य कवेर्विशिष्टं दृश्यते। क्वचित्त्वसौ शब्दप्रयोगे नितान्तमसामान्यार्थं प्रदर्शयति। नैके तादृशाः शब्दास्तस्य कृतिषु प्रयुक्ता ये खलु रुढपर्य-मपहाय यौगिकार्थे प्रयुक्ता रुढिर्योगापहारिणीति न्यायमनास्त्य। एवमेवाप्रचलितेष्वर्थेष्वपि प्रयुक्ताः केचित् शब्दाः कविना। क्वचिच्च शब्दसंस्कारोऽपि नापेक्षितस्तेन स चाऽपि नाहेतुकः। तत्र शूढः कश्चनाभिप्रायः कवेरिति नो मतम्। एतत्सर्वं परिच्छेदेऽस्मिन् सोदाहरणं प्रतिपाद्यते।

(क) रुढार्थप्रचलितशब्दानां यौगिकार्थे प्रयोगः

अत्यन्तम्

आख्यातमस्यं गुरुमात्रं दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥^१

अत्यधिकमित्यत्यन्तपदस्य रुढार्थः। अतिक्रान्तोऽन्तमिति च यौगिकार्थः। कविनास्मिन्नेवार्थेऽत्यन्तपदमत्र प्रयुक्तम्। अत्यन्तं सततं निरन्तरं वा लुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन सम्येतरेणाणेत्यर्थः। रुढार्थविधायो यौगिकार्थ एवात्रोपपद्यते। प्रियदर्शनमत्यधिकं न किन्तु न शाश्वतकालाय लुप्तमिति भावः।

एवञ्च—

किं वा तवात्यन्तवियोगमोघं क्षुर्मापेक्षां हृतजीवितेऽस्मिन् ॥^२

इत्यत्रापि अत्यन्तवियोगमोघ इत्यस्यात्यन्तेन पुनः प्राप्तिरहितेन सततेन वियोगेन मोघ इत्यर्थो न त्वत्यन्तेनात्यधिकेनेति।

अपि च—

अत्यन्तमेव सहस्रशतयुस्तमानिराहो नियत्यति समं हरिरण्डनामिः ॥^३

१. २५० १४४६

२. तत्रैव १४६५

३. तत्रैव ११२५

इति दुष्यन्तोक्ताऽप्यत्यन्तमित्यस्य सततं नित्यमित्येवार्थः हरिणाङ्गना-
भिर्भूयोभिः सहात्यन्तमाजन्मैव निवत्स्यति इत्यर्थं द्योतनिकायां राघवभट्टपादाः ।
अत्यन्तमेव यावज्जीवमेवेति कुमारसन्तोषिण्यां रमेन्द्रमोहनवमुपहाभागाः ।

नम्रः

भूपतेरपि सयोः प्रवत्स्यतोर्नम्रयोरुपरि धाप्यविन्दवः ॥^१

नम् धातो, 'नमिकम्पि—इति रप्रत्यये निष्पन्नो नम्रशब्दो विनयान्वितार्थे
रुद्धः । किन्तु कालिदासः शब्दमिममनेकशो नतः प्रणतो वेति यौगिकार्थे प्रयुज्यते ।
प्रकृते प्रसङ्गोऽपि नम्रयोरुपरि इति कपने नम्रपदं यौगिकार्थे विद्यते, नम्रयोः
प्रणतयोरित्यर्थः ।

निष्पन्नस्य मे भर्तुर्निदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥^२

इत्यत्रापि नम्रेति शब्दो यौगिकार्थे एव विद्यते । देवि ! भर्तुर्निदेश-
रौक्ष्यं क्षमस्वेति क्षमणो नम्रः प्रणतो बभूवेत्यर्थः । एवमन्यत्रापि यथा—

भस्त्रण्डितं प्रेम लभस्व पर्युरिच्युच्यते तामिदमा स्म नम्रा ।^३

नम्रा प्रणता उमा तामिः सतीभिः पर्युः शिवस्य भस्त्रण्डितमसतं प्रेम
लभस्व प्राप्नुहि इत्युच्यते स्म अभिहिता इति मल्लिनाथपादाः ।

श्लोकीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम् ।^४

स्तोकनम्रा ईषन्नतेत्यर्थः ।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमै-

र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।^५

तरवः फलागमैर्नम्रा नता भवन्तीत्यर्थः । साभिप्रायमिवात्र नम्रेतिपदं
प्रयुक्तम् । स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् इत्यस्यार्थान्तरग्यासे फलागमैस्तद्वर्णां
नम्रत्व विनयान्वितार्थत्वमपि ध्वन्यते ।

प्रवीणः

विश्वाऽमुप्रापहरैः प्रवीणैः संगीयमानत्रिपुरावदानः ।^६

१. रघु० ११।४
२. तत्रैव १४।५८
३. कुमार० ७।२८
४. मेघ० २।२२
५. शाकु० ५।१२
६. कुमार० ७।४८

प्रकृष्टा संसाधिता वीणाऽस्य । यद्वा प्रवीण्यति वीण्या प्रगायतीति प्रवीणपदस्य यौगिकार्थः । अस्मिन्नेवार्थे पदमिदमत्र निहितं विद्यते । प्रवीणः वीणावादाने निपुणैर्विश्वावसुप्रमुखैर्गन्धर्वैः संगीयमानत्रिपुरावदान इत्यर्थः । प्रवीणेति पदं लोके च वीण्या गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धेस्तत्तुल्यनैपुण्यात् तथात्वे नैपुण्यार्थे रुढं दृश्यते किन्तु कवेरत्र यौगिकार्थ एवाभीष्टः, स च नितान्तमुपपन्नो गन्धर्वाणां वीणावादाने प्रकृष्टत्वात् ।

साहायः

आर्कलाशाद्विभक्तिसलयच्छेदपाथेयवन्तः ।

सम्पत्स्यन्ते ममसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥^१

सह प्रयते गच्छतीति सहाय इत्यस्मिन् यौगिकार्थे सहायेति शब्दः प्रकृते प्रसङ्गे प्रयुक्तः । राजहंसा आर्कलाशान्भसि भवतः सहायाः सहायिनः सम्पत्स्यन्त इत्यर्थः । शब्दस्त्वयमनुकूलार्थेऽनुचरार्थे सहायकार्ये वा रुढः । कविरसावप्यन्यत्र रुढार्थे शब्दमिमं प्रयुङ्क्ते यथा—

मधुदत्त ते मन्मथ साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।^२

इत्यस्मिन् प्रसङ्गे तु सहाय इत्यस्य सहकारी वेत्यर्थो न तु सहचरः सहायायी वेति साहचर्यादिति कथनानन्तरं महायः सहचर इति कथने पुनश्चक्षिदोपप्रसङ्गात् । राजहंसाः सहायाः सम्पत्स्यन्त इत्यत्र तु सहायिनि इति यौगिकार्थ एव कविसम्मतः ।

(ख) शब्दानामसामान्यार्थे प्रयोगः

प्रसामान्येषु केषुचिन्नूतनेभ्येवार्थेषु शब्दान् कविवरोऽयं काव्येषु प्रयुञ्जानो दृश्यते । यथा हि—

अन्वतिष्ठत्

यज्ञाङ्ग्यो नित्वमवेश्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥^३

इत्यत्र अन्वतिष्ठदिति क्रियापदमसामान्ये प्रदानार्थे प्रयुक्तम् । प्रजापतिः

१. मेघ० १।११

२. कुमार० ३।२१

३. तन्त्रेव १।१७

स्वयमेव कल्पितयज्ञमार्गं शैलाधिपत्यमन्वतिष्ठत् ददाति स्मेत्यर्थः । मनुपूर्वोऽयं
स्याधातुः प्रायेण कर्मकरणे कर्मसम्पादने वा प्रयुज्यते । कविः स्वयमेव प्रयुङ्क्ते
बहुशो यथा—

विद्याहृदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ।^१ इति कीमारे ।

प्राज्ञापयतु ध्यायं को नियोगोऽनुष्ठीयताम् ।^२ इति ।

किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः ।^३ इति च शाकुन्तले ।

जात ! गुरोर्बन्धनमनुतिष्ठ^४ इति विक्रमोर्वशीये ।

सति ! अनुतिष्ठतात्मनो नियोगम्^५ इति मालविकाग्निमित्रे च ।

एव सर्वत्र सम्पादनार्थं क्रियापदमिदं प्रयुक्तम् । शैलाधिपत्यं स्वयमन्व-
तिष्ठत् इत्यत्र तु प्रदानार्थं एव कवेरभीष्टः । नूतने सत्त्वर्थे क्रियापदमिदं कविनात्र
प्रायोजि ।

उदितम्

कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेयसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिबोदितं वपुः ।^६

त्रिलोकसौन्दर्यमिबोदितमेकत्र समाहृतं समुदितमित्यभिनयार्थं उदितपदमत्र
विद्यते । अन्यत्र तु उरिष्यते उदगते वृद्धे वा उदुपमृष्टाद् इण्. क्ते यद्वा वदेः क्ते
निष्पन्नमुदितपदं च कथिते भवति । असामान्यार्थं तथा प्रकृतेऽस्मिन् प्रसङ्गे
पदमिदं निहितम् ।

उन्मुखी

तया घ्राहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।

क्षूतयष्टिरिवाभ्याशे मधो परमृतोन्मुखी ॥^७

उन्मुखी इतिपदमत्र प्रचलितार्थं परित्यज्याभिनवे मुखरार्थं प्रयुक्तम् । पर-

१. कुमार० ७।१

२. शाकु० १।१।३

३. तत्रैव ७।१२।२

४. विक्रमो० ५।१२।३

५. माल० १।३।३

६. कुमार० ५।४१

७. तत्रैव ६।२

भूतया उन्मुखी मुखरा इत्यर्थः । अन्वयास्य षट्स्य प्रयोग उद्गतमूर्ध्वं मुखमस्या
इति विग्रहादूर्ध्वस्ति उच्यते चाऽयं लभ्यते यथा—

इत्याद्याते पवनतनयं मयिलीवोन्मुखी सा .
त्वामुत्कण्ठाच्छ्वसितहृदया वीदय संभाव्यर्चवम् ।^१

इत्यत्र उन्मुखी ऊर्ध्वस्या इत्येवायं ।

गन्धः

पक्षच्छिदा गोत्रमिवात्तगन्धाः क्षारण्यमेनं क्षतशो महीप्राः ।^२ इति ।
केनात्तगन्धो भाणवक^३ इत्युभयत्र गन्धेतिशब्दः गर्धे प्रयुक्तः ।

सामान्यतस्तु शब्दोऽयमाभेदे विद्यते । यथा—

जगद्वारण्येऽधिकसुराणि गन्धमाप्राय चोर्ध्वाः ।^४
अपानन्तो दुरितं हृद्यगन्धैर्वैतानास्त्वा बह्वयः पावयन्तु ॥^५

इत्यादिषु ।

अथवा गन्धशब्दः सम्बन्धे दृश्यते यथा—

आमदधायं नवति मधुरं क्षातकस्ते सगन्धः ।^६

इत्यत्र भल्लिनायपार्दः सगन्धः सम्बन्धी चेत्युभयषान्वयो दत्तः ।

सर्वः सगन्धेषु विद्यति^७ इत्यत्र सगन्धेषु सम्बन्धिवित्यर्थः ।

कालान्तरे च शब्दोऽयं कोशकारैः गर्धेऽपि स्वीकृतः । यथा—

क्षातगन्धोऽनिभूतः स्यात् इत्यमरः ।^८
गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्धोः इति विश्वः ।^९

१. मेघ० २।४२
२. रघु० १३।७
३. शाकु० ६।२५।३
४. मेघ० १।२२
५. शाकु० ४।८
६. मेघ० १।१०
७. शाकु० ५।२१।२
८. अमर० ३।१।४०
९. विश्व० ८२।८

गन्धः गन्धः सखोऽपि च इति त्रिकाण्डशेषः ।^१

नेत्रम्

विस्तारितः कुञ्जरकण्ठासन्नैत्रकमेणोपदरोध सूर्यम् ॥^२

नेत्रकमेणांशुकपरिपाटया सूर्यमुपदरोधाच्छादयामास इत्यर्थः । नेत्रपदमत्रांशुकार्यं प्रयुक्तम् । सर्वथाभिनवोऽयं प्रयोगः । कोतकारेदृषास्मादेव प्रसङ्गान्नेत्रपदमंशुकार्यं गृहीतं स्यात् ।

स्यान्गाटांशुकयोर्नेत्रम् इत्यमरः ।^३

नेत्रं मयिगुरो वस्त्रे तद्वन्मूले वित्तोचने ।

नेत्रे रथे च नाड्यां च नेत्रो नेतरि मेघवत् ॥^४ इति विश्वः ।

नेत्रं मयिगुरो वस्त्रमेवे मूले द्रुमस्य च ।

रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्रो नाड्यां च योषिति ॥^५ इति मेदिनी ।

नेत्री इति भाषायामपि वस्त्रार्थं एव नेत्रशब्दप्रयोगोऽत्र कालिदासोपज्ञस्य व्याहन्ति । अन्यत्राप्यस्य पदस्यांशुकार्यं प्रयोगो नातिदुर्लभः ।

न्यायः

उद्घातः प्रणयो यातां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।^६

त्रिभिर्न्यायैरुदात्तानुदात्तस्वरितैरित्यर्थः । शब्दार्णवपतिनाऽमुना कविर्नैव न्यायेतिपदं स्वरार्थं सर्वप्रथमं प्रयुक्तमिति शब्दविदो विदन्ति । नीयन्त एभिरर्थ-विशेषा इति न्यायाः स्वरा इति मल्लिनाथपादाः ।

आष्टेमहाभागास्त्रयत्र न्यायपदस्य पदतीत्यर्थं शृण्वन्ति ।^७ किन्तुदीरणमित्यनेन सह सङ्गतिस्तु स्वरार्थं एव वर्तते । मल्लिनाथपादानां टीका चात्र युक्तैव ।

१. त्रिकाण्ड० ३।३।२१०

२. रघु० ७।३६

३. अमर० ३।३।१८०

४. विश्व० १२८।४३

५. मेदिनी० १२६।३४

६. कुमार० २।१२

७. आष्टेकोशः पृ० ६४३

प्रजावती

प्रजावती दोहदशंसिनो ते तपोवनेषु स्पृहयासुरेव ।^१

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वली प्रजावती ।^२

इत्युभयत्र प्रजावतीपदं भ्रातृजायार्थं सर्वप्रथमं कविरसौ प्रायुङ्क्त । कोश-
कारेणैवं पदमस्मिन्नेवार्थं प्रयुक्तम् ।

प्रजावती भ्रातृजाया इत्यमरः ।^३

प्रजावती भ्रातृवधूः स्मृता च इति हलायुधः ।^४

प्रजावती सन्तानवतीति सामान्यार्थः ।

प्रतिपातना

स्तम्भेषु योषिप्रतिपातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।^५

इत्यत्र प्रयुक्तः प्रतिपातनाशब्दः सामान्ये प्रतिपेक्ष्यर्थे विद्यते । कोशकारः
काव्याकारैश्चास्मिन्नर्थे स्वीकृतमपि । यथा—

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतिपातना प्रतिच्छाया ।

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः ।^६ इत्यमरः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्यः प्रतिपातनेव इति
माघः ।^७

प्रत्युपसृष्टाद् यत्तेरिणचि युचि प्रतिपादनमित्यस्य सामान्येन तुल्यरूपपातन-
मित्यर्थः ।

प्रसिद्धः

तस्मादधः किञ्चिद्विधावतीर्णविसंस्पृशन्तो तपनोपपीठम् ।

सालवतफो मूपतयः प्रसिद्धैर्बलान्विरे मीलितमिरस्य पादो ॥^८

१. रघु० १४।४५

२. तर्जय १५।१३

३. अमर० २।६।३०

४. हलायुध० ५०४

५. रघु० १६।१७

६. अमर० २।१०।३५

७. सिमु० ३।३४

८. रघु० १८।४१

प्रसिद्धशब्दो भूषिते ख्याते चार्थे प्रसिद्धः किन्तु कविरसौ शब्दमिममत्रो-
न्नतार्थे विदधाति । भूपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्मकुटैर्वन्दिरे प्रणेमुरिति
मल्लिनाथपादाः । अलङ्कृतैरिति हेमाद्रिपादाः । मल्लिनाथपादानां मतमत्र
समीचीनं प्रतीयते । भूषितार्थे च पदमिदमन्यत्र प्रयुज्यते कवियंथा—

यथा प्रसिद्धमंधुरं शिलीरुहैर्जटामिरप्येवममूतदाननम् ।^१

तदाननश्वोरलकः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ।^२

इत्युनयत्र 'प्रसिद्धे ख्यातभूषितौ'^३ इत्यमरोक्त्या भूषितार्थे प्रसिद्धेतिपदं
प्रयुक्तम् ।

किन्तु मल्लिनाथपादानां प्रसिद्धशब्दस्य उन्नतार्थग्रहणे विप्रतिपत्तिरिय-
मापतति यदयमर्थो नैकेनापि कोशकारेण कृतो नैवैकेनापि परवर्तिना काव्य-
कारेण उपातः । अपि च कालिदासेनान्यत्र भूषितार्थे ख्यातार्थे चैव प्रयुक्तः
स्यात् । शब्दोऽयमस्मिन्नकृते स्थलेऽपि जातु भूषितार्थे एव प्रयुक्तः स्यादिति
विचारणीयम् ।

धारा

अग्रे दक्षिणेन वनधारां प्रियाञ्जरणनिक्षेपशंतीं नूपुररवः धूपते पावदेनमनु-
गच्छामि ।^४

धाराशब्दः सामान्येन जलसम्पात एव प्रयुज्यते । अन्येऽपि प्रचलिता बह्वो-
ऽर्थाः कोशकारैर्निर्दिष्टाः । यथा—

धारा संन्याग्रिमस्कन्दे सुरङ्गगतिपञ्चके ।

घटादिच्छिद्रसन्तस्थोः प्रपाते स्याद्द्रवस्य च ॥^५ इति मेदिन्याम् ।

पारोत्कर्षे सङ्ग्राह्ये संन्याग्रे बाजिनां गतौ ।

जलादिपाते सस्तत्पाम्^६ इत्यनेकार्थसङ्ग्रहे ।

१. कुमार० ५।१

२. तत्रैव ७।१६

३. प्रमर० ३।३।१०४

४. विप्रमो० ४।२७।२

५. मेदिनी० २७।५०

६. अनेनार्थ० २।४३५

किन्तु नितान्तमसामान्यार्थकमेव कविर्बनधारापदं प्रयुङ्क्ते । बनधारां वृक्षपङ्क्तिरित्यर्थः । एवं बनधारापदस्य वृक्षपङ्क्तिरित्यर्थो नव एव । आप्टे-महाभागाश्चेममर्थं स्वकीये कोशे स्वीकुर्वन्ति^१ । एवं च मोनियरविजियममहा-भागा^२ अपि ।

विवादः

तस्याननावुच्चरितो विवादश्चस्थाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥^३

इत्यत्र विवादेतिपदमपूर्वप्रयुक्ते आदेशार्थं कविना प्रयुक्तम् । अन्यत्र चास्य प्रयोपो विचारे तर्कं व्यवहारे कलहे वा विद्यते यथा—

अमर्त्यभावेऽपि कपोश्चिदासीदेकाप्सरः प्रार्थितयोर्विवादः ।^४

इत्यत्र कलहे विवादपदं विद्यते ।

एष विवाद एव प्रस्थापयति ।^५

इत्यत्र विवादपदं प्रतिवादाद्यर्थम् ।

तेन हि प्रस्तूयतां विवादः ।^६

इत्यत्र च शास्त्रार्थे प्रतियोगितार्थे वा विवादेति शब्दः प्रयुक्तः ।

विशेषः

पुणोप लादण्यमयान्विशेषाऽप्योत्तान्तराणीव कलान्तराणि ॥^७

विशेषपदमत्रासामान्येऽवयवार्थं निहितम् । केवलेऽस्मिन्प्रसङ्गे कवि-रसावयववार्थकमिदं पदं प्रयुङ्क्ते । आप्टेमहाभागैश्च वृहीतोऽयमर्थः ।^८ अने-कार्णसंग्रहेऽप्यस्मिन्नर्थे पदमिदं सभ्यते विशेषस्तु व्यवताद्यवशेऽपि च । आधिक्ये

१. आप्टेकोश पृ० १३८६

२. मो० वि० को० पृ० ६१७

३. रघु० १८।४३

४. तर्जव ७।५३

५. शाकु० ७।२०।३

६. मात० १।१५।१

७. कुमार० १।२५

८. आप्टेकोश पृ० १४७२

चाथ शुभूपोपासनाश्रवणे द्वयोः^१ इति । अन्येष्वर्थेषु तु कविरिद पदं बहुधाः प्रयुङ्क्ते ।

किन्त्वङ्गार्थेऽवयवार्थे प्रयोगस्तु कवेर्विशेषः ।

मुख्यार्थं विहाय भावसादृश्यादन्यार्थं शब्दान् प्रयुङ्क्ते कविरयम् । यथा—

भालोकः

उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विराजैः ॥^२

भालोकशब्दस्य मुख्यार्थस्त्वस्ति दर्शनमिति । किन्तु नृपं दृष्ट्वा वृंतालिका-
दिभिर्जयेत्युच्चारणमप्यालोक इत्यस्माकं कवेर्मतं तेनैवास्मिन्प्रकृते पद्ये कवि-
रालोकेति पदं जयशब्दार्थे प्रयुङ्क्ते ।

भालोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दं जयशब्दमित्यर्थः । 'भालोको
जयशब्दः स्वाद्'इति विश्वः इति मल्लिनाथपादा अपि स्वकीयायां टीकायां
प्रददति ।

ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥^३

इत्यत्रापि जयशब्दार्थे प्रयुक्तमिदमालोकपदम् । उदीरितालोक उच्चारित-
जयशब्द इत्यर्थः । अन्यत्र तु दर्शने प्रकाशे वा शब्दोऽयं प्रयुक्तः कविना यथा—

प्रसन्नेनाभिवर्णन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥^४

मेघालोके भवति मुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेत्तः ॥^५

मदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम् ॥^६

इत्यादिषु दर्शने ।

भालोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिद्दृष्टेनवान्तमात्म्यः ॥^७

१. धनेकार्थं ३।७८५

२. रघु० २।६

३. तत्रैव १।७।२७

४. तत्रैव १।८४

५. मेघ० १।३

६. साकु० १।६

७. रघु० ७।६

इत्यथ प्रकाशे लक्षणया गवाक्षे पदमिदं न्ययामि । सहस्रालोकमार्गे गवाक्ष-
पथं व्रजन्त्या इति मल्लिनाथपादाः ।

उपरागः

विभ्रपि चाकारमनिवृत्तानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥^१

मृणालिनी हैमं हिमकृतमुपरागमुपद्रवमिवानिवृत्तानां दुःखितानामा-
कारं विभ्रपि चेति मल्लिनाथपादाः । उपरागशब्दोऽयमत्रोपद्रवार्थं प्रयुक्तः ।
शब्दश्चायं सूर्याचन्द्रमरोग्रहणार्थं खडो यथा कविनान्यथ प्रयुक्तः—

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहणी योगम् ॥^२

किन्तु राहुणा शशिनः केतुना सूर्यस्य चोपरागे कोऽप्युपद्रवो यथा कार्यंते
तस्मादस्मिन्प्रकृते पक्षे कविना भावसाध्यादुपरागशब्द उपद्रवार्थं प्रयुक्तः । कवेर-
स्माकमिदमेव शब्दप्रयोगेऽसामान्यत्वम् ।

परागः

प्रतापोऽग्रे सतः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

यद्यो पदचाद्रथादीति धनुस्स्कन्धेव सा चमूः ॥^३

इत्यत्र परागपदमसामान्ये धृत्यर्थे प्रयुक्तम् । सामान्येन त्विदं पदं पुष्परज-
स्येवोच्यते । परमस्माकं कवेरनेनासामान्यासाधारणभूत्यर्थप्रयोगेण कोशकारैरपि
पदस्यास्य सादृश्यां गृहीतो यथा—

परागः कौसमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ॥^४ इत्यमरे ।

परागः सुमनोरेणौ धूलिस्नानीययोरपि ॥^५ इति मेदिन्याम् ।

मूले रजस्यपि परागः ॥^६ इति हलामुषे ।

वह्निः

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ॥^७

१. रघु० १६।७

२. शानु० ७।२२

३. रघु० ४।३०

४. अमर० ३।३।२१

५. मेदिनी० २४।४०

६. हलामुषः ८०६

७. रघु० ६।१७

बहंशब्दः पिच्छे विशेषतो मयूरपिच्छे एव प्रसिद्धः । कविनापि बहुशो-
ऽस्मिन्नेवार्थे प्रयुक्तः । यथा—

प्राप्ता दबोलकाहतशेषबर्हाः क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥^१

यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥^२

ज्योतिर्लैलायलधि गतितं यस्य बर्हं भवानी ॥^३

इत्यादिषु । किन्तु कोमलत्वसादृश्यात् कुमुदकिसलये बर्हंशब्दस्य प्रयोगः
कवेरसामान्यत्वसूचकः । केतकबर्हं केतकदलम् इति मल्लिनाथपादाः । अमरादि-
कोशकारैरपि तदर्थकोऽयं शब्दो गृहीतः यथा—

दलेऽपि बर्हम्^४ इत्यमरः ।

बर्हं पिच्छे दलेऽस्त्रियाम्^५ इति मेदिनी ।

सुभगः

निष्कृतश्चरणोपरागसुभगो साक्षारसः केनचित् ।^६

सुभगशब्दोऽत्र योग्यार्थे प्रयुक्तः चरणोपरागसुभगः चरणोपरागयोग्य
इत्यर्थः । सम्भवतः सुभगशब्दस्य क्षोभनार्थत्वात् प्रियार्थत्वाद्वा प्रियं वस्तु योग्यं
भवतीति भावादत्र सुभगेत्यर्थः कवेरभीष्टं स्यात् ।

अवतारः

अवोपसृष्टात् तृधातोर्धञि अवतारेतिपदं देवादीनामवतारे रूढं यथा—

विष्णुर्न दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे^७ इति भागवते ।

धर्मार्थकाममोक्षालामवतार इवाङ्गभाक्^८ इति रघुवशे ।

१. रघु० १६।१४

२. कुमार० १।१५

३. मेघ० १।४८

४. अमर० ३।३।२३६

५. मेदिनी० १७५।६

६. साकु० ४।५

७. भागवत० २।६५

८. रघु० १०।८४

किन्तु कविरसौ कस्यापि वस्तुनोऽवतरणे उत्पत्त्यामपि पदमिदं निघत्ते
यथा—

अगच्छदशेन गुणामितायिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥^१

कमलाच्चिरोत्पन्नात् । नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिवेत्यर्थः अवतारपद-
मत्रोत्पन्नेत्यर्थकम् । एवमन्यत्रापि—

गतो वदान्यान्तरमित्यर्थं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥^२

परीवादस्य नवो नूतनः प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भूदित्यत्रावतार-
शब्द आविर्भावार्थे प्रयुक्तः । एवञ्च—

ततो वसन्तावतारसमये तस्या उन्मादयितुं रूपं प्रेक्ष्य ।^३

प्रेक्षतां भवान्वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रमदवनस्य ।^४

अर्धं प्रथमावतारमुभयमपि स्वतः कुरवकाण्डपायनं प्रेक्ष्य नववसन्ता-

वतारस्यपदेक्षेनेरावत्या निष्ठुरिकायुगेन प्रार्थितो भवान् ।^५

इति सर्वत्र श्रुतुं श्रुते पदमिदं निहितम् ।

अवधिः

अवधिशब्दः कालसीम्नि प्रसिद्धः परमस्माक कविः कालेऽपि शब्दमिममेक-
स्मिन्प्रसङ्गे प्रयुङ्क्षते यथा—

सम्बन्धता कामिजनेषु दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥^६

निदाघावधिना श्रीरामकालेन । अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विलेऽपि
ष इति विश्वः । इति मल्लिनाथपादाः ।

समाधिः

प्रणिधाने चित्तिकाप्रताया ब्रह्मणि मनःस्थिरीकरणे वा प्रसिद्धमिदं पदं

१. रघु० ३।३६

२. तत्रैव ५।२४

३. शाकु० १।२३।२४

४. बिज्जमो० २।६।७

५. माल० ३।२।३

६. रघु० १६।५२

कविना केवले नियमार्थेऽपि प्रयुक्तं तच्चासामान्यमेव यथा—

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।^१

समाधिमत्यां नियमवत्यां तस्याम् इति मल्लिनाथपादाः ।

ब्रह्मणि मनोनिधानार्थं सपश्चर्याया वा चित्तकाग्रयाय नियमविशेषा-
चरणाद्धेतोः सामान्यनियमाचरणेऽपि समाधिपदस्यात्र प्रयोगः कवेः शब्दप्रयोगे-
ऽसामान्यत्वं प्रकटयति । सपश्चर्यादीनां नियमार्थं तु शब्दोऽयं बहुशः प्रयुक्तो
यथा—

अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयाग्राय तपःसमाधये ॥^२

यथा फलं पूर्वतपःसमाधिना न तावता सम्यगममस्तं काङ्क्षितम् ।^३

सारथिः

विभावसुः सारथिनेव वायुना धनव्यपायेन गमस्तिमानिव ।^४

इत्यत्र सारथिपदं सहायकार्यं प्रयुक्तं न तु सूतार्थं । सारथिना सहाय-
भूतेनेति मल्लिनाथपादाः । सारथिः सञ्चालनात् स्वामिनः सहायको भवति
तस्मादेवात्र भावसाक्ष्यात् सहायार्थं सारथिपदोपपत्तिः । नूनमसामान्य एवायं
प्रयोगः । आप्टेमहाभागे गृहीतोऽयमर्थः स्वकीये कोशे । इदमेव चोद्धरणमस्मिन्-
प्रसङ्गे तर्दत्तम् ।^५ अमरविद्वमेदिनीप्रभृतिषु संस्कृतकोशेषु नायमर्थो लभ्यते ।

द्रविणः

अहीनगुर्नाम स गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः क्षाशात् ।^६

इत्यत्र द्रविणशब्दः पराक्रमे कविना प्रायोक्तिः । शब्दोऽयं अहीनबाहुद्रविणः
समग्रभुजपराक्रम इत्यर्थः । ग्रीवचारिकोऽयं प्रयोगः । द्रविणं नाम सुवर्णं भवति ।
तच्चोत्कृष्टं किमपि वस्तु । बाह्वोरप्युत्कृष्टत्वं भवति । किञ्च तदुत्कृष्टत्वं पराक्रम
एवेतीदं द्रविणपदं पराक्रमार्थं सङ्गतम् । शब्दोऽयं प्रायेण धनार्थं प्रयुज्यते किन्तु
कोशकारैर्बले पराक्रमे चापि गृहीतो यथा—

१. कुमार० १।२२

२. तत्रैव ५।६

३. तत्रैव ५।१८

४. रघु० ३।१७

५. आप्टेकोश पृ० ८४३

६. रघु० १८।१४

द्रविणं तु बलं धनम्^१ इत्यमरः ।

द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे^२ इति मेदिनी ।

द्रविणं काञ्चने धने पराक्रमे बलेऽपि स्यात्^३ इति हेमचन्द्रः ।

काञ्चनेऽप्यस्य प्रयोगं विदधाति कविर्यथा—

तेषां सदश्वमूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।^४

द्रविणानां हिरण्यानाम् । हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम् इत्यमरः । राशय एवोपदा
उपायनानि इति मल्लिनाथपादाः ।

ध्वान्तम्

अध्वानमध्वानविकारलङ्घ्यस्ततार ताराधिपखण्डधारी ॥^५

ध्वान्तपदं सामान्येनान्धकारवाचकमस्ति यथा—

अन्धकारोऽस्त्रिषां ध्वान्तं तन्मित्रं तिमिरं तमः ।^६ इत्यमरः ।

किन्तु तमसः पर्यायत्वात् तमोगुणे ध्वान्तपदमत्र निहितम् । अध्वान्त-
विकारलङ्घ्यः न ध्वान्तविकारेण तमोगुणविकारेण रागादिना लङ्घ्य इत्यर्थः ।
नितान्तमसामान्यार्थकोऽयं ध्वान्तशब्दः कविनात्र प्रयुक्तः । अध्वानमध्वान्तेति
संयोजनसङ्गतिरप्यत्र कवेरभीष्टा लक्ष्यते ।

कुलिशम्

तत्रावश्यं बलयकुलिशोद्घट्टनोद्गोर्णन्तीयं

नेप्यन्ति त्वां मुरमुवतयो यन्त्रघारागृह्णन् ॥^७

इत्यत्र शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रमस्मिन्प्रसङ्गे गृहीतं कविना ।

१. अमर० ३।३।५२

२. मेदिनी० ४८।५१

३. अनेकार्थ० ३।२१६-२१७

४. रघु० ५।७०

५. कुमार० ७।४८

६. अमर० १।८।३

७. मेघ० १।६५

इदञ्चात्र कवेरसामान्यत्वम् । शतकोटिशब्दः कुलिशपर्यायत्वेन कोशे विद्यते
यथा—

ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं मिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वह् । शम्बो दम्भोलिरशनिद्वयोः १, १ इत्यमरः ।

दुर्दिनम्

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् । २

इत्यत्र दुर्दिनमिति पदं मेघान्छन्तदिने रुढमपि लक्षणया वर्णनं धारासम्पातं
इत्यर्थे प्रयुक्तम् । नाराचदुर्दिनं विषह्य नाराचानां बाणानां दुर्दिनं धारासम्पातं
वा विषह्येत्यर्थः ।

अलकः

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहानमलकानलकानवमां पुरीम् ॥ ३

अलकपदं घूर्णकुन्तले रुढं यथा कोशेऽपि अलकाश्चूर्णकुन्तला
इत्यमरः । ४

परमसति भूपयतीत्यलक इति व्युत्पत्तिलभ्यार्थात्पदमिदं लक्षणया केश-
संस्कारे प्रकृते श्लोके निहितं प्रतीयते । अनलकानलकानवमां कृतयाऽलकसंस्कार-
शून्यानिर्ति मल्लिनाथपादाः । अनलकानलकानवमामित्यत्र सयोजनसङ्गतिर्यम-
कालङ्कारसङ्गतिरेवैवमसामान्यार्थग्रहणे कारणं लक्ष्यते ।

करणम्

उपमानमनुद्विलासिनो करणं यत्तव काम्तिमलया । ५

इत्यत्र गात्रार्थे प्रयुक्तं । करणशब्दः यद्यपि कोशेषु तदर्थकोऽपि लभ्यते
यथा—

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ६ इत्यमरः ।

१. अमर० १।१।४७

२. रघु० ४।४१

३. तत्रैव ६।१४

४. अमर० २।६।६६

५. कुमार० ४।५

६. अमर० ३।३।५४

तथापीन्द्रियाणं एवास्य प्रसिद्धो यथा कविरन्यत्र प्रयुङ्गते—

यपुषा करणोन्मिक्ततेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।^१

सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।^२

इत्यादिषु । किन्त्विन्द्रियाणां शरीरस्यत्वात् करणशब्दोऽपि लक्षण्या
शरीरायै प्रयुक्तः । अन्यत्रापि देहायै प्रयोगो यथा—

यस्मिन् दृष्टे करणविममादूर्ध्वमुद्धूतपापाः ।^३

इत्यत्र करणविममादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरमित्यर्थः ।

शरीरम्

यथा करणशब्दो लक्षण्या शरीरायै प्रयुक्तस्तथैव शरीरशब्दो लक्षण्या
इन्द्रियायैऽपि कविता निहितो यथा—

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्याविदेशाबिनयं बिभेता ।^४

इत्यत्र अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यत इति मल्लिनाथ-
पादाः ।

(ग) इष्टप्रभावोत्पादनार्थं व्याकरणप्रतिबद्धतायाः परित्यागः

इष्टप्रभावोत्पादनार्थं क्वचित्कविर्याकरणप्रतिबद्धतामपि नापेक्षते ।
काव्यालङ्कारिकास्त्वेन च्युतसंस्कृतिदोषमाकलयन्ति । महामहोपाध्याया वासु-
देवविष्णुमिराशीमहाभागाः स्वकीये कालिदासे^५ति नाम्नि ग्रन्थे च्युतसंस्कृति-
दोषप्रसङ्गे कानिचिदेतादृशान्मुदाहरणानि निदिशन्ति येषु महाकविरयं व्या-
करणनियमानुल्लङ्घ्य स्वतन्त्रप्रयोगं कुर्वाणो लक्ष्यते । आलङ्कारिकाणां र्थमा-
करणानां वा मते तत्र च्युतसंस्कृतिदोषो व्याकरणदोषो वा प्रसज्येत परं
काव्यपीयूषपायिनां सहृदयानां काव्यरसिकानां कृते न तत्र कोऽपि दोषः ।
ते ॥ काव्यप्रवाहिताः काव्यरसनिर्गच्छिण्यो निमज्ज्योन्मज्जन्तः परमाह्लाद-
ह्लादिता इवात्मानमनुभवन्ति । काव्यरसिकहृदयेन तावत्ते दोषा निराकरण-
मर्हन्ति यथा—

१. रघु० ८।३८

२. मेघ० १।५

३. तत्रैव १।५५

४. रघु० ६।३६

५. कालिदास—वा० वि० मिराशी, पृ० २५१

निनिघभिग्रहमशोणितलिप्तपुङ्खस्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ।^१

इत्यत्र कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थ-
ञ्चानुग्रहणम्^२ इति भाष्यकारवचनात् पातयामास इत्यस्य पातया प्रथममास
इति व्यवहितप्रयोगोऽपाणिनीयः । किन्तु प्रसङ्गानुकूलप्रभावोत्पादने तथा प्रयोगो
नितान्तमोक्षित्यमावहति । पत्रो शरः कीदृशः अशोणितलिप्तपुङ्खः स महिप-
विग्रह निर्भिद्य तं पातया प्रथममास पश्चात् स्वयं पपात । पातया प्रथममास इति
कथनेन महिपपातने उक्तरूपविशेष इवात्र सूच्यते ।

अभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुपं चकार ।^३

अभेदमात्रेण मघोनः पदात् यो नहुपं प्रभ्रंशयाञ्चकार इत्यस्य स्थाने
प्रभ्रंशया यो नहुपं चकार इति प्रयोगेण निःसंशयमधिकः प्रभ्रंशने महर्षेरग-
स्तस्य प्रभावः सूच्यते ।

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः कन्यामयेन कुमुदः कुलमूषणेन ।^४

इत्यत्रापि संयोजयां विधिवदास इति प्रयोगः संयोजनकार्ये विधिवत्त्वं
प्रभावयितुं कृतः । एवञ्च—

दोषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्तावन्न उत्पाद्य इवास यत्नः ।^५

तेनास लोकाः पितृमान्बिनेत्रा सेनैव शोकापनुदेन पुत्री ।^६

इत्यादिषु प्रसङ्गेषु अस् घातोर्लिटि तादृक् प्रयोगोऽपि अस्ते भूः इति
पाणिनिसूत्रविरुद्धस्तथापि कविना काव्यरसप्रवाहे तादृशाः प्रयोगाः कृताः ।
नानेनैव विभाव्य यत्कविरसी व्याकरणनियमेष्वसावधानः । सत्कारवत्येव
गिरा मनीर्या तथा ॥ पूतश्च विभ्रूपितश्च^७ इति वचसा स स्वयं व्याकरणा-
नियमान् प्रति जागरुको लक्ष्यते । किन्त्वैतत्प्रभावोत्पादनार्थं काव्यप्रवाहे
विहितोऽपि तादृग् दोषस्तस्य गुणसन्निपाते निमज्जति ।

१. रघु० ६।६१

२. महाभाष्यम् ३ अ० १ पा० ३ आ० ४० सू०

३. रघु० १३।३६

४. तत्रैव १६।८६

५. कुमार० १।३५

६. रघु० १४।२३

७. कुमार० १।२८

उपसंहारः

कालिदासकाव्ये शब्दपरिपाक इति परिच्छेदपद्यात्मकोऽयं प्रबन्धः समाप्ति-
यतः । किं तावदत्र प्रतिपादितं काव्यं पुनरुपलब्धय इति प्रश्ने प्रथमं त्विदमेव
वक्तव्यमस्ति यद्विद्वद्वयैरद्यावधि कालिदासस्य शब्दविन्याससौन्दर्यविषये संक्षेपेणैव
यत्र तत्र निर्देशः कृतः किन्तु वामनोद्धृतशब्दपरिपाकपरिभाषया कालिदासीय-
शब्दानां तथाविधविदलेषणस्यायं प्रथमो नूतनश्च प्रयासः । वामनोद्धृतशब्द-
परिपाकपरिभाषया कविप्रयुक्तशब्दस्थाने नान्यः शब्दः प्रयोज्यविषयो यदा
भवति तदा तं शब्दपाक इति शब्दविदो विदन्ति । कालिदासीयशब्देषु चेयं
परिभाषा सम्यग् घटत इति द्वितीये परिच्छेदे प्रतिपादितम् । यथा विष्णुपदं यत्र
प्रयुक्तं तत्र विष्णुपर्यायेषु शार्ङ्गपाणिर्विष्वक्सेनो हरिर्वा नैव युज्यते । विष्णो-
रिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा इत्यत्र विष्णुपदं वर्जयित्वा-
ऽन्यत्पदं यदि प्रयुज्येत न तथार्थसङ्गतिः स्यात् । एवमेव शापान्तो मे भुजगशय-
नादुत्थिते शार्ङ्गपाणावित्यत्र शार्ङ्गपाणिपदे विशेषः । शिवपर्यायेषु यत्र
भवपदं प्रयुक्तं तदेव समीचीनम् । यथा—धमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जपाय
सेनान्यमुदाति देवा इत्यत्र शिववीर्यस्याभोषामुत्पादकशक्तिं प्रकटयितुमत्र
भवपदमुपात्तं कविना । 'स म्याशुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः
इत्यत्र च शिवस्य कृते स्थाणुपदमेव सार्वकम्' । 'हरकोपानलमस्म केवलम्'
'हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य' इत्यादिषु हरपदमेव शिवार्थे सङ्गच्छते न चात्र
शिवपदं भवपदं वा युज्यते ।

एवमेषाग्निपर्यायेषु जातवेदस्पदं यत्र कविः प्रयुज्यते तत्र कथमन्यत्पदं
युक्ततरं स्यात् । यथा हि—'रमुपतिरपि जातवेदोर्विमुदां प्रपृष्ट प्रिया'मित्यत्र
यो जातं जानं वेत्ति तस्मिन् विमुदायाः प्रियायाः मुदो न कोऽपि संशय इति
जातवेदस्पदेनैव ध्वन्यते । मेघपर्यायेषु यत्र धनपदं प्रयुक्तं तदेव युक्ततमम्, यत्र च
जीमूतपदं प्रयुक्तं तदपि न परिवर्तनसहम् । स्त्रीपर्यायेषु कुतश्चिद् भवलापदमेवा-
परिह्रायमन्यत्र च दयितापदस्यैव नितान्तमौचित्यं विद्यते । वस्तुतस्तु कालिदास-
मते न द्वौ शब्दौ पर्यायौ । पर्यायश्चनस्य परिभाषां कुर्वन्मिश्रादेवशास्त्रि-
भिरुक्तम्—के नाम पर्यायवचनाः । ये पर्यायेणार्थं ब्रूवन्ति ते पर्यायवचनाः ।

निर्मलविग्रहमशोणितलिप्तपुङ्खस्तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ।^१

इत्यत्र कुञ्चानुप्रयुज्यते लिटि इति विपर्ययनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थ-
ञ्चानुग्रहणम्^२ इति भाष्यकारवचनात् पातयामास इत्यस्य पातया प्रथममास
इति व्यवहितप्रयोगोऽप्याणिनीयः । किन्तु प्रसङ्गानुसूलप्रभावोत्पादने तथा प्रयोगो
नितान्तमौचित्यमावहति । पत्नी घरः कीदृशः अशोणितलिप्तपुङ्खः स महिष-
विग्रह निर्भिद्य तं पातयां प्रथममास पश्चात् स्वयं पपात । पातया प्रथममास इति
कथनेन महिषपातने उपक्रमविशेष इवात्र सूच्यते ।

भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।^३

भ्रूभेदमात्रेण मघोनः पदात् यो नहुषं प्रभ्रंशयाञ्चकार इत्यस्य स्थाने
प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार इति प्रयोगेण निःसंशयमधिकः प्रभ्रंशने महर्षेण-
स्त्यस्य प्रभावः सूच्यते ।

संयोजयां विधिवदास समेतस्यधुः कम्पामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ।^४

इत्यत्रापि संयोजयां विधिवदास इति प्रयोगः संयोजनकार्यं विधिवत्त्वं
प्रभावयितुं कृतः । एवञ्च—

शेषाङ्गनिर्मलविधौ विधातुर्नविष्य उत्पाद्य इवास यतनः ।^५

तेनास लोकः पितृमान्वितेन तेनैव शोकापमुदेन पुत्री ।^६

इत्यादिषु प्रसङ्गेषु अस् धातोर्लिटि तादृक् प्रयोगोऽपि अस्ते भूः इति
पाणिनिसूत्रविरुद्धस्तथापि कविणा काव्यरसप्रवाहे तादृशाः प्रयोगाः कृताः ।
नानेनैव विभाष्य यत्कविरसी व्याकरणनियमेष्वसावधानः । सस्कारवत्येव
गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च^७ इति वचसा स स्वयं व्याकरण-
नियमान् प्रति जागरूको लक्ष्यते । किन्त्विष्टप्रभावोत्पादनार्थं काव्यप्रवाहे
विहितोऽपि तादृग् दोषस्तस्य भुणसन्निपाते निमज्जति ।

१. रघु० ११६१

२. महामाष्यम् ३ अ० १ पा० ३ आ० ४० सू०

३. रघु० १३१३६

४. तत्रैव १६।८६

५. कुमार० ११३५

६. रघु० १४।२३

७. कुमार० १।२८

उपसंहारः

कालिदासकाव्ये शब्दपरिपाक इति परिच्छेदपङ्कात्मकोऽयं प्रबन्धः समाप्ति-
यतः । किं तावदत्र प्रतिपादितं काव्यं पुनरुपलब्धय इति प्रश्ने प्रथमं त्विदमेव
वक्तव्यमस्ति यद्विद्वद्दर्श्यावधि कालिदासस्य शब्दविन्याससौन्दर्यविषये संक्षेपेणैव
यत्र तत्र निर्देशः कृतः किन्तु वामनोद्धृतशब्दपरिपाकपरिभाषया कालिदासीय-
शब्दानां तथाविधविश्लेषणस्यायं प्रथमो नूतनश्च प्रयासः । वामनोद्धृतशब्द-
परिपाकपरिभाषया कविप्रयुक्तशब्दस्थाने नान्यः शब्दः प्रयोज्यविषयो यदा
भवति तदा तं शब्दपाक इति शब्दविदो विदन्ति । कालिदासीयशब्देषु केयं
परिभाषा सम्यग् घटत इति द्वितीये परिच्छेदे प्रतिपादितम् । यथा विष्णुपदं यत्र
प्रयुक्तं तत्र विष्णुपर्यायेषु शङ्खगणालिविष्वक्सेनो हरिर्वा नैव युज्यते । विष्णो-
रिवास्यानवधारणीयमीदृक्तया रूपमिवत्तया वा इत्यत्र विष्णुपदं वर्जयित्वा-
ऽन्यत्पदं यदि प्रयुज्येत न तपार्थसङ्गतिः स्यात् । एवमेव द्यापान्तो मे भुजगशय-
नादुरिषते शङ्खगणालावित्यत्र शङ्खगणालिपदे विशेषः । शिवपर्यायेषु यत्र
भवपदं प्रयुक्तं तदेव समोचीनम् । यथा—धमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय
सेनान्यमुशन्ति देवा इत्यत्र शिववीर्यस्मामोघामुत्पादकशक्तिं प्रकटयितुमत्र
भवपदमुपात्तं कविना । 'स म्याणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः
इत्यत्र च शिवस्य कृते म्याणुपदमेव सायंकम्' । 'हरकोपानलभस्म केवलम्'
'हरदण्डस्य मनोभवद्रुमस्य' इत्यादिषु हरपदमेव शिवार्थं सङ्गच्छते न चात्र
शिवपदं भवपदं वा युज्यते ।

एवमेशान्तिपर्यायेषु जातवेदस्पदं यत्र बविः प्रयुङ्क्ष्वे तत्र कथमन्यत्पदं
युक्ततरं स्यात् । यथा हि—'रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रशुभ्र प्रिया'मित्यत्र
यो जातं जातं वेत्ति तस्मिन् विशुद्धायाः प्रियायाः शुद्धौ न कोऽपि संशय इति
जातवेदस्पदेनैव ध्वन्यते । मेषपर्यायेषु यत्र धनपदं प्रयुक्तं तदेव युक्ततमम्, यत्र च
जीमूतपदं प्रयुक्तं तदपि न परिवर्तनसहम् । स्त्रीपर्यायेषु कुतश्चिद् भवतापदमेवा-
परिहार्यमन्यत्र च दयितापदस्यैव नितान्तमीचित्वं विद्यते । वस्तुतस्तु कालिदास-
मते न द्वौ घन्टौ पर्यायी । पर्यायवचनस्य परिभाषां कुर्वद्भिरुच्चारदेवशास्त्रि-
भिः शतम्—ते नाम पर्यायवचनाः । ये पर्यायेणार्थं ब्रूवन्ति ते पर्यायवचनाः ।

पर्यायो नाम परिपाटीक्रमः । इदमुक्तं भवति ये शब्दा असन्निपुक्ता असहोच्चारिता एकार्यस्य वाचकास्ते पर्यायवचनाः समाख्यायन्ते । इदञ्चातोऽर्थादापद्यते य एकार्यंका इति कोशेषु पठिता लोके वा तथात्वेन परिगृहीतास्ते चेलुगप-
द्वाप्ये प्रयुक्ता स्युर्नकार्यंकाः स्युः । अवश्यं तत्र विशेषेण केनापि भवितव्यमनि-
र्ज्ञातेन । अर्थगत्यर्थो हि शब्दप्रयोगः । अर्थस्य चैकेन सम्प्रत्ययादितरस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति मुख्यवस्थितः पर्यायवचनानां सममप्रयोग इति । एव—‘कुर्या
हरस्यापि पिनाकपाणैर्घर्ष्यञ्च्युति के मम धन्विनोऽप्ये’ इत्यत्र हरपिनाकपाणिपद-
योर्गुणपदप्रयोगेण कोशप्रतिपादित शिषपर्यायत्वं कालिदासस्य नापेक्षितम् ।
हरिर्घर्षकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्यम्बक एव नापरः इत्यत्र हरिपुरुषो-
त्तमयोः पर्यायत्वाद्वाहित्य स्पष्टमेव । अभ्रघनी कोशेषु मेघपर्यायत्वेन स्वीकृता
अत्र ‘वर्षात्ययेन हवमभ्रघनादिवेन्दोः’ इत्यस्मिन् रघुवंशीये पद्ये घनपदस्य
सघातार्थं जानता कालिदासेन अन्तः सारं घनं तुल्यितुं नानिलः शयमति त्वाम्
इत्यत्र मेघार्थं घनपद साभिप्रायं प्रयुक्तम् । कवेर्यत्र तत्र शब्दानां स्वतः निर्वचनं
तस्य शब्दपरिपाकमेव प्रकटयति ।

• निपाताश्छन्दःपूर्त्यै वाक्यालङ्कारे वा प्रायेण प्रयुज्यन्ते इति वचः कालि-
दासे न सत्यम् । सार्थका एव निपातास्तेन यथास्थानं प्रयुक्ता इति निपाती-
चित्यप्रसङ्गे विशद व्याख्यातम् । उ तु नु चेत्यादयो लघुनिपाता अपि कथम-
भिव्यञ्जकाः कालिदासकृतित्विति निभासनीयमेव । अयं च निपातानां
सुप्रयोगोऽपि कवेः शब्दपरिपाकः ।

— उपमानोपमेययोर्लिङ्गसाम्यदर्शनमस्य कवेर्वैशिष्ट्यम्—‘अद्या वित्तं विधि-
श्चेति त्रितयं तत्समागतम्’; ‘ज्ञाने मौनं समा शक्ती त्यागे श्लाघाविपर्ययः’
अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमघनानुच्चैःकुलं चात्मनस्त्वय्यस्याः कथमप्य-
वाग्वचकृता स्नेहप्रवृत्तिं च ताम्’ इत्यादिषु युगपल्लिङ्गत्रयस्य विधानं कवेः
शब्दप्रयोगनैपुण्यमेव प्रत्यापयति । ‘वागर्थविच सभृक्तो वागर्थप्रतिपत्तये’ इत्यत्र
कवेर्वागर्थशब्दयोः स्त्रीपुल्लिङ्गयोः प्रयोगे स्त्रीपुंसयोः पावंतीपरमेश्वरयोरेष-
मानरूपेण प्रयोगे शब्दपरिपाक एव । पदानां विशिष्टवचनविधानमपि साभिप्राय-
मेव प्रतिभाति । स्निग्धच्छायातरुवर्षति रामगिर्याथमेपु इत्यत्र बहुवचनप्रयोगो
मुक्तियुक्तः । विरहसन्तापवशादेकत्रास्यातुमशक्यत्वादाभ्रमादाश्चमान्तरं पर्यटनेव
कालं कथञ्चिद् यापयति स्म यक्षस्तेनात्र कविना रामगिर्याभ्रमेष्टिवति बहुवचनं
प्रयुक्तम् । ‘मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः’ इत्यत्र स्तन इत्येक-
वचनमेव मुक्तियुक्तं प्रयुक्तम् । विदग्धा नायिकाः स्तनमेकमेव दर्शयन्त्यन्यथा
धाष्ट्यं प्रसङ्गात् । अस्तु, तथा वचनविशेषस्य नवचित् नवचित् प्रयोगे कवेर्वै-
शिष्ट्यम् ।

बैदर्भीरोतिषोपकोऽपि कविरिष्टप्रभावोत्पादनार्थं दीर्घसमासान् यदि प्रयुङ्क्ते तदप्यस्य पदविन्यासकौशलम् । 'यौवनोन्नतविलासिनीस्तनक्षोमसोल-
कमलाः इत्यत्र दीर्घिकाणां विशेषणं दीर्घसमासः स्वाभाविकः । आर्वाजित-
जटामोतिविलम्बिशिकोटयः' अत्र द्वायाणां प्रभावतिशयं व्योतयितुं दीर्घसमासो
युज्यते ।

एवञ्चेष्टप्रभावोत्पादनार्थं वाक्ये कः शब्दः प्रथमं प्रयोज्यः कश्च पश्चा-
दित्यस्मिन्विषयेऽपि कविः सतर्को लभ्यते 'शशाम वृष्टथापि बिना दवाग्निरासीद्
विशेषो फेनपुष्पवृष्टिः' इत्यत्र 'शशामेति क्रियापदस्यैव पूर्वप्रयोगेण दिलीपस्य
घनप्रवेशपक्षः सुस्पष्टः भवति । 'सदयः बभूजे महामुजः सहस्रोद्देशमियं व्रजेदिति'
इत्यत्र सदयम् इति क्रियाविशेषणपदस्यैव पूर्वप्रयोगो युज्यते । नवोढा वपूः
सदयमेव भोक्तव्या नो चेत्सा उद्देशं व्रजेदिति हेतोः 'सदयम्' इति सर्वतः प्राक्
प्रयुज्य कविना नवोढोपभोगे सतर्कता ज्ञापिता । एवमेव 'इदमस्तु सन्निकृष्टे
समीपतररति र्वतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टे' इति कथनं सम्प्रत्यया घटत
इति तथाविधसङ्केतवाचिनां सर्वनामपदानां वाक्यारम्भे प्रयोगेण लक्षितं भवति
'मदः शरप्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहितानेः' इति विप्रकृष्टस्य तपोवन-
स्यार्थं मदसो रूपम्, 'इदमुच्छ्वसितालकं मुगं तव विश्रान्तकथं कुनोति माम्'
इति सन्निकृष्टमुसार्थं इदमो रूपम् । 'एषाऽपि प्रियेण बिना गमयति रजनी
विपादवीर्यतराम्' इत्यत्र समीपतररतिनीमातुरां चञ्चवाकी प्रथमसूयाया एतदो
रूपेणैव सङ्केतो युक्तः ।

अप्रचलितेष्वसामान्येष्वर्थेषु शब्दानां प्रयोगं शब्दवित्कविः कालिदास एव
कर्तुंमलम् । 'रुद्धिर्योगापहारिणी'ति नियममनारत्य रुद्धार्थप्रचलितान् शब्दान्
योगिकार्यं बहुधाः प्रयुज्य साहसमाचरितवान् कविरयम् । यथा—अत्यन्ते-
तिपदमत्यधिकमिति रुद्धार्थं प्रचलितमपि कविना 'आख्यातमस्यै गुह्यमावि दुःख-
मत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन' इत्यत्र अतिक्रान्तोऽन्तमिति योगिकार्यं एव प्रयुक्तम् ।
अत्यन्तं सततं निरन्तरं वा लुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन सव्येतरेशोऽनेत्यर्थः ।
रुद्धापिशाचः योगिकार्यं एवात्र सङ्गनिस्तेन कविना सर्वत्र प्रयोगो विहितः
प्रियदर्शनमत्यधिकं न किन्तु दादवतबालाय लुप्तमिति भावः । सर्वत्र प्रयोगेति
पदं नैपुण्यार्थं रुद्धं किन्तु कविरयं 'विश्रवावमुप्राग्रहरैः प्रवीर्यैः संगीयमानत्रिपुरा-
वदानः' इत्यत्र प्रकृष्टा मंसापिता वीणास्य यद्वा प्रवीर्ययति वीणया प्रगाय-
तीति प्रवीर्यपदस्य योगिकार्यं प्रयोगं करोति स च प्रयोगो नितान्तमुपपन्नो
गन्धर्वाणां वीणावादनप्रकर्षात् । कविना नूतनेष्वर्थेषु प्रयुक्तः केचन शब्दाः
पश्चात् लोके ते तेष्वर्थेषु गृहीताः । अत्र योगकाराः प्रमाणम् । प्रभावतो

दोहदशसिनी ते तपोवनेषु स्पृहयालुरेव इत्यत्र प्रजावतीपदं भ्रातृजायार्थं सर्व-
प्रथमं कविरसौ प्रयुङ्क्ते कोशकारेक्षानन्तरमस्मिन्नेवार्थे रुढितं पदमिदम्
'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः 'प्रजावती भ्रातृवधू' स्मृता च' इति हलायुधः ।
इष्टप्रभावोत्पादनार्थं कविरयं क्वचिद् व्याकरणप्रतिबद्धता नापेक्षते । तं पातयां
प्रथममास पपात पश्चात् संयोजयां यो नहुष चकारेत्यादिषु प्रसङ्गेषु पातया-
मास संयोजयामासेत्यव्यवहितप्रयोग एव व्याकरणसम्मतः । व्यवहितप्रयोगे तु
श्रुतसंस्कृतिदोषं दर्शयन्ति काव्यालोचकाः । केचन विद्वांसश्च पातयामिति
भिन्नं पदम् आसेति भिन्नमिति साधयन्ति तन्न समीक्षासहम् । कथमेदं स्वी-
क्रियते यद् वागर्थप्रतिपत्तिमाप्तेनापि कविना क्वचित्क्वचिदिष्टप्रभावोत्पादनार्थं
व्याकरणप्रतिबद्धतायाः परित्यागः कृतः । निरङ्कुशा हि कवयः इति प्राचा-
मुक्तिः ।

अस्तु, कालिदासीयशब्दानां परिपाकदृष्ट्या मूल्याङ्कनानन्तरमसम्मति-
प्रश्नोऽपि क्वचिदुत्थाप्येत यत् किं कालिदासस्य प्रत्येक पदं परिवर्तनासहं, न
विद्यन्ते किं तादृशाः प्रयोगा यत्रैकस्य शब्दस्य स्थानेऽन्यः शब्दः प्रयुज्येत । एवं
चेत् 'स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम्' इत्यस्मिन् मेघदूतीये पद्ये
बाष्पपदस्य स्थाने तत्पर्यायोऽश्रुशब्दः किन्न प्रयोग्यो भवति । 'मोहान्मया
पूर्वमपेक्षितस्ते यो बाष्पविन्दुरधर परिषाधमानः' इत्यत्राश्रुविन्दुरिति कथन्न
युज्यते । हिरण्मयी कोपगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतिता नभस्तः इत्यत्र
सुवर्णस्य कृते हिरण्यपदं प्रयुज्याग्रिमे पद्ये तं भूपतिर्भासुरहेमराक्षिं लब्धं कुबेराद-
भियास्यमानात् इत्यत्र हेमपदं कथं तस्यैव सुवर्णस्य कृते प्रयुक्तम् । उच्यते—
नैतद् यत्कालिदासोऽश्रुवाष्पयोर्भेदं न जानाति । कथं हि सः 'विललाप स
वाष्पगद्गद सहजामप्यपहाय धीरताम्', 'कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुपश्चिन्ता-
जड दर्शनम्' 'वाष्पेण प्रतिपिद्धेऽपि जयशब्दे जित मया' इत्यादिषु कण्ठरोध-
प्रसङ्गे वाष्पपदमेव योजयेन्नाश्रुपदम् । यद्वा—'आनन्दजः शोकजमश्रुवाष्प-
स्तयोरशीतं शिशिरो बिभेद' इत्यत्राश्रुवाष्पयोः सहप्रयोग भेददर्शनार्थं कथं
कुर्यात् ।

अश्रुवाष्पयोर्भेदप्रकाशने प्राचा प्रयोगा एवात्र शरणाः । तद्यथा—'अश्रूणि
मुमुचुः सर्वे वाष्पेण पिहिताननाः' 'वाष्पैः पिहितकण्ठश्च प्रेथ रामं यशस्विनम्'
'अश्रुपूर्णमुखी दीना वाष्पगद्गदभाषिणी'ति 'वाष्पकण्ठोऽश्रुलोचन' इति च महा-
भारते प्रयोगान् दृष्ट्वा स्पष्टमिदं भवति यत्प्रवाहः पातो वा अश्रुणो भवति न
तु वाष्पस्य । वाष्पेण तु कण्ठरोधो जायते । भेदोऽयं कवेः कालिदासस्यापि
सुविदित इति पूर्वोक्तकण्ठरोधप्रसङ्गेऽपलप्यते । नेत्रजस्यार्थं त्वनेन कविना

प्रायेणाश्रुपदं प्रयुक्तं तद्यथा—‘मुञ्चन्त्यधूणीव सताः’ ‘अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वणिक्कोच्छ्वासात्’ ‘भुक्तास्यूलास्तद्विकसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति’ ‘नवं पयो यत्र धनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम्’ इत्यादिषु । प्रयोगैरेभिरश्रुवा-
प्ययोः स्पष्टेऽपि भेदे नेत्रजलार्थं वाष्पपदप्रयोगो यदि दृश्यते कविकृतिषु तत्र परम्परैव कारणम् । वस्तुतो भाषायां परिवर्तनस्यास्मिन्नुपक्रमे शब्दानां पर्याय-
तात्त्विककरणमपि धनैः धनैः प्राचसत् । रामायणे तावद्—‘कोसल्या व्यसृजद्
वाष्पं प्रणात्तीव नवोदकम्’ ‘वाष्पप्रस्रवसुर्मुहूर्तिरित्यादिषु वाष्पस्य स्पष्टतो नेत्र-
जलार्थं प्रयोगान् दृष्ट्वा कालिदासेनापि तथानुकरणं परम्परया कृतम् । हेम-
हिरण्यवादीनां सुवर्णजातीनामपि पर्यायत्वेन प्रयोगस्यैतदेव कारणम् अन्यथा
हेमः संलक्ष्यते ह्यग्नी विशुद्धिः स्यामिकापि वा इत्यत्र सुवर्णपर्यायेषु हेम-
पदमेव युक्तं विद्यते । स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् इत्यादीनि सुवर्ण-
नामानि पर्यायत्वेन पठितान्यपि न पर्यायवचनानीति सुतरां सिध्यति । रामा-
यणादिषु तेषां सहप्रयोगदर्शनात् पारिभाषिकैः टीकाकारैश्च भेदव्यापनात् ।
यथा हि—‘सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने’ इत्यत्र सुवर्णेन सुवर्णरूपेण
हिरण्येन द्रव्येणैतदर्थः इति रामायणे तिलकटीकाया रामः । मात्स्यदामदीपहिरण्य-
हेमरजतादि समासोक्त्या पठिते चरकवचने टीकाकारेण चक्रपाणिना हिरण्य-
शब्देनापठितं हेम गृह्यते, हेमशब्देन च पठितमिति हेमहिरण्ययोर्भेदो व्या-
ख्यातः । अनेनैतास्पष्टं यत् सुवर्णहेमहिरण्यकाञ्चनकार्तस्वरजाम्बूनदादयो
न पर्याया अपि तु जातिविशेषाः । कालिदासेन चंतासा जातीनां यथास्थानं
प्रयोगो विहितः । प्रकृते तु यथा पठितसुवर्णहेतोर्हेमपदप्रयोगः । स्यामिका-
मिश्रणं विना न सुवर्णं पठयितुं शक्यते । मिश्रितायां च स्यामिकायां तद् पठितं
स्वर्णं हेम उच्यते । तारास्य हेम एव विशुद्धे. स्यादिकाया वा परीक्षाप्रश्नः ।
तथापि कविना हेमकुम्भकाञ्चनकुम्भहिरण्यकुम्भादीन् ज्ञेयम् कृत्वा तेषां
पर्यायत्वं दर्शितम् । अत्र पर्यायताक्रमस्य धनैः धनैः प्रसिद्धिरेव कारणम् ।

अपारः सत्तु कालिदासस्य शब्दनिधिः । तस्य कृतयः प्रायेण शब्दपरिपाक-
गुणालङ्कृताः सहृदयहृदयान्वावर्जयन्तीति नातिचित्रम् । न च कालिदासवाच्यं
न च मेऽन्यविषया गतिरिति सम्यक्तया जानतोऽपि मयायमुद्यमेन तागरं
तितीर्षोरिवास्ति प्रयास इति मत्वा वागर्थविदो चाष्ट्यमिदं शन्तुमर्हाः । कालि-
दासकाव्यरसपिपासूनां काव्यमर्मज्ञानां कृते निश्चिदप्युपयोगित्वमस्मिन् ग्रन्थे
स्यात्तदेवात्मानं कृतकृत्यमाकलयिष्यामीति शम् ।

ग्रन्थसूची

(१) आधारग्रन्थाः

कालिदास-ग्रन्थावली

रघुवशम्

सीतारामचतुर्वेदिसम्पादिता, भारतप्रकाशनमन्दिर,
अलीगढ, २०१६ वि०

मल्लिनाथ-वल्लभ-हेमाद्रि-दिनकरमिश्र-चारित्र-
वर्धन-सुमतिविजयादिटीकाविशिष्टांशयुतम् (हरि-
दामोदरवेलकरसम्पादितम्) निर्णयमागरप्रेस,
बम्बई, १९४८

गोपालरघुनाथनन्दगीकरसम्पादितम् (चतुर्थ-
संस्करणम्), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली
१९७१

कुमारसम्भवम्

मल्लिनाथ-भरतमल्लिक - नारायणनाथटीकायुतम्
(रामधनकाव्यतीर्थसम्पादितम्) कलकत्ता संस्कृत
सीरीज नं० १३, मैट्रोपोलिटन प्रिंटिंग एण्ड
पब्लिशिंग हाउस, कलकत्ता, १९३५

मो० रा० कालेसम्पादितम्, मोतीलाल बनारसीदास,
दिल्ली, १९६७

मेघदूतम्

वल्लभटीकायुतम् (हृत्क्षसम्पादितम्) बङ्गाल
एशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता, १९११

मल्लिनाथटीकायुतम् (मो० रा० कालेसम्पादितम्
षोडशसंस्करणम्), बुकसेलजं पब्लिशिंग कं,
महेंद्रले बिल्डिंग, बम्बई, १९५६

भरतमल्लिकटीकायुतम् (जतीन्द्रविमलचौधुरी-
सम्पादितम्), प्राच्यवाणीमन्दिर, कलकत्ता १९५०

कालिदासवाङ्मयसम्पादितम्, ओरियण्टल बुक
सप्लाइंग एजेंसी पुना, १९१६

लालरमायदुपालसिंहसम्पादितम्, लोकभारतीऽका-
शन, इलाहाबाद, १९६५

	उत्तरमेघः सारोद्धारिणीसनाथः संस्कृतसाहित्य- परिपद, प्रति० १५-१६ १९३२-३४
ऋतुसंहारम्	मणिरामकृतया चन्द्रिकाटीकया समेतम् (भाचार्य- नारायणरामसंशोधितम्) निर्णयसागरप्रेस, बम्बई, १९५२
अभिज्ञानशाकुन्तलम्	राघवभट्टटीकायुतम् (मो० रा० कालेसम्पादितम्) बुकसैलर्ज पब्लिशिंग क० बम्बई, १९५७ रमेन्द्रमोहनवसुकृतया कुमारसन्तोषिणीटीकया युतम्, मॉडर्न बुक एजेंसी प्रा० लि०, कलकत्ता, १९७०
विक्रमोर्वशीयम्	मयूरेश्वरकृतयार्यप्रकाशिकयोद्भासितम् (मो० रा० काले सम्पादितं तृतीयं संस्करणम्) सुधाकर मुद्रायन्त्रालयः, बम्बई, १९१२ रङ्गनाथकृता प्रकाशिका कोणेश्वरकृता कोणेश्वरी काटघवेमकृता कुमारभिरिराजीया इति टीका- त्रयोपेतम्, संस्कृत अकादमी, उस्मानिया विश्व- विद्यालय, हैदराबाद, १९६६
मालविकाग्निमित्रम्	काटघवेमटीकायुतम् (शेषाद्रिआय्यरसम्पादितम्) ज्ञानप्रकाशमुद्रणालयः, १८६६
(२) मूलसंस्कृतग्रन्थाः	
अष्टाध्यायी	वाल्मनोरमा मुद्रणालय, मैलापुर, मद्रास, १९३७
ऋग्वेदानुक्रमणी	कुम्ह्नराजासम्पादितम्, मद्रासविश्वविद्यालयग्रन्थ- माला, १९३२
श्रीचित्पविचारधर्मा	मनोहरलालगौडसम्पादिता, भारतप्रकाशनमन्दिर, अलीगढ
कयासरित्सागरः	भोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९७०
काव्यप्रकाशः	चौखम्बा संस्कृत मीरीज आफिस, वाराणसी, १९५१
काव्यमीमांसा	बिहारराष्ट्रभाषापरिपद, पटना, १९५४
काव्यादर्शः	चौखम्बाविद्याभवन, वाराणसी, १९५८
काव्यालङ्कारः	सत्यदेव चौधरी सम्पादितः, वासुदेवप्रकाशन, दिल्ली, १९६५

उपाध्याय, भगवतशरण	कालिदासं नमामि, रणजीत प्रिंटर्स एण्ड पब्लिशर्स, दिल्ली, १९६६
द्विवेदी, हजारी प्रसाद	मेघदूत—एक पुरानी कहानी, हिन्दी ग्रन्थ रत्नाकर प्रा० लि०, बम्बई, १९५७
पोद्दार, कन्हैयालाल	कालिदास की मानस्ययोजना, नैवेद्य निकेतन, वाराणसी, १९६१
मिराणी, बासुदेव विष्णु	हिन्दी मेघदूत विमर्श, इन्डियन प्रेस (पब्लिकेशन्स) प्रा० लि०, इलाहाबाद, १९५८
रञ्जनगुरुरिखेव	कालिदास, हिन्दी ग्रन्थरत्नाकर, प्रा० लि० बम्बई, १९५६
विद्यालङ्कार, बागीश्वर	मेघदूत—एक अनुचितन, नागरी प्रकाशन प्रा० लि०, पटना, १९६०
शास्त्री, मङ्गलदेव	कालिदास और उसकी काव्यकला, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९६३
शास्त्री, शिवनारायण	संस्कृत साहित्य का इतिहास (अनुवाद), मूललेखक—ए० बी० कीथ, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली १९६०
	निरुक्तमीमांसा, इण्डोलोजिकल बुक हाउस, दिल्ली २०२६ वि०

(4) ENGLISH WORKS

Bhandare, L.S.	Imagery of Kalidasa, Popular Prakashan, Bombay, 1968
C. Kunhan Raja	Kalidasa, Andhra University, Waltair, 1956
Dwivedi R.C.	Principals of Literary Criticism in Sanskrit, Motilal Banarsî Das, Delhi 1960
Hillebrandt Alfred	Kalidasa - An Estimate of his Literary Merit, Translated from German by Dr. S.N. Ghoshal, World Press Private Ltd., Calcutta, 1971
Kalla, Laxmidhar	Birth Place of Kalidasa, Delhi University Publications, No. 1, 1956
Karmarkar, R.D.	Kalidasa, Karnatak University, Dharwar 1960

काव्यालङ्कारसूत्रम्	हिन्दी अनुसन्धान परिपद, दिल्लीविश्वविद्यालय- ग्रन्थमाला, १९५४
गाथासप्तशती	जगन्नाथपाठकसम्पादिता, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस वाराणसी, १९६६
देवीभागवतपुराणम्	षण्डितपुस्तकालय, काशी १९५६
ध्वन्यालोकः	आचार्यविश्वेश्वरसम्पादितः ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, १ ६२
निश्कम्	छज्जुरामशास्त्रिसम्पादितम्, मेहरचन्द लक्ष्मण- दास, दिल्ली, १९६३
नैषधीयचरितम्	निर्णयसागरप्रेस, बम्बई, १९५२
बृहद्देवता	चौखम्बा संस्कृत सीरीज; वाराणसी, १९६३
भक्तवत्सला	गीता प्रेस, गोरखपुर,
भागवतपुराणम्	निरयानन्दब्रह्मचारिसम्पादितम्, वृन्दावन, १९६०
भोजप्रबन्धः	निर्णयसागरप्रेस, बम्बई, १९२८
महाभारतम्	भण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पूना नीलकण्ठटीकासमेतम्, चित्रशालाप्रेस, पूना, १९२६
महाभाष्यम्	हरियाणा साहित्य संस्थान, गुडकुलभञ्जर, १९६३
रसगङ्गाधरः	निर्णयसागरप्रेस, बम्बई, १९१६
रामायणम्	तिलकटीकामुद्रितम्, निर्णयसागरप्रेस, बम्बई १९१५
वक्रोक्तिमीवितम्	राष्ट्रियमामिथसम्पादितम्, चौखम्बासंस्कृतसीरीज, आफिस, वाराणसी, १९६७
विष्णुपुराणम्	संस्कृतिसंस्थान, बरैली, १९६७
शिशुपालवधम्	हरणोदिन्दशास्त्रिसम्पादितम्, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, १९५५
साहित्यदर्पणः	चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, वाराणसी, १९५५
सूक्तिमुक्तावलिः	गायकवाड ओरियण्टल सीरीज, १९३८
हर्षचरितम्	चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९५८
(३) प्राधुनिकग्रन्थाः	
नारायण, वनदेव	संस्कृत वाङ्मय, शारदा मन्दिर, वाराणसी, १९६६

उपाध्याय, भगवतगरण	कालिदासं नमामि, रणजीत प्रिंटर्स एण्ड पब्लिशर्स, दिल्ली, १९६६
द्विवेदी, हजारी प्रसाद	मेघदूत—एक पुरानी कहानी, हिन्दी ग्रन्थ रत्नाकर प्रा० लि०, बम्बई, १९५७ कालिदास की लालित्ययोजना, नवेद्य निकेतन, वाराणसी, १९६५
पौद्गार, कन्हैयालाल	हिन्दी मेघदूत विमर्श, इण्डियन प्रेस (पब्लिकेशन्स) प्रा० लि०, इलाहाबाद, १९५८
मिराणी, धामुदेव बिष्णु	कालिदास, हिन्दी ग्रन्थरत्नाकर, प्रा० लि० बम्बई, १९५६
रञ्जनसूरिदेव	मेघदूत—एक अनुपमिस्तन, भागी प्रकाशन प्रा० लि०, पटना, १९६०
बिद्यालक्ष्मी, बागीश्वर	कालिदास और उसकी काव्यकला, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९६३
शास्त्री, मङ्गलदेव	संस्कृत साहित्य का इतिहास (अनुवाद), मूललेखक—ए० बी० शीय, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली १९६०
शास्त्री, शिवनारायण	निरुक्तमीमांसा, इण्डोबोर्जिकल बुक हाउस, दिल्ली २०२६ वि०

(4) ENGLISH WORKS

Bhandare, L.S.	Imagery of Kalidasa. Popular Prakashan, Bombay, 1968
C. Kunhan Raja	Kalidasa, Andhra University, Waltair, 1956
Dwivedi R.C.	Principals of Literary Criticism in Sanskrit, Motilal Banarsi Das, Delhi 1960
Hillebrandt Alfred	Kalidasa - An Estimate of his Literary Merit, Translated from German by Dr. S.N. Ghoshal, World Press Private Ltd., Calcutta, 1971
Kalla, Laxmidhar	Birth Place of Kalidasa, Delhi University Publications, No. 1, 1956
Karmarkar, R.D.	Kalidasa, Karnatak University, Dharwar 1960

Longinus	<i>On the Sublime</i> , tr. from Greek by T.S. Dorsch, Penguin Book Ltd., England, 1970
Macdonell, A A	<i>A History of Sanskrit Literature</i> (3rd Ed.), Munshi Ram Manohar Lal, Delhi 1958
Panda Pitambar	<i>Kalidasa in his own words</i> , Town Press Balasore, 1960
Pope Alexander	<i>An Essay on Criticism</i> , ed. by Walter Jackson Bate Harcourt, Brace & World Inc. 1952
D. Sharma	<i>An Interpretative Study of Kalidasa</i> , M/S Sumudran, Calcutta, 1968
Shastri Satya Vrat	<i>The Ramāyana—A Linguistic Study</i> , Munshi Rām Manohar Lal, Nai Sarak, Delhi, 1964

(५) शोध-निबन्धाः

अम्बिकाप्रसाद उपाध्याय	कालिदास के शब्द-प्रयोग, समीक्षा निबन्ध, कालिदास ग्रन्थावली, भारतप्रकाशन मन्दिर, असीगढ, २०१६ वि०
कदण्णकुमारशास्त्री	कालिदासीयकुमारसम्भवम्, संस्कृतसाहित्यपरिषद्, कलकत्ता Vol. XXXIII/No.8/ Dec. 1950.
चारुदेवशास्त्री	पर्यायवचनविवेकः Proceedings and Transactions of The A.I.O.C (Sixteenth Session), University of Lucknow Vol. II, Oct. 1951
द्विवेदी, हरिहरनिवास	चक्रम अनुश्रुति, विक्रम स्मृतिग्रन्थ २००१ वि०
राजपुरोहित, भगवतीलाल	कालिदास के निबन्धन, <i>The Vikram, Journal of Vikram University</i> , Vol. X, 1967
Bhattacharya, Ram Shankar	Senses of 'व', Poona Orientalist Vol. XVIII, Jan-Oct. 1953
Chowdhury, Tarapada	Linguistic Abberations in Kālidāsa's Writings, <i>Journal of the Bihar Research</i>

	Society, Vol. XXXVI, Parts 3-4, Patna, 1951
Mirashi, V.V	The Rāṣṭrakūṭas of Kuntal and the date of Kālidāsa, Extension Lecture Series Shri Lal Bahadur Shastri Sanskrit Vidyapeeth, Delhi
Sharma, E.R Srikrishna	Etymologies offered by Kālidāsa to his own words, Kālidāsa Samikṣā, Sri Venkateshwar University, Tirupati, 1962
Shastri, Satya Vrat	Synonyms in the Bhāgavatapurāṇa, Annals B.O.R.I Vol, LI, 1971
(६) कोशग्रन्थाः	
अनेकार्थसङ्ग्रहः	चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी, १९६६
अमरकोशः	रामाश्रमीव्याख्यायुतः चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, १९७०
मेदिनीकोशः	चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी १९६८
वाङ्मयाण्यः	ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, २०२४ वि०
शब्दकल्पद्रुमः	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९६१
शब्दस्तोममहानिधिः	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, १९६७
हलायुधकोशः	हिन्दी समिति सूचना विभाग उत्तरप्रदेश, लखनऊ, १९६७
Anundoram Barooh	Nanartha Sangraha, Publication Board, Assam Gauhati, 1969
Apte, V.M	Sanskrit English Dictionary, Prasad Prakashan, Poona, 1959
Banerjee, Suresh Chandra	Kalidasa Kośa, Chowkhamba Sanskrit Series office, Varanasi, 1969
Monier Williams	Sanskrit English Dictionary, Oxford University Press, 1956

शब्दानुक्रमणिका

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
अङ्गना	८०	करणम्	२०६
अचलः	६७	कलत्रम्	८३
अटवी	६७	कान्तः	७७
अत्यन्तम्	१६१	कान्ता	८४
अथ	६३	कामिनी	८६
अथो	६७	किल	१११
अन्तरिक्षम्	५३	कुबेरः	४०
अन्वतिष्ठत्	१६३	कुमारः	४१
अपि	६७	कुलिशम्	२०५
अपर्णा	४२	कृष्णगतिः	५०
अधला	८२	केशवः	२४
अम्बिका	४२	कैलाशनाथ.	४०
अरण्यम्	६७	दमा	६१
अलकः	२०६	क्षम्	५३
अवतारः	२०२	खलु	११७
अवधिः	२०३	गगतम्	५१
आकाशः	५३	गन्धः	१६५
आखण्डलः	३८	गोत्रभिद्	३८
आपगा	६३	गौरी	४२
आलोकः	२००	घनः	५५
आहो	१०६	च	१२२
इति	१०७	चण्डीश्वरः	३५
इन्दुः	४५	चन्द्रः	४४
इन्द्रः	३७	जलदः	५८
इव	१०६	जातवेदा	५०
उ	११७	जाया	८६
उदितम्	१६४	जीमूतः	५७
उन्मुखी	१६४	ज्वलनः	५०
उपरागः	२०१	तनयः	७६
ऊर्मिमाली	६३	तु	१२५
वच्चिवत्	११०	तुरगपाद्	३८

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
श्रयम्बकः	३५	बलाहकः	५८
दयिता	८८	ब्रह्मा	३६
दुर्दिनम्	२०६	भवः	३३
द्विविणम्	२०४	मनुष्यः	७३
द्विजराजः	४७	मेघः	५४
धनदः	४१	रमणः	७७
धारा	१६८	राजराजः	४०
धूमकेतनः	५०	रुद्रः	३४
ध्वान्तम्	२०५	सधमीः	४३
न न	१२६	यजपाणिः	३६
ननु	१३०	वनिता	८८
नमस्	५३	वल्लभः	७८
नम्रः	१६२	वल्लरी	७३
नाम	१३५	वा	१४२
नीललोहितः	३६	वापी	६५
नु	१३६	वायुः	५६
नैत्रम्	१६६	विद्योताः	३६
न्यायः	१६६	विपिनम्	६६
पद्मजनाभः	२५	विभावसुः	५१
पतङ्गः	५६	विवादः	१६६
पद्मा	४३	विशेषः	१६६
पद्माकरः	६४	विदवम्भरा	६१
परमेष्ठिन्	२५	विष्णुः	२१
परागः	२०१	विष्वक्सेनः	२३
पञ्चगव्यः	५८	वेधाः	३६
पर्वतः	६६	व्रततिः	७१
पवनः	६०	व्योमन्	५२
पशुवतिः	३५	शम्भुः	२८
विता	७८	शरीरम्	२०७
विनाकी	३३	शर्वः	२६
पुमान्	७४	शशी	४६
पुरुषः	७५	शाखी	७०
पुरुषोत्तमः	२५	शाङ्गपाणि	२४
प्रजापती	१६७	शिलीन्ध्रः	६७
प्रतियातना	१६७	शिवः	२७
प्रवीणः	१६२	शूलमुख	२६
प्रसिद्धः	१६७	शूली	२६
बहः	२०१	श्रीः	४३

शब्दः	पृष्ठम्	शब्दः	पृष्ठम्
सप्तसप्तिः	४६	स्कन्दः	४१
समाधिः	२०३	स्थाणुः	२६
समीरणः	६०	स्रवन्ती	६४
समुद्रः	६१	स्रोतोबहा	६३
सहायः	१६३	हरः	३०
सारथिः	२०४	हरिः	२६
सुभगः	२०२	हिरण्यरेताः	५१
सूर्यः	४८	हृदः	६४
सोमः	४७		

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	५	मयिषः	मयिषः
२२	७	मघीनः	मघीनः
२३	१७	शाङ्गिपाणि	शाङ्गिपाणि
३१	६	हरिस्तस्मिन्नाणे	हरिस्तस्मिन् क्षणे
३३	२२	विचारचर्चायां	विचारचर्चायां
३४	१०	वेप	वेप
४३	१८	पद्यायैव	पद्यायैव
६२	१५	सम्यगुदन्ति	सम्यगुदन्ति
६५	१५	विदधाति	विदधाति
७०	१२	वृद्धः	वृद्धः
७६	१०	सशरीरस्यैव	सशरीरस्यैव
८८	७	दानगतिरक्षय	दानगतिरक्षय
८९	२१	यत्रोपपद्यो	यत्रोपपद्यो
९०	१०	नितान्तघतनील	नितान्तघननील
९३	१४	उपादे यैर्भवत्येव	उपादेयैर्भवत्येव
१०५	११	भूयस्वाहं	भूयस्वाह
११४	१०	समुपपत्तययो	समुपपत्तययो
पा० टि०		३. माल० १।१२।१६	३. माल० १।१२।१०
१५७	१६	विधाय	निधाय
१६३	६	पङ्क्तयस्य	पङ्क्तयस्य
१८६	१५	प्रत्युत्पन्नयोगस्य विषयम्	प्रत्युत्पन्नविषयस्य प्रथमम्